Національна академія наук України
Національний науково-природничий музей
Українське теріологічне товариство

Novitates Theriologicae • Pars 16
p-ISSN 2709-491X e-ISSN 2709-4928

Теріологія воєнного часу

Theriology in wartime

Novitates Theriologicae • Pars 16 (2023)
p-ISSN 2709-491X • e-ISSN 2709-4928
doi: http://doi.org/10.53452/nt16

Теріологія воєнного часу: збірник наукових праць. За ред. І. Загороднюка. Українське теріологічне товариство, Національний науково-природничий музей НАН України, Київ, 2023. 276 с. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 16).

Випуск 16 Бюлетеню *Novitates Theriologicae* (Теріологічні новини) присвячено дослідженням 2021–2023 років, що йшли в умовах локдауну через пандемію ковіду і російську інтервенцію. У збірнику, окрім передмови, представлено 55 матеріалів, що згруповані в сім розділів. Перша частина включає чотири розділи: 1) регіональні фауни (7 праць); 2) методики досліджень (4); 3) види на межах ареалів (7); 4) синантропія, моніторинг, охорона (6). Друга частина включає розділи біографічних розвідок: 5) дослідники минулого (7); 6) колектори й музеологи (14); 7) сучасні теріологи (8), хроніка (2).

Theriology in wartime: collection of articles. Edited by I. Zagorodniuk. Ukrainian Theriological Society and National Museum of Natural History, NAS of Ukraine, Kyiv, 2023. 276 pp. (Series: Novitates Theriologicae; Pars 16).

Issue 16 of the Bulletin *Novitates Theriologicae* (Theriological News) is devoted to research in 2021–2023, which were carried out under lockdown because of the covid pandemic and russian intervention. The collection contains (besides the preface) 56 materials grouped into seven sections. The first part includes four sections: 1) regional faunas (7 papers), 2) research methods (4), 3) species on the boundaries of ranges (7), 4) synanthropy, monitoring, and protection (6). The second part includes sections of biographical studies: 5) researchers of the past (7); 6) collectors and museologists (14), 7) modern theriologists (8), chronicles (2).

Впорядкування, редагування, верстка: Ігор Загороднюк

Коректор англомовних текстів: Золтан Баркасі

Коректор українськомовних текстів: Сергій Харчук

p-ISSN 2709-491X • e-ISSN 2709-4928

Novitates Theriologicae

Pars 16 • 2023

Bulletin of the Ukrainian Theriological Society
Бюлетень Українського Теріологічного Товариства

http://terioshkola.org.ua/ua/novitates.htm

p-ISSN 2709-491X • e-ISSN 2709-4928

ЗМІСТ

Передмова

Частина 1. Регіональні фауни

Частина 2. Методики досліджень

Частина 3. Види на межах ареалів

Частина 4. Синантропія, моніторинг, охорона

Частина 5. Хроніки: дослідники минулого

Частина 6. Хроніки: колектори й музеологи

Частина 7. Хроніки: сучасні теріологи

Частина 8. Хроніки теріологічного життя

Novitates Theriologicae, Pars 16: 5–9 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1603

Дослідження воєнного часу: стан і переоцінка задач (вступне слово)

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Wartime research: state and reassessment of tasks (introductory remarks).** — Research in the last decade, especially in the last five years during the Covid lockdown (2019–2021) and the latest escalation of the Muscovite war against Ukraine (2022–2023), has significantly changed the scientific landscape and the relevance of certain research areas. The specifics of research in the context of the pandemic and war include the compression of space for research, the reduction of field studies, and the growing importance of collections and OSINT analysis of the state of biota, including data on war zones and occupation. Research priorities are also changing, with an increased role and share of applied tasks and attention to the impact of the war on fauna. The lockdown period creates opportunities to prepare various types of generalisations and increase attention to changes in both the biota and the environment.

Наукове життя на локдауні

Останні п'ять років, охоплені пандемією ковіду та війною, суттєво змінили життя науковців. Це суттєво відчувається повсюдно, проте очевидно, що світ рухається вперед, попри пандемії та війни. Ніхто й ніде у світі не зважатиме на певне уповільнення досліджень в окремо взятій країні, оскільки наука — поняття загальне, ноосферне, і знання існують поза пандеміями, державними кордонами чи міждержавними війнами.

Попри все, пандемії та війни вносять значні корективи не тільки в життя чи можливості науковців і діяльність наукових інституцій; змінюються уявлення про пріоритети, цінності, актуальні напрями, ключові задачі. Прикладом є увага до синантропної біоти, на яку не вертали належної уваги в часи великих експедицій і проєктів [Мосякін & Мосякін 2021], переоцінка значущості великих середовищеруйнівних проєктів, як от Каховське водосховище на місці Великого Лугу [Загороднюк 2023].

Звісно, наша країна переживала подібні періоди не раз, щоразу адаптуючи напрями досліджень до можливостей або вимог часу і концентруючись на нових [Котов & Оксіюк 1923; Grunden *et al*. 2005; Ролл 2007; Корзун 2019; Загороднюк 2021], зокрема і в умовах війни 21 століття [Загороднюк & Вишневський 2022; Зав'ялова *et al*. 2022; Афанасьев 2023].

Фауна війни

Одним із важливих напрямів досліджень стала воєнна екологія, або екологія війни (*warfare ecology*), якій присвячено велику кількість розробок [напр. Machlis *et al.* 2011]. Зокрема, це виживання тварин у порушеному війною середовищі та зміна стосунків у системі «людина — свійські/дикі тварини» [Salter *et al.* 2014], з очевидною увагою до ссавців.

Тривають зміни дослідницьких пріоритетів, з посиленням ролі та частки прикладних задач і уваги до впливів війни на фауну. В умовах поточного стану війни актуальними, які, сподіватимемося, будуть висвітлені в найближчих випусках нашого видання, перспективними і важливими напрямами аналізу стану дикої теріофауни та її адвентивного сегменту, включно зі здичавілими до того свійськими чи домашніми тваринами, стають такі:

1) прямі впливи на біоту — загибель тварин від обстрілів, мін і розтяжок (частота, вразливі групи), контузії (частота, підвищена вразливість);

2) здичавілі свійські тварини, включно з хижими (коти та пси), ратичними (свині, корови, кози) та гліресами (кролі, нутрії);

3) реєстрації в природі чужорідних видів (єноти, ракуни, ондатри, пацюки тощо) та особливості їхнього виживання;

4) зміни середовища, руйнування оселищ (сховищ) і вразливість тварин від інженерних дій і транспорту, формування «окопних» фаун, їхній склад, динаміка, особливості біології й екології;

5) практики з охорони раритетів і обмеження присутності диких тварин у зонах бойових дій і місцях дислокації військових (вкл. контроль зоонозів і біопошкоджень).

Важливою компонентою є накопичення первинних даних, включно з реєстраціями знахідок у базах даних, чому сприяють надзвичайне зростання контактів з дикою природою та поширення різних способів реєстрації й поширення даних. В умовах стискання дослідницьких просторів і зменшення обсягів (і можливостей) теренових досліджень іде закономірне наростання значущості колекцій та OSINT-аналізу стану біоти, включно з даними щодо зон бойових дій та окупації.

Ще один важливий аспект — формування й наповнення колекції, що дуже відстає від можливостей і від досвіду багатьох країн, які нерідко формують спеціальні контингенти фахівців, що ведуть контроль фауни, біопошкоджень, зоонозів і важливих зразків для колекцій (таких досвід був і в часи 2СВ та подальших воєн, про що є багато даних і про що варто підготувати окремих огляд, включно з досвідом українським[1]).

---

[1] Як приклади: в ННПМ є значні колекції мишовидих, зібрані навесні 1945 р. в окол. Берліна С. Варшавським; І. Сокур зібрав у 1943 р. в Ірані чимало цінних зразків, включно з тигром; в Афганістані в 1962–1968 рр. діяла експедиція У. Стріта, які зібрала значні колекції ссавців [Lay 1967; Street *et al*. 1989], які автор мав можливість досліджувати.

Зневіра і мобілізація

Якщо останні три десятиліття у вивченні біоти відбувалися під гаслами аналізу фауни в умовах глобальних кліматичних змін, то останні 10 років відзначені поступовим, але незворотним переходом досліджень на «військові рейки» — і за можливостями, дедалі меншими, і за доступністю матеріалів, усе більш недоступних, і за активністю колег публікаційною та конференційною, дедалі меншою. Змінюються і напрями досліджень, і тематика, надто бюджетна, зміни біоти в окремих регіонах досягли критичних рівнів, позаяк можливості моніторингу і тим паче практичної охорони не просто скоротилися, але й зникли, а в багатьох місцях і втратили сенс.

Попри це, описи поточного стану популяцій та угруповань, реєстрації змін біоти, аналіз мінливості, міграцій, змін чисельності, появи чужорідних видів, динаміка ареалів, аналіз довоєнного стану природи — усе це стає вкрай важливим як основа подальшого аналізу. І головне — дуже цінним є збереження самого дослідницького соціуму, активності, ритму. А з цим у нас є надвеликі проблеми, оскільки чимало колег опинилися зовсім не в лабораторіях чи на кафедрах, і мова не лише про фінансування. Евакуація, окупація та мобілізація — ця тріада, посилена простраціями і вигораннями, переїздами і зневірами, залишає мало надій на розвиток. І тому важливо не так розвинути, як зберегти, і мова вже далеко не про соціум *ut talis*, а про атрибути його існування, включно з науковими виданнями.

Отже, мова має йти про мобілізацію науки. Звісно, в окремо взятій країні. І, звісно, мова не про ті її грані, які не визнають країн і кордонів, бо морфологія чи генетика розвиватимуться і без України, а ті галузі, які мають свої регіональні особливості й риси, включно з фауністикою, палеонтологією, екологією, біогеографією, фенологією, созологією, урбозоологією, захистом рослин, епідеміологією та іншими напрямами, які завжди пов’язані з конкретними регіонами, екосистемами, угрупованнями. І тут реально непочатий край роботи — як у регіонах, що зазнали прямих чи опосередкованих впливів війни, так і в деокупованих зонах, зонах бойових дій та навіть в окупації, де є як резиденти, так і OSINT-можливості.

Наукові школи й традиції

Ковід і війна призвели до значних втрат у професійних колах, зокрема й серед наших колег-зоологів. Суттєво зменшилася кількість будь-яких форумів, значно впали обсяги публікацій, відбувається суттєве скорочення числа дослідників. З огляду на зменшення частини попередніх активностей Українського теріологічного товариства, нами започатковано серію біографо-бібліографічних нарисів про теріологів і дотичних до теріології науковців. У доповнення до 183 нарисів з циклу «Теріологи України», представлених у попередніх двох випусках (NT14 та NT15), маємо 29 нових, разом 212.

Подібні розвідки тривають, і ми отримуємо все нові факти й безцінні відомості про наукову діяльність і доробки наших старших колег. Як зазначив у своєму листі до редактора один старший колега з нині окупованих територій, «*Те, що робите ви, — це справжній гуманітарний подвиг! За великим рахунком, ви витрачаєте своє життя на відродження [імен] тих, хто пішов тихо, мирно, безшумно, а деяких просто «закопали живцем»... Це і по-християнськи, і просто по-людськи, і справедливо!!!*». Це наша історія, якою можна пишатися. Тему біографічних нарисів варто продовжити. І цей наш спільний доробок також є ознакою часу — підсумок попередніх досліджень.

Старі й нові задачі

У рамках давніших тем формуються й нові напрями, понад те — відбуваються суттєві зміни у сприйнятті таких фундаментальних понять, як життєздатність популяцій, зміни природної цикліки й міграційного стану, адаптації до різних екологічних стресів. Те, у яких умовах мешкає біота, тектонічні зміни в діях антропогенних факторів, включно зі змінами гідрорежимів, пожежами, руйнуваннями рослинного та ґрунтового покривів, надвисоким рівнем шумового, фізичного й хімічного забруднення, припиненням полювань, зменшенням обсягів пасовищного навантаження, збільшенням вуглецевого сліду тощо — усе це формує нові реалії, в яких існує дика фауна і в яких та щодо яких формують свої поточні задачі дослідники. Тривають зміни дослідницьких пріоритетів, з посиленням ролі прикладних задач та уваги до впливів війни на фауну.

Одночасно період локдауну формує можливості до підготовки різного роду узагальнень і зростання уваги до змін біоти й довкілля. Поточний розвиток досліджень, попри всі негаразди, у майбутньому має стати основою для оцінок змін біоти та окремих популяцій, які напевно будуть на порядок більшими за ті зміни, пошуки яких тривали в попередній період. Очевидною буде й переоцінка статусів багатьох видів, їхньої рясноти, охоронних категорій, меж поширення, ролі у підтриманні структури угруповань.

Подяки

Красно дякую Д. Вишневському та С. Гащаку за цінні зауваження і важливі дискусії про напрями розвитку досліджень в умовах воєнного стану. Дякую С. Харчуку за редакційну підготовку цього тексту до друку.

Література

Афанасьев, С. О. 2023. Вплив війни на гідроекосистеми України: підсумки першого року повномасштабного вторгнення росії (огляд). *Гідробіологічний журнал,* **59** (2): 3–19.

Зав'ялова, Л. В., В. В. Протопопова, С. М. Панченко, [et al.]. 2022. Синантропізація рослинного покриву України внаслідок воєнних дій. *У кн.: Подолання екологічних ризиків та загроз для довкілля в умовах надзвичайних ситуацій*. Полтава, Львів, 31–52.

Загороднюк, І. 2021. Ховрахи війни: історія зоологічних досліджень та колекцій Spermophilus в умовах Райхскомісаріату Україна. *Наукові записки Державного природознавчого музею*, **37**: 17–38. CrossRef

Загороднюк, І., Д. Вишневський. 2022. Втрати та зміни біорізноманіття в зонах тривалих бойових дій в Україні: теріологічна складова (2014–2022). *Вісник НАН України*, № 11: 60–78. CrossRef

Загороднюк, І. В. 2023. Пріоритети в охороні природи в умовах війни: ситуація з Великим Лугом і Великим Степом. *Вісник НАН України*, № 9: 12–23.

Корзун, О. В. 2019. *Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни (1939–1945): монографія*. НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки; наук. ред. В. А. Вергунов. ТОВ «Твори», Вінниця, 1–440. (Серія: Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії; Кн. 113). URL

Котов, М. І., П. Ф. Оксіюк. 1923. Як вплинула громадянська війна на поширення рослин та тварин на Україні та в Росії. *Знаття*, № 2: 24–26.

Мосякін, С. Л., А. С. Мосякін. 2021. Ботаніка під час локдауну 2020 року: деякі варті уваги знахідки адвентивних рослин у місті Києві та Київській області. *Український ботанічний журнал*, **78** (2): 96–111. CrossRef

Ролл, Я. В. 2007 [1944]. Звіт Інституту зообіології АН УРСР про роботу в евакуації. [Док. № 130. 10.07.1944]. *В кн.:* Онищенко, О. С. (ред.). 2007. *Історія Національної академії наук України (1941–1945). Частина 1. Документи і матеріали.* НБУВ, Київ, 291–294.

Grunden, W., Yu. Kawamura, E. Kolchinsky, H. Maier, M. Yamazaki. 2005. Laying the foundation for wartime research: a comparative overview of science mobilization in National Socialist Germany, Japan, and the Soviet Union. *Osiris*, **20**: 79–106. CrossRef

Lay, D. M. 1967. *A Study of the Mammals of Iran: Resulting from the Street Expedition of 1962–63*. Field Museum of Natural History, Chicago, 1–282. (Series: Fieldiana, v. 54, 1031). CrossRef

Machlis, G. E., T. Hanson, Z. Špirić, J. E. McKendry. (eds). 2011. *Warfare Ecology. A New Synthesis for Peace and Security*. Springer, Dordrecht, I–XIII, 1–200. (Series: NATO Science for Peace and Security C: Environmental Security) CrossRef

Salter, C., A. J. Nocella, J. K. C. Bentley. (eds). 2014. *Animals and War: Confronting the Military-Animal Industrial Complex*. Lexington Books, 1–182. ISBN 9780739186510

Street, W. S., J. K. Street, R. Sawyer. 1986. *Iranian adventure: The First Street Expedition*. Field Museum of Natural History, 1–305.

Резюме

Загороднюк, І. **Дослідження воєнного часу: стан і переоцінка задач (вступне слово).** — Дослідження останнього десятиліття, а надто останніх п'яти років, що включають ковідний локдаун (2019–2021) і нову ескалацію війни московитів проти України (2022–2023) суттєво змінили науковий ландшафт і рівні актуальності тих чи інших напрямів досліджень. Серед особливостей досліджень в умовах пандемії та війни — стискання дослідницьких просторів, зменшення теренових досліджень, наростання значущості колекцій та OSINT-аналізу стану біоти, включно з даними щодо зон бойових дій та окупації. Тривають також зміни дослідницьких пріоритетів, з посиленням ролі й частки прикладних задач та уваги до впливів війни на фауну. Період локдауну формує можливості для підготовки різного роду узагальнень і зростання уваги до змін біоти й довкілля.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 10–20 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1604

Свійські та домашні тварини у природних та заповідних екосистемах

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Domestic and pet animals in natural and protected ecosystems.** — The article considers the presence in natural ecosystems of a number of mammalian species that are directly or indirectly related to humans, primarily domestic animals and pets, as well as animals that are bred in cages or aviaries, kept in laboratories, zoos, and are part of other kinds of living collections. The presence of this group is often ignored when compiling fauna lists, studying natural communities, and describing the state of ecosystems, but in some cases their role is significant or even decisive. In particular, it is noteworthy in the context of maintaining the vegetation cover (primarily ungulates), regulating the structure of communities and trophic networks (primarily carnivores), assessing the system of competitive relations in communities and the spread of zoonoses (primarily rodents and bats). Seven groups of such animals have been identified in the Ukrainian fauna, including companions, pets, and farm animals kept on pasture, in cages, and in semi-free conditions, as well as domestic and alien introduces species. Two to three examples of each group are given.

Вступ

Це праця є спробою огляду різноманіття свійських, одомашнених, культигенних та інших форм тварин, що складають альтернативу дикій аборигенній біоті[1]. Звернення до цього комплексу видів пов'язано з тим, що вони давно перестали бути виключно синантропною групою гемерофілів, а формують стійку групу впливу на природні комплекси незалежно від того, як людина враховує чи оцінює такі впливи [Загороднюк 2006; Dziech *et al*. 2023].

У багатьох випадках цю група тварин не тільки є присутньою в природних комплексах, але є виконує в них ключові функції як через середовищетвірну діяльність, так і через впливи на первинну продукцію і загальні потоки речовини й енергії в екосистемі. Проте чи не найпримітнішою рисою будь-якого огляду локальної чи регіональної фауни є ігнорування присутності і замовчування ролі чужорідних видів групи «свійські + здичавілі» у структурі біотичних угруповань та функціонуванні природних комплексів.

[1] Цей текст готувався 2013 р. як доповідь на щорічну шацьку зоологічну конференцію, проте через буремні події тих років він був відкладений на невизначений час і відновлений тільки тепер. На тих самих ідеях заснована праця «спонтанна фауна» [Загороднюк & Харчук 2022].

Обсяг проблеми

Проблема охоплює тих тварин, які виведені та утримуються людиною, і популяційні (насамперед, репродуктивні) ядра яких регулюються людиною. Мова йде про весь набір одомашнених форм тварин, переважно з підтипу хребетних (Vertebrata), а надто класу ссавців, серед яких найпомітніше місце посідають хижі (пси, коти, тхори) та «копитні» (коні, свині, кози, вівці, корови, буйволи тощо). Звісно, представленість інших груп також велика.

Як приклади, можна назвати такі види, як бджола медоносна (*Apis mellifera*) і шовкопряд тутовий (*Bombyx mori*) з класу комах (Insecta), короп (*Cyprinus carpio*) та товстолоб білий (*Hypophthalmichthys molitrix*) з класу променеперих (Actinopterygii), курка домашня (*Gallus domesticus*) та гуска сіра (*Anser anser*) з класу птахів (Aves). Проте найбільш представленими у цій групі є свійські форми ссавців, певна кількість яких мають у природних екосистемах популяції своїх пращурів. У стосунку до фауни України це однозначно можна говорити про такі пари свійських і диких форм як:

- пес свійський — вовк сірий (*Canis familiaris* vs *Canis lupus*),
- кіт свійський — кіт лісовий (*Felis catus* vs *Felis sylvestris*),
- свиня свійська — свиня дика (*Sus domesticus* vs *Sus scrofa*),
- вівця свійська — баран муфлон (*Ovis aries* vs *Ovis ammon*).

У стосунку до частини видів їхні дикі форми знищені у природі (кінь дикий *Equus ferus*, бик первісний *Bos primigenius*) або відсутні у місцевій фауні (козел дикий *Capra aegagrus*). Врешті, кількість таких прикладів постійно зростає через все нові й нові інтродукції та спроби введення в місцеву культуру одомашнених в інших регіонах форм. Величезна кількість свійських або напіввільних форм утримується в Україні в зоопарках та приватних мисливських господарствах. Серед них — буйвіл індійський (*Bubalus bubalis*), олень японський (*Cervus nippon*) та аксис індійський (*Axis axis*), кріль європейський (*Oryctolagus cuniculus*), а також численні форми штучного розведення, які проникають у природу внаслідок втеч з культури (напр., візон річковий, *Neovison vison*, ондатра мускусна, *Ondatra zibethicus*) та ін.

За енциклопедичним визначенням (англовікі), культиген (від англ. cultivation — «культивація» та generation — «утворення») — назва одомашненого організму, передусім рослини, що не має відповідника у дикій природі і виведені з метою отримання врожаю, незалежно від того, натуралізовані вони, навмисно висаджені в дикій природі чи вирощені в культурі.

Увага до теми участі свійських і здичавілих тварин у природних комплексах актуалізована у зв'язку з неконтрольованими впливами псів і котів на популяції диких тварин, з особливою увагою до хижацтва котів [напр. Шешурак *et al.* 2011; Krauze-Gryz *et al.* 2012]. Натомість, стосовно фітофагів дискусії нерідко йдуть в позитивному руслі, завдяки впливам копитних на рослинний покрив [Kugler & Broxham 2014; Вермейлен 2015].

Приклади (і наростання їхньої щільності)

Окрім разорбеків[2], динго, котів, пацюків та іншої біди у дальніх країнах, надто в острівних екосистемах півдня, тема присутності та екологічних впливів свійських тварин та їх здичавілих форм добре відома й в Україні.

Мова не тільки про опис невеликих стад диких корів, дунайських [Гузєєв *et al.* 2013] та чорнобильських [Жила 2021]; їхні впливи точкові. І не про втечі кавій (морських свинок) чи хом'ячків сирійських, коли немає підстав говорити про їхні популяції. Щотижня екскурсуючи «заповідними стежками» Голосіївського НПП, автор фіксує сотні слідів перебування псів і котів, проте кількість слідів перебування диких копитних чи зайців вимірюється одиничними їх заходами з суміжних територій, де вони ще виживають.

Перший досвід оцінки впливів свійських тварин автор здобув у 1980-х на приморських садибах Чорноморського біосферного заповідника, де під вагончиками можна було виявити десятки плазунів, птахів і гризунів, задавлених численними котами і псами, вгодованими, для яких полювання було забавою або покликанням. Навіть у зоні відчуження ЧАЕС фахівці відмічають активну роль здичавілих хижих: «Крім цілком природного полювання котів на дрібних ссавців і птахів, про собак відомо, що їх окремі зграйки колективно полюють на зайців, козуль та кабанів.» [Гащак *et al.* 2006].

Поміж звичних свійських копитних (коні, вівці, корови, кози, свині) і видів-компаньйонів (коти, пси), а також втікачів з господарського розведення (кролі, ондатри, нутрії, візони), почалася нова хвиля експансій, яку забезпечують нові втікачі з культури — фретки, телеутки, ракуни. Останні відомі за 2022–2023 рр. вже з трьох місцезнаходжень, найімовірніше через руйнування розплідників. Останній з цих видів, продажі якого ніяк не регулюються і досягли надвеликих масштабів, став бідою багатьох країн Європи, де розробляють заходи з обмеження його присутності [Salgado 2018][3].

Такі види включено у контрольний список теріофауни України [Загороднюк & Ємельянов 2012], і врешті ця компонента була обґрунтовано включена в обсяг «спонтанної фауни» [Загороднюк & Харчук 2012]. Останнє поняття, запозичене нами у ботаніків, проте дотепер не практикується зоологами через неувагу до таких видів[4]. Це призводить до казусів, коли у складі будь-якої навмання взятої для аналізу локальної заповідної фауни значаться десятки раритетів, які десятками ж років не реєструють, проте при обстеженні виявляються десятки слідів присутності свійських тварин, як на вільному випасі чи вигулі (зокрема, худоба), так і здичавілі (насамперед, хижі).

---

[2] Як варіант — рейзобак (razorback) — гібридна форма диків і свійських свиней.

[3] З резюме цитованої праці: «Ракуни вийшли з-під контролю в Європі через тенденції до зростання популяції, розширення ареалу та відсутність ефективної стратегії управління.»

[4] На думку автора, суттєве відставання зоологів від ботаніків у цій сфері пов'язано з різними системами знань: зоологи вивчають фауну, позаяк ботаніки, окрім флори, вивчають ще «рослинний покрив». Останнє й актуалізує поняття «спонтанної флори».

Винятками у запропонованих списках фауни є чотири групи: 1) тварини петової групи переважно домашнього утримання; 2) звірі на утриманні у звіринцях і зоопарках; 3) тварини на утриманні з дослідною метою; 4) мисливські види на пробах з вольєрного утримання; 5) екзоти, які проникають на зоорінки і часом стають вимушеними інтродуцентами, яких раптом виявляють в пелетках сов, напр. *Octodon degus* в Польщі [Ruprecht *et al*. 2005]. Їх прикладами є кавія свійська (*Cavia porcellus*), аксис індійський (*Axis axis*), численні екзотичні копитні в Асканії [Треус 1968], нинішній і давніший досвід утримання верблюдів на садибах [Коробченко 2016].

У складі більшості локальних фаун при оцінці не теоретичного їх складу, а у контексті «спонтанної біоти», маємо надвисоку частку немісцевих видів, а за чисельністю і біомасою вони нерідко виходять у домінантні позиції. Як приклад, на заповідних ділянках (відділеннях) Луганського природного заповідника НАН України автор на кожному виході обліковував свійських хижих (псів, котів) у кількостях, що на порядок вищі за сумарну чисельність всіх диких хижих — порядку 10–15 особин, що одночасно присутні або були присутні протягом короткого (порядку одного тижня) часу.

Типові групи та їх склад

Названі у прикладах тварини, навмисно чи випадково, але закономірно з часом стають членами нерідних їм природних угруповань, тобто створюють для місцевої фауни проблеми, яких в нормі не мало бути. Особливо це стосується природних комплексів, сформованих поза людською діяльністю, впливами свійських тварин та чужорідних видів. Отже, на природні комплекси впливають різні групи тварин, які знаходяться з аборигенною біотою у явно не мутуалістичних і часто антагоністичних стосунках — хижацтво, конкуренція, аменсалізм та інші форми пригнічення життєдіяльності.

Автор розрізняє сім таких групи об’єктів. Для кожної з них наведено приклади, при тому види, що не були включені у базовий список (2012 року), позначено кодом «[2012⁻]». Всього у прикладах наведено 19 видів.

Група 1: сама людина як фактор існування інших видів, неселективний хижак, що всі свої стосунки з дикою природою будує на засадах аменсалізму задля унеможливлення інших типів взаємодій дикої біоти з самою собою чи свійськими (одомашненими) тваринами, надто тими, які найчастіше позначають терміном «тварини-компаньйони» (companion animals). Останні, будучи супутниками людини, мають нерідко поліфункціональний статус (свійські, петові, службові, здичавілі, коменсали, парії, аменсали).

- *Homo sapiens* Linnaeus, 1758 — людина розумна
- *Canis familiaris* Linnaeus, 1758 — пес свійський (також в групі 4)
- *Felis catus* Linnaeus, 1758 — кіт свійський (також в групі 4)

Група 2: пети, домашні тварини «пестової» групи, яких утримують переважно для забави і в обмеженому просторі, звичайно без жодного господарського зиску. Термін «пестові» у значенні «домашньої» (хатньої) тварини для забави вжито автором і колегами в оглядах 2006–2007 років [Загороднюк 2006; Коробченко 2007]; ті самі позначення стосуються немалої кількості тварин із контактних зоопарків та цирків. Частина з них рано чи пізно потрапляє у природу. У напівдикому стані з них найчастіше реєструють декоративні форми пацюка мандрівного (автору не раз доставляли на визначення таких петів). Відомі випадки реєстрації всіх їх у поїдях хижих, зокрема згаданий вище випадок виявлення дегу (*Octodon degus*) в пелетках сов з Польщі [Ruprecht *et al*. 2005]. Останній в переліку — *Cricetomys gambianus* — поки не відмічений в Україні у дикому стані, проте ринок гарантує втечі.

- *Cavia porcellus* (Linnaeus, 1758) — кавія свійська
- *Octodon degus* (Molina, 1782) — дегу звичайний [2012⁻]
- *Rattus norvegicus domestica* Berkenhout, 1769 — декоративні пацюки [2012⁻]
- *Cricetomys gambianus* Waterhouse, 1840 — крицетома гамбійський [2012⁻]

Група 3: сільськогосподарські тварини «пасовищної» групи, які закономірно, проте не постійно перебувають у природних комплексах, звичайно регульовано, з чітким сезонним і добовим циклом, з обов'язковим поверненням до місць утримання. До цієї групи відносяться всі свійські форми копитних — коні, віслюки, корови, вівці, кози, буйволи, а колись часто і свині). Існують локальні популяції з постійним (цілорічним) перебуванням у природі, що часом означає й формування диких популяцій, як-от коней на островах Дунаю, Бирючому і Тендрі [Selyunina & Chernyakov 2022] або в Чорнобильській зоні [Vyshnevsky 2005], так і корів в аналогічних місцезнаходженнях (огляд: [Загороднюк 2023*c*]). Прикладами тривалого перебування копитних у природі є практика відгінного скотарства в Карпатах (коні, телята, вівці) і утримання у напіввільних умовах буйвілів [Гузєєв 2014].

- *Bos taurus* Linnaeus, 1758 — бик свійський
- *Bubalus bubalis* (Linnaeus, 1758) — буйвіл індійський
- *Capra hircus* Linnaeus, 1758 — козел свійський
- *Ovis aries* Linnaeus, 1758 — баран свійський

Група 4: свійські тварини замкненого утримання, в нормі без виходу в дику природу, проте інколи (або в окремих регіонах) щодо них практикують напіввільне утримання. Прикладами цього є кролі і свині, при тому кролів нерідко утримують у «копанках», звідки тварини «б'ють» ходи на луки, де вільно пасуться, проте повертаються до своїх сховищ [Загороднюк 2023*a*]. Звісно, цю саму групу часто утримують без жодного контакту з дикою природою (звісно, хижаки чи кровосисні комахи їх досягають, як «досягають» природних місцезнаходжень і їхні послід та паразити).

• *Oryctolagus cuniculus* (Linnaeus, 1758) — кріль європейський (також у групі 5)
• *Sus domesticus* Erxleben, 1777 — свиня свійська [2012⁻]
• *Bos taurus* Linnaeus, 1758 — бик свійський (стійлові форми; також у групі 3 і 5)

Група 5: свійські вільного виходу в природу та здичавілі свійські — пси, коти, свині, корови (зокрема й худоба на хуторах на «самовипасі»). Найчастіше ця група представлена сестринськими формами до відповідних диких аналогів, і між ними нерідко формуються гібриди [Загороднюк 2011]. В окремих галузях гібридизація була поставлена на конвеєр, зокрема в Асканії-Новій, напр. між зубрами й бізонами тощо [Треус 1968]. Помісі свиней інколи розводять і в мисливських господарствах, чому багато прикладів. Особливо примітними стали здичавілі форми котів [Аверин 1924], відомі також як коти-волоцюги [Шейгас & Тимощук 2012], і за оцінками фахівців більшість зразків диких котів є гібридами [Шевченко & Песков 2009].

• *Canis familiaris* Linnaeus, 1758 — пес свійський (також в групі 1)
• *Felis catus* Linnaeus, 1758 — кіт свійський (також в групі 1)
• *Sus domesticus* Erxleben, 1777 — свиня свійська (як випасна; також у групі 4)
• *Bos taurus* Linnaeus, 1758 — бик свійський (стійлові форми; також у групі 4)

Група 6: інтродуценти зі свійських — наступна фаза в ступенях проникнення свійських тварин в природу (після групи 4 та 5), «істинні» інтродуценти, з формуванням диких популяцій. В усіх випадках на перших фазах перебувають під контролем інтродукторів, проте успішність інтродукцій часто низька. Прикладами є численні поселення «диких» кролів, частина з яких досягала високої чисельності, проте з часом всі вони згасли [Загороднюк 2023*a*]. Інший яскравий приклад — «дикі» коні (кінь Пржевальського), яких в рамках програми «Фауна» вселили в Чорнобильську зону [Вишневський 2005; Ясинецкая & Звегинцова 2013]. Окремою номінацією є кінь свійський, дикі або напівдикі стада якого створені на острові Бирючий, на Тендрі, що в Чорноморському заповіднику [Selyunina & Chernyakov 2022], в заповіднику Хомутовський степ [Гелюта *et al*. 2002].

• *Oryctolagus cuniculus* (Linnaeus, 1758) — кріль європейський (також п. 4)
• *Equus ferus* (Boddaert, 1785) — кінь тарпан
• *Equus caballus* Linnaeus, 1758 — кінь свійський [2012⁻]

Група 7: інтродуценти чужинці — умисні інтродуценти і «втікачі з культури». Поза списком свійських і чужорідних, яких завозили для інтродукції в природу (олень японський, єнот уссурійський та ін.) [Сокур 1961; Загороднюк 2006] існує чимала група тварин, яких розводять в неволі (хутро, м'ямо, доместикація) і які здійснюють регулярні втечі в дику природу. До цієї групи віднесено, зокрема, втікачів зі звіроферм і розплідників, яких утримують без наміру умисних інтродукцій (ондатра, нутрія, візон, ракун); до певної міри також сарна сибірська і лань, яких активно розселяли.

• *Neogale vison* (Schreber, 1777) — візон річковий
• *Ondatra zibethicus* (Linnaeus, 1766) — ондатра мускусна
• *Myocastor coypus* (Molina, 1782) — нутрія болотяна
• *Procyon lotor* Linnaeus, 1758 — ракун північний

Місце в класифікації чужинності і поняття метафауни

Класифікатор за оглядом чужорідних тетрапод у фауні України [Загороднюк 2023] — з 9 категорій (три групи по 3 підгрупи) види розглянутого тут комплексу відносяться до чотирьох номінацій:

AS1c — втікач з культури, спорадичне розмноження, здичавілі свійські
AS3a — штучно інтродукований [колись] аборигенний вид
AS3b — умисно інтродукований завідомо чужорідний вид
AS3c — інтродуцент або втікач з культури з широкою експансією

В порушених і в евтрофних екосистемах вид може легко перейти з категорії AS1c у категорію AS3c. Проте і спорадичної участі вистачає, оскільки здійснюється цілий спектр впливів, які прямо або опосередковано шкодять популяціям аборигенних видів — використання сховищ, виїдання кормової бази, зміна біотопів, руйнування сховищ і знищення приплоду, гібридне поглинання тощо. Проте ще більшою бідою є не так система прямих впливів, як система їх здійснення: чужорідні можуть переживати несприятливі умови (від посух до зим) і розмножуватися під людською опікою або принаймні в синантропних сховищах, з певними надійними джерелами їжі, води та затишку (тепло, тінь, зона вільна від хижацтва[5]). Такими можливостями дикі види не забезпечені, тому вони виявляються в значно гірших умовах. Це веде до формування так званої «сірої біоти» (за Є. Шварцем), передусім за рахунок зростання рівня адвентизації [Загороднюк 2006].

Під «метафауною» (і ширше — квазібіотою), автор розуміє ті складові біотичних угруповань, які *de facto* наявні в екосистемах, проте не формують стабільних частин біоти та існують за рахунок постійного підживлення з культури, неприродних місцезнаходжень або втеч з розплідників.

Яскравими прикладами є пси (*Canis familiaris*) і коти (*Felis catus*) у складі природних комплексів. Їхня присутність незаперечна, їхні впливи часом незрівнянно більші за роль диких хижих, проте вони не формують стабільних популяцій, переживають скрутні часи біля людей та неприродних джерел поживи. Їх «в нормі» не наводять у переліках фауни заповідники. І лише окремі колеги це враховують [Поліщук & Реут 2005; Жила 2006].

Метафауна — частина біоти синантропних місцезнаходжень, цілком залежна від людини і людських ресурсів. Ні вуличні пси, ні «дикі» коти, ні навіть вуличні пацюки не формують стабільних самодостатніх популяцій поза

[5] А стосовно «чіпованих» псів в котів ще й санітарна обробка і щеплення.

штучним простором і живуть переважно за рахунок притоку особин «ззовні». Те саме стосується видів, які час від часу зареєструють у міських ценозах — від кавій (*Cavia porcellus*) і дегу (*Octodon degus*) до верблюдів (*Camelus bactrianus*) і коней (*Equus caballus*), хоча лише деякі з представників метафауни потрапляють в описи місцевої фауни [Загороднюк 2003]. Як приклад, до останнього часу жодний з оглядів не включав буйволів, хоча вони є «типовим» елементом культурного ландшафту низки регіонів [Біляк 2015].

Про плюси і мінуси

Загалом інтродукцій є злом, і у всіх проаналізованих випадках появи нових видів негативно впливають на стан природних угруповань, про що є багато спеціальних публікацій і коментарів до міжнародних угод, зокрема й Бернської конвенції («Рекомендація № 77 (1999) про викорінення немісцевих наземних хребетних»). Врешті, ніхто не відміняв «ефект метелика», коли одні здавалося б невеликі зміни в екосистемі можуть спровокувати наступні великі або й катастрофічні зміни в цій або суміжних екосистемах[6].

Винятком є дві ситуації: 1) коли угруповання вже порушені (що й є типовим біотичним середовищем існування більшості чужорідних видів, надто в антропогенно трансформованих екосистемах зі збідненим видовим складом біотичних угруповань), 2) коли у складі тих чи інших типів екосистем є втрачені види, надто види з середовищетвірною функцією, і чужорідні виконують вікарну функцію (звичайно якщо вони з того ж роду).

Перша ситуація є майже нормою — інтродукції успішні або в порушених екосистемах (насамперед антропогенізованих), або в багатих, евтрофних місцезнаходженнях, надто з циклічними змінами продуктивності, де можна відносно легко вбудуватися (насамперед, заплавні комплекси) [Загороднюк 2006]. Власне, заплави і є одними з ключових коридорів розвитку експансій та місцями успішних інтродукцій, що недавно детально проаналізовано стосовно ссавців в басейні Дінця [Lazarev 2023].

Друга ситуація в окремих випадках несе «плюси». Це, насамперед, стосується нещодавніх втрат, які ще «не забуті» екосистемами, і в яких функція певних видів збереглася. Таке, зокрема, варто говорити про степових копитних [Вишневський 2002], і втрата одних видів (напр. дикого коня і тура) може бути компенсована їхніми свійськими аналогами. У кожному разі такі практики утримання заради пасовищного навантаження (напр. коней в Хомутовському степу [Гелюта *et al*. 2002]), попри певні недоліки системи, є значно кращим заходом за практики сінокосіння, які «моделюють» природне стравлювання, що важливе для таких фітоценозів і для всієї екологічної піраміди,

[6] Вікіпедійне визначення: «Ефект метелика — термін у природничих науках, що позначає властивість деяких хаотичних систем. Незначний вплив на систему може мати великі і непередбачувані ефекти де-небудь в іншому місці і в інший час.» (URL).

починаючи з мікрофітофагів, включно з дрібними ссавцями. І зникнення макрофітофагів закономірно змінює умови існування інших тварин і провокує вторинні вимирання [Пучков 1991: 78].

Отже, такий комплекс видів є об'єктивною реальністю і фактором існування багатьох місцевих (та й чужорідних) видів, і не може бути ігнорований. Все це частина фактичної фауни, що входить до складу спонтанної біоти. Не всі види в її складі формують стабільні популяції, деякі з них існують за рахунок більших метапопуляційних систем, замкнених в людському середовищі, проте вони здійснюють реальний вплив на природні комплекси і мають бути враховані у кожному описі місцевої біоти. Навіть ті з них, що можуть бути представлені не мікропопуляційними групами, а окремими особинами, виконують певні впливи на середовища, в якому існують вони і яке є простором існування інших видів, зокрема й аборигенних.

Про фауни майбутнього

Обсяги проникнення в природу всього комплексу немісцевої біоти — свійських, домашніх, лабораторних звірів та звірів, яких утримують або розводять в неволі поза межами природних ареалів, — досягли того рівня присутності, який неможливо ігнорувати. За числом видів, чисельністю «узагальненої популяції», сумами біоценотичних впливів вони стали рівнозначними з аборигенною біотою компонентами екосистем, значимими або й провідними членами угруповань. Їхня перманентна присутність, інколи з переживанням несприятливих умов у синантропних місцезнаходженнях, мобільність, а так само виразна турбота про багатьох із них з боку людини роблять їх не тільки постійними й успішними, але й неодмінними та неусувними.

Межа між списками можливих видів цієї групи і списками тих з них, які формують стабільні популяції в природних умовах, є вкрай нестабільною і динамічною, може змінюватися з роками, за сезонами й регіонами. Попри це, вони стали реальність. Вони вже в природі. Вони більша реальність, ніж численні фантоми з «червоних» переліків. Маємо реальність, яка існує поза природними явищами, природною зональністю, природними угрупованнями. І ця реальність існує при людині, завдяки людині і в умовах, створених людиною, з виразною опікою або принаймні неумисною підтримкою. Ця метафауна в багатьох місцях розвитку цивілізації стає більшою реальністю, ніж те, що існувало в минулому, і на примарне «відновлення» чого спрямована більшість природоохоронних ініціатив.

Подяки

Щиро дякую Д. Вишневському, С. Жилі, І. Легейді, Л. Лесняку, І. Мерзлікіну за важливі дискусії за темою і коментарі щодо рукопису статті. Дослідження проведено поза науковими темами, проектами і грантами, за власною ініціативою автора.

Література

Аверин, В. А. 1924. Одичалые кошки. *Украинский охотничий вестник*, № 1–2: 14–15.

Берестенников, Д. С., А. И. Гизенко, В. М. Самош. 1969. *Ондатра*. Наукова думка, Київ, 1–90.

Біляк, Б. 2015. Домашні тварини як основа формування ландшафту Карпат: карпатський буйвіл та гуцульський кінь. *Праці Теріологічної школи*, **13**: 98–100. CrossRef

Вермейлен, Р. 2015. *Природний випас. Методики відродження дикої великої рогатої худоби та коней*. Книга-плюс, Київ, 1–48. ISBN 978-90-822514-2-5. https://shorturl.at/ikp69

Вишневський, Д. 2002. Аналіз угруповань унгулят України з позиції сталої Хатчінсона. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Біологічні науки*, Вип. 1: 195–198. https://shorturl.at/nW147

Вишневський, Д. 2005. Результати інтродукції коня Пржевальського (Equus przewalskii) в зону відчуження ЧАЕС. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Біологія*, **17**: 39–41. https://shorturl.at/loFVW

Гащак, С. П., Д. О. Вишневський, О. О. Заліський. 2006. *Фауна хребетних тварин Чорнобильської зони відчуження (Україна)*. Славутич, 1–100. URL

Гелюта, В. П., А. П. Генов, В. С. Ткаченко, Д. В. Мінтер. 2002. *Заповідник «Хомутовськийстеп». План управління*. Академперіодика, Київ, 1–40. https://shorturl.at/qtGR2

Гузєєв, Ю., М. Демчук, О. Волошкевич, Д. Вінничук. 2013. Липованська червона острівна худоба України. *Тваринництво України*, № 3: 11–14. URL

Гузєєв, Ю. 2014. Буйволи — унікальне біорізноманіття великої рогатої худоби України. *Тваринництво України*, (3–4): 5–8. URL

Жила, С. 2006. Вовки і дикі собаки: порівняльна екологія, поведінка, менеджмент. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). *Фауна в антропогенному середовищі* Луганськ, 75–80. (Серія: Праці Теріологічної Школи, Вип. 8). URL

Жила, С. М. 2021. Поведінка та соціальна структура здичавілої великої рогатої худоби (Bos taurus) в Чорнобильському радіаційно-екологічному заповіднику. *В кн.: Chornobyl: open air lab*. Збірник матеріалів конференції. Крок, Тернопіль, 43–49. https://bit.ly/3b3neUl

Загороднюк, І. 2003. Дика теріофауна Києва та його околиць і тенденції її урбанізації. *Вестник зоологии*, **37** (6): 29–38. https://shorturl.at/ehioW

Загороднюк, І. 2006. Адвентивна теріофауна України і значення інвазій в історичних змінах фауни та угруповань. *Фауна в антропогенному середовищі*. Луганськ, 18–47. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 8). URL

Загороднюк, І. 2011. Міжвидова гібридизація і фактори її формування на прикладі теріофауни Східної Європи. *Біологічні Студії*, **5** (2): 173–210. CrossRef

Загороднюк, І. В., І. Г. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30. URL

Загороднюк, І., С. Харчук. 2022. Спонтанна фауна: поняття та критерії її окреслення (на прикладі теріофауни України). *Novitates Theriologicae*, **13**: 5–19. CrossRef

Загороднюк, І. 2023*a*. Кріль європейський (*Oryctolagus cuniculus*) в Україні: 140 років від інтродукції до згасання популяцій. *Theriologia Ukrainica*, **25**: 126–149. CrossRef

Загороднюк, І. 2023*b*. *Наземні хребетні України: адвентивна складова*. НАН України, Національний науково-природничий музей, Київ, 1–62. ISBN 978-617-14-0080-1. Електронне видання: https://museumkiev.org/public/monogr.html

Загороднюк, І. 2023*c*. Дикі стада *Bos taurus* в Україні: огляд випадків і значення для розвитку ідей ревайлдингу. *Novitates Theriologicae*, **16**: 135–143. CrossRef

Коробченко, М. А. 2007. Зооноз сказу у диких і синантропних угрупованнях ссавців Східної України. *Zoocenosis 2007. Біорізноманіття та роль тварин в екосистемах*: Матер. IV Міжнар. наук. конф. Вид-во ДНУ, Дніпропетровськ, 486–488.

Коробченко, М. 2016. Євдокія Решетник (1903–1996) — видатна постать в історії академічної зоології та екології в Україні. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **14**: 136–146. CrossRef

Поліщук, І. К., Ю. О. Реут. 2005. Вплив господарської діяльності на розміщення нір хижих ссавців Carnivora у природному ядрі Біосферного заповідника «Асканія-Нова» та спектр кормів лиса звичайного Vulpes vulpes. *Вісті Біосферного заповідника Асканія-Нова*, **7**: 123–130.

Пучков, П. В. 1992. Некомпенсированные вюрмские вымирания. Сообщение 3. Перепромысел, «недопромысел» и другие факторы. *Вестник зоологии*, 1992 (4): 73–81. URL

Сокур, І. Т. 1961. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–84. https://shorturl.at/bvyDX

Треус, В. Д. 1968. *Акклиматизация и гибридизация животных в Аскании-Нова. 80-летний опыт культурного освоения диких копытных и птиц*. Урожай, Киев, 1–316.

Шевченко, Л. С., В. Н. Песков. 2009. Дикий лісовий кіт, Felis silvestris Schreber, 1777 (Felidae, Carnivora, Mammalia), в Україні (поширення, структура популяції та нові знахідки). *Вісник Національного науково-природничого музею*, **6-7**: 135–157. https://bit.ly/3dtMOAD

Шейгас, І., І. Тимощук. 2012. Коти-волоцюги. *Лісовий і мисливський журнал*, № 6: 28–29.

Шешурак, П. Н., А. С. Вобленко, Б. Ю. Кедров, [et al.]. 2011. Животные-как обьекты охоты кошки домашней (Felis catus Linnaeus, 1758) в Черниговской области (Украина). *Природничий альманах (біологічні науки)*, **16**: 178–186.

Ясинецкая, Н. И., Н. С. Звегинцова. 2013. Структура и современное состояние популяции лошади Пржевальского в Зоне ЧАЭС. *Вісті Біосферного заповідника Асканія-Нова*, **15**: 203–211.

Dziech, A., H. Wierzbicki, M. Moska, M. Zatoń-Dobrowolska. 2023. Invasive and alien mammal species in Poland—a review. *Diversity*, **15** (2): art138. CrossRef

Krauze-Gryz, D., J. Gryz, J. Goszczyński. 2012. Predation by domestic cats in rural areas of central Poland: An assessment based on two methods. *Journal of Zoology*, **288** (4): 260–266. CrossRef

Kugler, W., E. Broxham. 2014. *The Ecological Value of Feral Livestock Populations in Europe*. SAVE-Project, St. Gallen, Switzerland, 1–41. https://shorturl.at/chBUV

Lazariev, D. 2023. Alien mammal species in floodplain habitats of the Siversky Donets basin (Ukraine). *Theriologia Ukrainica*, **25**: 15–33. CrossRef

Ruprecht, A. L., R. Kościów, G. Kłys. 2005. Koszatniczka Octodon degus (Molina, 1782), Octodontidae (Rodentia) nowym gatunkiem w faunie ssaków Polski. *Chrońmy Przyrodę Ojczystą*, **61** (3): 69–76. URL

Salgado, I. 2018. Is the raccoon (Procyon lotor) out of control in Europe? *Biodiversity and Conservation*, **27** (9): 2243–2256. CrossRef

Selyunina, Z., D. Chernyakov. 2022. Mammals of the islands of the Black Sea Biosphere Reserve. *Theriologia Ukrainica*, **24**: 62–72. [In English] CrossRef

Резюме

Загороднюк, І. **Свійські та домашні тварини у природних та заповідних екосистемах.** — Розглянуто питання присутності в природних екосистемах низки форм ссавців, які прямо або опосередковано пов'язані з людиною, передусім свійських та домашніх тварин, а також тварин, що є об'єктами кліткового чи вольєрного розведення, утримання в лабораторіях, звіринцях та інших живих колекціях. Наявність цієї групи найчастіше ігнорують при формуванні списків фауни, вивченні природних угруповань та описі стану екосистем, проте в низці випадків їхня роль є вагомою або й визначальною. Зокрема, про це важливо говорити в темі підтримання стану рослинного покриву (передусім копитні), регуляції структури угруповань і системи трофічних мереж (передусім хижі), оцінках системи конкурентних стосунків у угрупованнях і поширенні зоонозів (передусім гризуни та кажани). Виділено сім груп таких тварин у складі теріофауни України, включно з компаньйонами, петами, сільськогосподарськими тваринами пасовищної, кліткової і напіввільної груп, інтродуценти свійські і чужинські. Наведено по 2–3 приклади кожної такої групи.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 21–26 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1605

Матеріали до фауни Бузького Гарду: огляд знахідок дрібних ссавців (Soricidae, Muridae, Cricetidae)

Сергій Легкий, Владислав Артамонов, Яна Овсієнко

Національний природний парк «Бузький Гард» (Мигія)
e-mail: nppbg@ukr.net; orcid: 0000-0002-3099-3651

***Lehkyi, S., V. Artamonov, Y. Ovsienko.* Materials on the fauna of the Bug Gard: a review of small mammal records (Soricidae, Muridae, Cricetidae).** — New data on micromammals of the Bug Gard National Nature Park obtained in 2022–2023 are presented. Eight species of this survey group were recorded. They include three species of shrews of the family Soricidae (*Crocidura suaveolens*, *Sorex araneus*, and *Neomys fodiens*); four species of rodents of the family Muridae (*Sylvaemus uralensis*, *S. sylvaticus*, *Apodemus agrarius*, and *Mus spicilegus*); and one species of rodents of the family Cricetidae (*Microtus levis*). Two species were found for the first time in the fauna of the Bug Gard NNP: *Sylvaemus uralensis* and *Neomys fodiens*. Information on the morphometry and habitats of the collected animals is presented.

Вступ

Національний природний парк «Бузький Гард» — один із найцінніших природних комплексів півдня України і басейну р. Південний Буг. В огляді фауни ссавців регіону НПП «Бузький Гард» [Артамонов & Легкий 2020] містяться дані щодо 43 видів з 16 родин 6 рядів. Щодо деяких видів було висловлено сумніви з причини відсутності достовірних підтверджень.

Мета цієї роботи — описати нові знахідки ссавців протягом 2022–2023 років та поповнити загальний список ссавців новими видами.

Матеріал та методика

Матеріал накопичували під час робіт 2022–2023 років у режимі фонового моніторингу, насамперед шляхом аналізу кожної знахідки загиблих з різних причин тварин (жертви автодоріг, здобич хижих, знахідки загиблих без видимих причин, потрапляння до пасток). Всього виявлено 10 особин семи видів трьох родин і ще один вид зареєстрований за численними слідами перебування (курганчики миші *Mus spicilegus*).

Координати місць знахідок визначали за Google Earth Pro. У знайдених загиблими тварин масу тіла визначали на електронних побутових вагах, проміри тіла здійснено лінійкою з міліметровою шкалою за стандартною схемою (див. «скорочення»); стать тварин не визначали.

Визначення видів проводили за «Польовим визначником дрібних ссавців» [Загороднюк 2002]. В усіх можливих випадках процедури визначення проводили за участі фахівців, в online-режимі, по можливості з відправленням зразків до фахівця (консультування здійснював І. Загороднюк).

Скорочення, вжиті у тексті: ННПМ — Національний науково-природничий музей НАН України; L — довжина тіла, Ca — довжина хвоста, Pl — довжина лапки, Au — довжина вуха.

Родина Мідицеві (Soricidae)

Протягом 2023 року зроблено ряд знахідок загиблих тварин з родини Мідицеві (Soricidae) як на території НПП «Бузький Гард», так і в межах прилеглого населеного пункту с. Мигія. Разом зафіксовано шість особин трьох видів, зокрема чотири особини білозубки малої (*Crocidura suaveolens*)[1], одна мідиця звичайна (*Sorex araneus*), одна рясоніжка велика (*Neomys fodiens*).

1.1. *Crocidura suaveolens.* 25.01.2023. Загиблу особину білозубки малої знайдена на плакорній ділянці долини р. Південний Буг, на свіжій кротовині, під час зимового обліку птахів коло західної огорожі кол. санаторію «Бузькі пороги». Координати: 48.0304N, 30.9325E. Попри зимовий час, сніговий покрив відсутній, температура повітря –2^{0}C. Голова була пошкоджена, а тіло зім'яте; ймовірно, вона стала жертвою ворони сірої (*Corvus cornix*), яку сполохали неподалік від знахідки. Для визначення зроблено виміри тіла (табл. 1) та робочі фото (С. Легкий). Засолену тушку відправлено до ННПМ, де вид остаточно визначено І. Загороднюком.

1.2. *Crocidura suaveolens.* 15.09.2023. Загиблу особину знайдено в с. Мигія в дворі. Звір був здобутий домашньою кішкою, тушка була у пошкодженому стані. Координати: 48.0324N, 30.9437E. Для визначення зроблено виміри тіла (табл. 1) та робочі фото (В. Артамонов). Щодо визначення виду консультування здійснював І. Загороднюк.

1.3. *Crocidura suaveolens.* 3.10.2023. Загиблу особину знайдено в с. Мигія в своєму дворі співробітницею НПП «Бузький Гард» Г. Новік: звір потрапив до мишоловки в господарській споруді. Координати: 48.0326N 30.9434E. Для визначення зроблено виміри тіла (табл. 1) та робочі фото (В. Артамонов).

1.4. *Crocidura suaveolens.* 3.12.2023. Виявлено в с. Мигія по вул. Миру в своєму дворі приватного будинку співробітницею НПП «Бузький Гард» Я. Овсієнко. Координати: 48.0362N 30.9550E. Нею ж виконані робочі фото та вимірювання. Щодо визначення виду консультування здійснював І. Загороднюк, який звернув увагу на такі добре виразні на фото ознаки, як опушеність хвоста довгими волосками, виразні вушниці, білі коронки зубів. Метричні ознаки подано в табл. 1.

---

[1] Двома роками раніше, 14.01.2020 мертву особину цього виду виявлено в околицях с. Трикрати в уроч. «Лабіринт» (кв. 68), на березі р. Арбузинка. Координати: 47.7054N 31.4227E.

Таблиця 1. Морфометричні та інші особливості зареєстрованих особин мікромаммалій. Номери зразків відповідають наведеним у тексті

Вид	дата	L	Ca	Pl	Au	W	Кол.
1.1. *Crocidura suaveolens*	25.01.2023	50	27	11	–	3	ННПМ
1.2. *Crocidura suaveolens*	15.09.2023	52	25	11	–	4	–
1.3. *Crocidura suaveolens*	3.10.2023	52	27	11	–	3	–
1.4. *Crocidura suaveolens*	3.12.2023	52	30	9	5	4	–
2.1. *Sorex araneus*	28.05.2023	68	42	12	–	10	–
3.1. *Neomys fodiens*	17.10.2023	70	48	15	–	12	ННПМ
6.1. *Sylvaemus sylvaticus*	26.08.2023	89	81	22	15	18	–
8.1. *Microtus levis*	3.10.2023	110	40	–	–	–	–

2.1. *Sorex araneus.* 28.05.2023. в с. Мигія в своєму дворі співробітницею НПП «Бузький Гард» Г. Новік було знайдено загиблу особину мідиці звичайної (*Sorex araneus*). Координати: 48.0326N 30.9434E. Тушка була у пошкодженому стані, зім'ята, вірогідно домашньою кішкою. При огляді помічені виражені червоні основи зубних коронок. В. А. Артамоновим виконано робочі фото та вимірювання. Виміри тіла наведено в табл. 1. Щодо визначення виду консультування здійснював І. Загороднюк.

Рис. 1. Землерийки родини Soricidae, виявлені упродовж поточного циклу дослідження (окремі приклади): *a–b* — *Crocidura suaveolens* (опис 1.4), вид збоку та вид знизу, *c* — *Sorex araneus* (опис 2.1), *d* — *Neomys fodiens* (опис 3.1).

3.1. *Neomys fodiens.* 17.10.2023. Загиблу особину рясоніжки знайдено в с. Мигія по вул. Миру в місці перетину з балкою Вербовою коло струмка співробітницею НПП «Бузький Гард» Я. Овсієнко. Координати: 48.0362N 30.9550E. Зазначеною колегою виконано необхідні робочі фото та вимірювання; виміри тіла наведено в табл. 1. При консультаціях по фото та промірах І. Загороднюком ця землерийка попередньо визначена як *Neomys fodiens*. Для остаточного визначення тушку було відправлено до ННПМ. За весь час спостережень, починаючи з 1996 р., це перше підтвердження мешкання роду *Neomys* у безпосередніх околицях РЛП «Гранітно-степове Побужжя» (з 1996 р.) та НПП «Бузький Гард» (з 2009 р.).

Родина Мишеві (Muridae)

Протягом 2022–2023 років було відмічено декілька зустрічей та знахідок ссавців ряду Мишоподібні (Rodentia), у тому числі зафіксовано один мишак уральський (*Sylvaemus uralensis*), один мишак європейський (*Sylvaemus sylvaticus*), дві миші польові (*Apodemus agrarius*), а також значну кількість помешкань миші курганцевої (*Mus spicilegus*).

4.1. *Sylvaemus uralensis.* 22.08.2022. Під час обстеження урочища «Лабіринт» в кв. 65 на лісовій стежці коло містків через канал був знайдене мишеня у хворому стані: одне око затекле, напушений, нерухомий. Від людей не втікав і не ховався, дозволив взяти себе в руки. І.Загороднюк за надісланим фото визначив вид мишак уральський (*Sylvaemus uralensis*). Вимірювання ціла цього зразка не робили. Незважаючи на те, що ареал виду охоплює обстежене урочище, вид вперше реєструється на території НПП «Бузький Гард» (47.7104N 31.4092E).

5.1. *Apodemus agrarius.* 3.11.2022. Працівником кемпінгу «Протичанський» нам було надіслано фото, за яким І. Загороднюк визначив вид — житник пасистий, *Apodemus agrarius.* Характерна ознака — вузька темна полоса вздовж хребта. (48.0233N 30.9635E).

5.2. *Apodemus agrarius.* 10.06.2023. У м. Южнокраїнськ на території профілакторно-готельного комплексу «Іскра» зафіксована зустріч на асфальтованій доріжці крупної особини миші польової, *Apodemus agrarius*, рудуватого кольору із темною смугою вздовж хребта, хвіст коротший за тіло. Поведінка: при наближенні людей неспішно переміщувалась вздовж бордюру паралельним напрямком, ознак турбування не виявляла (47.8044N 31.1805E).

6.1. *Sylvaemus sylvaticus.* 26.08.2023. В с. Мигія на подвір'ї виявлено загиблу особину мишака європейського, *Sylvaemus sylvaticus*. (48.0326N 30.9441E). Причина загибелі невідома (розірвана задня частина черевця). Хвіст голий, з нього легко знімається шкіра. Горлова пляма жовтувата, витягнута. Виміри тіла наведено в табл. 1. Фото передано І. Загороднюку на визначення, всі доступні для аналізу ознаки є типовими для цього виду.

Рис. 2. Гризуни, обліковані з метою уточнення видового складу фауни: *a* — *Sylvaemus uralensis* (опис 4.1), *b* — *Sylvaemus sylvaticus* (опис 6.1), *c* — *Apodemus agrarius* (опис 5.1), *d* — поселення *Mus spicilegus* (опис 7.1).

7.1. *Mus spicilegus.* Знахідок тварин не було, проте виявлено чіткі сліди їхньої присутності. Звертає на себе увагу значна кількість зустрічей помешкань цього виду, які розташовувалися в агроценозах — як на непереораних полях, так і на пасовищах, в природних степових та лучних біотопах. Курганчики фіксували на території НПП «Бузький Гард» повсюдно: (1) 22.08.2022 на території НПП в урочищі Гард на плакорі правого берегу р. Південний Буг напроти Ташлицької ГАЕС (47.7924N 31.1748E); (2) у 2023 році в Гнилій балці (47.9765N 31.0141E); (3) біля колишніх Порохових складів (48.0115N 30.9811E) і т.п. Неодноразові зустрічі протягом 2020–2023 років як на правому, так і на лівому схилах долини р. Чичиклія. В районі балки Глибокої на прилеглому полі було відмічено щонайменше 18 курганчиків на ділянці площею не більше 0,5 га. Кількість миші курганцевої на сільськогосподарських угіддях викликає необхідність регулювати її чисельність. Зокрема, на прилеглих до НПП полях 5.02.23, 7.02.23 та 10.02.23 працювали щонайменше п’ять бригад, які вносили отруту проти мишей.

Родини Хом’якові (Cricetidae)

8.1. *Microtus levis.* 3.10.2023. Під час експедиційного виїзду на польовій дорозі лівого берегу долини р. Чертала напроти с. Криворучка Прибужанів-

ської сільської ради Вознесенського району (47.5415N 31.2278E) знайдений загиблий самець нориці лугової *Microtus levis*. Фото направлено до І. Загороднюка на визначення. Виміри тіла наведено в табл. 1 (через поганий стан зразку виміри не є точними).

Висновки

1. Загалом шляхом фонового моніторингу зареєстровано 8 видів облікової групи, зокрема три види землерийок родини мідицеві (Soricidae), три види гризунів родини мишеві (Muridae) та один вид родини хом'якові (Cricetidae).

2. Найбільшою за числом особин була кількість знахідок білозубки малої (4 екз.), за кількістю реєстрацій — миші курганцевої (*Mus spicilegus*).

3. Виявлено два нові види для фауни НПП: мишак уральський (*Sylvaemus uralensis*), який напевно був тут і раніше, проте дотепер не був ідентифікований, та рясоніжка велика (*Neomys fodiens*), знахідки якої не були відомі дотепер в регіоні взагалі.

Подяки

Автори висловлюють щиру подяку к.б.н. І.Загороднюку (Науково-природничий музей НАН України) за загальне методичне керівництво, оперативну допомогу у визначенні зразків та науковий супровід досліджень ссавців Гранітно-степового Побужжя та НПП «Бузький Гард» протягом понад двох десятирічь.

Література

Артамонов, В., С. Легкий. 2020. Ссавці регіону Національного природного парку Бузький Гард. *Novitates Theriologicae*, **11**: 29–32. http://doi.org/10.53452/nt1107

Загороднюк, І. 2002. Польовий визначник дрібних ссавців України. Національний науково-природничий музей НАН України, Київ, 1–60. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 5).

Резюме

Легкий, С., В. Артамонов, Я. Овсієнко. **Матеріали до фауни Бузького Гарду: огляд знахідок дрібних ссавців (Soricidae, Muridae, Cricetidae).** — Наведено нові дані про мікромаммалій Національного природного парку «Бузький Гард», отримані протягом 2022–2023 років. Зареєстровано 8 видів цієї облікової групи. В їх числі — три види землерийок родини Soricidae (*Crocidura suaveolens*, *Sorex araneus*, *Neomys fodiens*); чотири види гризунів родини Muridae (*Sylvaemus uralensis*, *S. sylvaticus*, *Apodemus agrarius*, *Mus spicilegus*); один вид гризунів родини Cricetidae (*Microtus levis*). Два види виявлені вперше для фауни НПП «Бузький Гард» — *Sylvaemus uralensis* та *Neomys fodiens*. Наведено відомості щодо морфометрії та стацій перебування здобутих тварин.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 27–31 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1606

Видовий склад і чисельність хом'якових у степових заповідниках південного сходу України

Валентина Марочкіна

Донецький національний університет імені Василя Стуса (Донецьк)[1]

Marochkina, V. **Species composition and abundance of cricetids in the steppe reserves of south-eastern Ukraine.** — The article presents information about the family Cricetidae in the steppe reserves located in south-eastern Ukraine within Donetsk and Luhansk oblasts, including data on the species composition and the population sizes. The study also sheds light on the limitations of individual species in their biotopes and identifies differences in rodent population density between areas subject to different economic regimes. The author suggests that periodic mowing and grazing may have a negative impact on the population sizes. It was established that cricetids make up the majority of all rodents in the diet of the short-eared owl.

Передмова від упорядників

Хом'якові (Cricetidae) — родина ряду гризунів, які були одним з основних об'єктів досліджень Валентини Марочкіної під час її навчання в Донецькому державному університеті (1982–1987). Дослідниця вивчала дрібних ссавців на теренах заповідних ділянок Донеччини та Луганщини. Матеріали цих досліджень, як і матеріали багатьох досліджень наших науковців того часу, нерідко «публікувалися» у малодоступних форматах — як депоновані рукописи або у вигляді препринтів, зокрема й з матеріалами конференцій, як це сталося й у випадку з однією зі статей В. Марочкіної про гризунів родини хом'якових на заповідних територіях сходу України.

У поточній редакції статті зроблено її переклад українською мовою на основі однойменної публікації у препринті з матеріалами семінару «Хомяковые фауны Украины: фаунистика, систематика, экология и практическое значение» [Марочкина 1987]. До тексту додано резюме, передмову, рубрикацію статті, розділ «порівняння видів», примітки і джерела. Автор перекладу — Денис Лазарєв, іншого — редактор видання. Цінність статті полягає в тому, що в ній вперше для заповідників сходу України наведено відомості про рівні чисельності й біотопний розподіл видів хом'якових, у т. ч. із порівнянням обліків на заповідних ділянках та прилеглих агроценозах.

[1] На час написання рукопису — Донецький державний університет. Докладніше про дослідницю див. у статті, присвяченій її пам'яті [Агризков & Тимошенков 2022].

Вступ

З метою вивчення видового складу та чисельності хом'якових у степових заповідниках сходу України у літні місяці 1985–1986 рр. проведено дослідження чотирьох степових заповідних територій: двох філій Луганського заповідника — «Стрільцівський степ» та «Провальський степ» (Міловський та Свердловський райони Луганської обл.), а також двох філій Українського степового заповідника — «Хомутовський степ» та «Кам'яні могили» (Новоазовський та Володарський райони Донецької обл.).

Матеріали та методика

Відлови проводили в різних біотопах на території заповідників та на прилеглих ділянках пастками Геро, які виставлялися з інтервалом 5 м по 50 штук у лінію на одну добу. Крім того, у «Стрільцівському степу» та «Провальському степу» в основних біотопах закладено відповідно 5 і 2 стаціонарні 50-метрові канавки з 5 ловчими конусами, які працювали протягом чотирьох діб. Усього відпрацьовано 4650 пастко-діб (п.д.) та 440 конусо-діб (к.д.).

Використані також результати аналізу 152 пелеток сови вухатої, зібраних у липні-серпні поблизу заповідника «Стрільцівський степ».

Дані, отримані в результаті дослідження степових ділянок, що відрізняються режимом господарського користування (абсолютно заповідний степ і періодично косимий степ на заповідній території, ділянки з помірним та інтенсивним випасом поза заповідниками, поля сільськогосподарських культур), дозволили уточнити видовий склад, біотопну приуроченість і відносну чисельність хом'якових.

Результати та обговорення

Хом'ячок сірий[1] (*Cricetulus migratorius* Pall.) присутній у відловах 1986 р. у всіх чотирьох заповідниках (у 1985 р. не траплявся).

Значну кількість особин здобуто на сільськогосподарських угіддях, що межують з територією «Стрільцівського степу», де відносна чисельність виду склала 6,0 ос. на 100 п.д. та 6,2 ос. на 100 к.д. На ділянках сільськогосподарських культур, що межують із заповідниками «Кам'яні могили» та «Хомутовський степ», відносна чисельність цих гризунів становила, відповідно, 2,0 та 4,0 ос. на 100 п.д. На такій же ділянці біля «Провальського степу» — 0,5 ос. на 100 п.д.

У абсолютно заповідному степу сірий хом'ячок відловлений пастками лише у «Кам'яних могилах», де його відносна чисельність склала 0,4 ос. на 100 п.д. При відлові конусами у «Стрільцівському степу» відносна чисельність цього виду на ділянці абсолютно заповідного степу (АЗС) склала

[1] При перекладі українські назви ссавців подано за оглядом «Таксономія і номенклатура ссавців України» [Загороднюк & Ємельянов 2012].

1,2 ос. на 100 к.д., на ділянці, що періодично викошується — 3,7 ос., а на ділянці з помірним випасом — 6,2 ос. У «Провальському степу» відносна чисельність хом'ячка на ділянці заповідника, що періодично викошується, досягала 5 ос. на 100 к.д.

Порівняння середньої відносної чисельності виду у всіх досліджуваних заповідниках дозволило встановити, що найбільш численний хом'ячок сірий у «Стрільцівському степу» (0,9 ос. на 100 п.д., що склало 50 % від усіх зловлених хом'якових і 20 % від загальної кількості добутих гризунів), Дещо нижча його чисельність у заповідниках «Хомутовський степ» (0,4; 66,6 % і 2,9%) і «Кам'яні могили» (0,3; 20,0 % і 2,6 %). Найбільш низька відносна чисельність хом'ячка в «Провальському степу» (0,06; 8,0 % та 1,2 %).

У харчуванні вухатої сови хом'ячок сірий займає значне місце (28,1 % від загальної кількості гризунів).

Хом'як звичайний (*Cricetus cricetus* L.) відзначений нами лише на території заповідника «Стрільцівський степ». У серпні 1985 р. два самці зловлені в абсолютно заповідному степу, де відносна чисельність виду склала 4,0 ос. на 100 п.д. У травні 1986 р. відносна чисельність цих гризунів на такій же ділянці дорівнювала 1,2 ос. на 100 к.д. (у пастки тварини не потрапляли).

Строкатка степова (*Lagurus lagurus* Pall.) відома за одним екз.[1], знайденим 1986 р. на околицях заповідника «Стрільцівський степ» у гнізді вухатої сови.

Полівка лучна (*Microtus levis* Miller) у всіх заповідниках була присутня у виловах 1986 р. і не відзначена 1985 р. При обліках пастками відносна чисельність виду на абсолютно заповідних ділянках у «Стрільцівському степу» становила 4,0 ос. на 100 п.д., у «Провальському степу» та «Кам'яних могилах» — 3,0 та 0,8 ос. на 100 п.д., відповідно. У «Хомутовському степу» полівок на абсолютно заповідній ділянці відловити не вдалося.

На періодично викошуваних ділянках відносна чисельність у «Стрільцівському степу» і «Провальському степу» становила, відповідно, 0,6 і 0,4 ос. на 100 п.д., 8,7 і 10,0 ос. на 100 к.д. У «Провальському степу» в лісосмугах біля ділянок, що періодично викошуються, які є стаціями переживання, відносна чисельність полівок досягла 2,0 особин на 100 п.д. Поблизу заповідника «Стрільцівський степ» на полях сільськогосподарських культур відносна кількість полівок становила 1,2 ос. на 100 к.д. Така ж чисельність відзначена при вилові конусами на ділянці з помірним випасом, а при відлові пастками на цій ділянці відносна чисельність полівок склала 0,5 ос. на 100 п.д. На прибережних ділянках невеликих постійних і тимчасових водойм на території заповідників «Кам'яні могили» та «Хомутовський степ» відносна чисельність полівок становила, відповідно, 4,0 та 2,0 особи на 100 п.д.

---

[1] Наведений зразок наявний в колекціях Національного науково-природничого музею: Стрільцівський степ: n = 1, 12.06.1986 (leg. Марочкіна, ННПМ: [Кондратенко *et al*. 2003]).

Середня відносна чисельність полівки лучної виявилася найбільшою в заповіднику «Кам'яні могили» (1,2 особин на 100 п.д., що склало 80 % від усіх зловлених хом'якових і 10,4% від загальної кількості добутих гризунів), дещо нижчою її чисельність є у «Стрільцівському степу» (відповідно 0,9; 50 % та 20 %) та «Провальському степу» (0,2; 33,3 % і 1,4 %).

При аналізі пелеток вухатої сови встановлено, що полівка лучна в раціоні цього хижака є одним з основних компонентів (38,6 % від всіх гризунів).

Порівняння видів

Узагальнені дані щодо рівнів чисельності видів хом'якових на заповідних ділянках сходу України представлено в таблиці. Рівномірно і стабільно присутнім на усіх ділянках є хом'ячок сірий, при тому від ще більш звичайний на суміжних сільгоспугіддях (від 0,5 до 6,0 ос. на 100 п.д.). Друге місце посідає полівка лучна, проте для цього виду характерні значні зміни чисельності популяцій залежно від біотопу і року (в цілому чисельність вища на АЗС). Хом'як і строкатка зустрічаються вкрай рідко, в обох випадках мова про облікованих поодиноких особин (1–2 особини)[1].

Заповідні території суттєво відрізняються за числом виявлених видів: найповнішим є видовий склад хом'якових у «Стрільцівському степу» (4 види), найбіднішим за видовим складом є «Хомутовський степ» (1 вид).

Таблиця 1. Зведені дані про загальні півні чисельності хом'якових на заповідних ділянках сходу України (перший рядок — загалом в заповіднику, другий — на АЗС)

Ділянка	*Cricetulus migratorius*	*Cricetus cricetus*	*Lagurus lagurus*	*Microtus levis*
Кам'яні могили	0,3 ос. на 100 п.д. 0,4 ос. на 100 п.д.	— —	— —	1,2 ос. на 100 п.д. 0,8 ос. на 100 п.д.
Стрільців–ський степ	0,9 ос. на 100 п.д. —	— 2,6 ос. на 100 к.д.	+ —	0,9 ос. на 100 п.д. 4,0 ос. на 100 п.д.
Проваль–ський степ	0,1 ос. на 100 п.д. —	— —	— —	0,2 ос. на 100 п.д. 3,0 ос. на 100 п.д.
Хомутов–ський степ	0,4 ос. на 100 п.д. —	— —	— —	—* —
Пелетки сов	28,1 % від всіх гризунів	—	1 екз. (у гнізді сов)	38,6 % від всіх гризунів

* Вид присутній в цьому заповіднику, проте не на степу (включно з АЗС), а на прибережних ділянках невеликих постійних і тимчасових водойм.

[1] Описаний колегою стан угруповань хом'якових є показовим і надалі зміненим: ще є, проте вкрай рідкісні строкатка і хом'як, хом'ячок є домінантом або судомінантом в усіх типах лучно-степових угруповань і суміжних агроценозів, нориця руда ое не проникла в степову зону (у «Стрільцівському степу» її відмічено вперше лише 1993 р.).— *Прим. ред.*

Висновки

Проведені дослідження дозволили виявити у степових заповідниках південного сходу України 4 види хом'якових: хом'як звичайний, хом'ячок сірий, полівка лучна, строкатка степова. У «Стрільцівському степу» виявлені всі виявлені види, у «Провальському степу», «Хомутовському степу» та «Кам'яних могилах» відловлено хом'ячка сірого і полівку лучну.

Найбільш висока відносна чисельність хом'якових зареєстрована у заповіднику «Стрільцівський степ» (1,86 особин на 100 пастко-діб, що становить 40 % від загальної кількості добутих гризунів).

Найбільша щільність хом’якових спостерігається на абсолютно заповідних степових ділянках та полях сільськогосподарських культур, що дозволяє припустити негативний вплив на них таких факторів, як періодичне викошування та випас.

Встановлено, що у харчовому раціоні вухатої сови хом'якові є основним компонентом (66,7 % від загальної кількості гризунів).

Література

Агризков, Є., В. Тімошенков. 2022. Валентина Марочкіна — дослідниця степових фаун. *Novitates Theriologicae*, **14**: 208–210. https://shorturl.at/GIOZ4

Загороднюк, І. В., І. Г. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30.

Кондратенко, О. В., В. Л. Кузнєцов, С. І. Золотухіна. 2003. Хом’ячок, строкатка та сліпачок (Rodentia, Mammalia) у Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степах. *Заповідна справа в Україні*, **9** (2): 30–33.

Марочкина, В. В. 1987. Видовой состав и численность хомяковых в степных заповедниках юго-востока Украины. В кн.: *Хомяковые фауны Украины: фаунистика, систематика, экология и практическое значение. Часть 3*. Киев, 3–6. (Серия: Ин-т зоол. АН УССР, Препринт; № 87.8).

Резюме

Марочкіна, В. **Видовий склад і чисельність хом’якових у степових заповідниках південного сходу України.** — В роботі наведено дані щодо видового складу та чисельності хом’якових, які мешкають в районах степових заповідниках південного сходу України в межах Донецької та Луганської обл.; з'ясовано характер біотопної приуроченості окремих видів, встановлені відмінності у щільності населення гризунів на ділянках, що відрізняються режимом господарського використання; висловлено припущення про негативний вплив періодичного викошування і випасу на чисельність хом’якових. Встановлено, що хом’якові складають більшість серед усіх гризунів у харчовому раціоні вухатої сови.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 32–43 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1607

Теріофауна Лисої гори в Києві: ознаки збереженості та рівні синантропізації

Іван Парнікоза, Ігор Загороднюк

Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця» та ДУ Національний антарктичний науковий центр МОН України (Київ, Україна)
e-mail: ivan.parnikoza@uac.gov.ua; orcid: 0000-0002-0490-8134
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Parnikoza, I., I. Zagorodniuk. **The mammal fauna of Lysa Hora in Kyiv: signs of protection and levels of synanthropisation.** — The article describes the mammal fauna of Lysa Hora, one of the key natural sites of Kyiv within the Kyiv Plateau. The analysis of various sources (original data, literature, collections, and social networks) shows the presence of 24 species of 11 families of 6 orders, including 5 species from 3 families of insectivorans, 6 species from 1 family of bats, 1 species of hares, 7 species from 3 families of rodents, 4 species from 2 families of carnivorans, and 1 species of ungulates. The ratio of alien and domestic species is high (21%), but the proportion of species with conservation statuses is also high (50%). The most valuable component of the rare fauna is bats associated with tree stands and fortifications. In general, despite significant anthropogenic changes, the local mammal fauna, combined with other animal groups and flora, makes Lysa Hora one of the most valuable natural sites in Kyiv. The conservation of the fauna of Lysa Hora requires a number of restrictions on anthropogenic activities, including a ban on any forestry activities, restrictions on recreational press, which is provided for by the current zoning of the site and which should be enshrined in the Regulations on the Lysa Hora Regional Landscape Park and the Project for the organisation of its territory.

Вступ

Лиса гора — урочище в Голосіївському районі Києва. Зважаючи на його ландшафтну і ботанічну цінність, тут рішенням Київради № 14 від 17.02.1994 створено регіональний ландшафтний парк «Лиса гора» площею 137,1 га [Природно-заповідний... 2001][1]. В літературі щодо цього урочища є деяка інформація про флору [Чопик *et al.* 1987; Парнікоза & Іноземцева 2005; Парнікоза & Гречишкіна 2010] та фауну деяких груп хребетних [Лопарев 1996; Парнікоза & Некрасова 2011; Godlevskaya 2012] й комах [Назаренко & Петренко 2008; Назаренко 2018; Кавурка *et al.* 2019]. Теріофауна урочища не була предметом досліджень, і єдиною теріологічною працею є результати обліку кажанів біля потерн форту [Godlevskaya 2012].

[1] Також див. електронну книгу «Лиса гора — урочище в плині часу»: https://shorturl.at/bfQ26

Мета цієї праці — узагальнення інформації щодо теріофауни Лисої гори, що є продовженням робіт авторів з вивчення теріофауни Києва [Загороднюк 1998, 2003; Парнікоза & Загороднюк 2021].

Характеристика урочища

Лиса гора — фрагмент великого лісового масиву, який внаслідок розростання міста був фрагментований на окремі урочища, найближчі з яких — Голосіївський ліс (що входить до Національного природного парку «Голосіївський») і Ботанічний сад (Національний ботанічний сад НАН України, НБС). Від Голосіївського лісу Лиса гора відокремлена проспектом Науки, що йде вододілом Либіді й Дніпра, а від Ботанічного саду — трансформованою долиною р. Либідь (рис. 1).

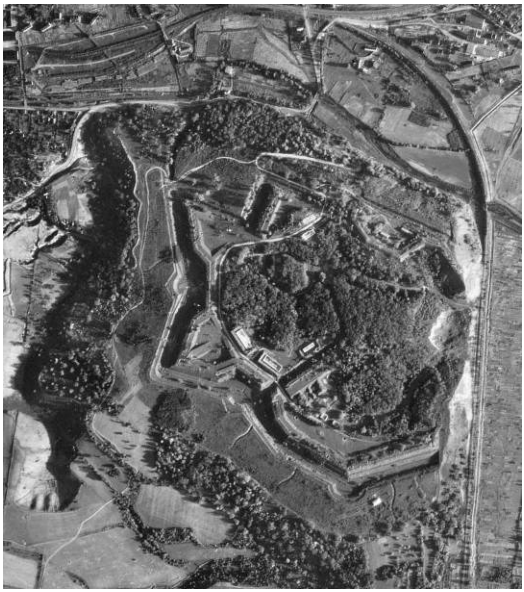

Рис. 1. Лиса гора на мапі 1886 р., аерознімку 1943 р. і на схемі сучасного Києва (https://shorturl.at/bfQ26).

Голосіївський ліс та Лиса гора належали до київських монастирів, що зберегло їх від вирубування, проте 1872 р. Лиса гора була вилучена у Лаври та передана під будівництво Лисогірського форту. Це суттєво трансформувало природу урочища, але й перетворило урочище на закриту військову зону, що законсервувало тутешню біоту.

Сучасна ізоляція Лисої гори постала у результаті будівництва двох потужних автомагістралей — проспекту Науки та Столичного шосе, а також розвитку приватної і багатоповерхової забудови, які остаточно ізолювали цей масив від інших природних ділянок, зокрема Голосієва.

Деякі важливі матеріали накопичено в розрізнених публікаціях щодо біоти паркових зон міста, зокрема й щодо Голосіївського лісу [Гаврись *et al.* 2003; Мішта 2007; Влащенко *et al.* 2012], який до I пол. XX ст. з'єднувався з Лисою горою. На відміну від Голосіївського лісу, на Лисій горі є великі лучно-степові ділянки. Мозаїчність ландшафту Лисої гори, поєднання лісових стацій з лучно-степовою рослинністю визначає очікувано високе розмаїття фауни цього урочища. На лісових ділянках збереглося багато старих дуплистих дерев, що забезпечують прихисток для ряду тварин.

Матеріали і методи

Автори проводили неодноразові обстеження урочища упродовж 2000–2023 років. Основний масив даних — маршрутні обліки, з обстеженням потерн (підземних ходів сполучення), дренажних сортій (викладених цеглою водовідвідних колодязів), дуплистих і повалених дерев, з увагою до всіх типів слідів життєдіяльності — нір, пориїв, посліду. Маршрутами неодноразово охоплено різні ділянки урочища.

При підготовці огляду видів використано відомості, люб'язно надані І. Жежеріним, про обліки дрібних ссавців пастко-лініями на межі 1980/1990-х років (відповідні остеологічні матеріали зберігаються на біостанції «Теремки»). Головні біотопи Лисої гори представлено на рис. 2.

Рис. 2. Головні біотопи Лисої гори — лучно-степові угруповання та ділянки широколистяного лісу. Фото І. Парнікози, різного часу (2012–2016 рр.).

Огляд видів

Огляд представлено за рядами та родинами. У кінці опису кожного ряду вказано «очікувані» види. Статуси охорони наводяться відповідно до Наказу Міндовкілля 2021 р. (https://shorturl.at/tBCL1) та Додатків до Бернської конвенції [Конвенція... 1998; Ссавці... 1999; Годлевська *et al.* 2010].

Ряд Мідицеподібні, або комахоїдні. Відомо п'ять видів з трьох родин.

Talpidae. Лисогірські лучно-степові ділянки — середовище існування крота європейського (*Talpa europaea*), якого часто реєструють за викидами (рис. 3), а інколи й знахідками загиблих особин (напр. 2021 р.). Вид є у прилеглих Голосіївському лісі та НБС [Мішта 2007; Гаврись 2011].

Erinaceidae. В урочищі нами фіксувався їжак білочеревий (*Erinaceus roumanicus*). Вид наводиться також в літературі для Лисої гори та прилеглих до неї місцевостей [Мішта 2007], звичайний він і в районах суміжної приватної забудови, проте авторами не раз відмічено загиблих тварин (зокрема й влітку 2023 р.), що можна пов'язати з діяльністю здичавілих псів.

Soricidae. При ловах на пастко-лініях для дрібних ссавців на межі 1980–1990-х рр. (дані І. Жежеріна, особ. повід.) у межах деревостанів відмічено два види мідиць — звичайну (*Sorex araneus*) та малу (*S. minutus*). На лучно-степовій ділянці на тих самих відловах відмічено білозубку малу (*Crocidura suaveolens*). Останній вид може бути відносно звичайним мешканцем і у прилеглому приватному секторі, що відомо для інших районів міста. Відомий для Голосіївського лісу вид рясоніжка велика (*Neomys fodiens*) тут не відмічений, проте й обліки на водотоках тут не проводили.

Ряд лиликоподібні, або рукокрилі. Відомо шість видів однієї родини.

Vespertilionidae. При обстеженні з УЗ-детектором у липні 2023 р. тут відмічено типових синантропів — нетопира білосмугого (*Pipistrellus lepidus*) та пергача пізнього (*Eptesicus serotinus*), а також дендрофільну вечірницю дозірну (*Nyctalus noctula*). У серпні 2011 р. біля потерн № 1 та № 7 проводили лови кажанів тенетами, що дозволило виявити чотири види, у т.ч. вуханів та звичайного (*Plecotus auritus*) та австрійського (*P. austriacus*), нічницю водяну (*Myotis daubentonii*) та вже згаданого *Eptesicus serotinus* [Godlevskaya 2012]. Найчисельніших серед зловлених тенетами — *M. daubentonii* (n = 9) — є типовим для заплави Дніпра аборигеном, проте три види є вселенцями: *P. austriacus*, *P. lepidus*, *E. serotinus* [Загороднюк 2006*b*].

У суміжному Голосіївському лісі, окрім зазначених видів, відмічені вечірниця мала (*Nyctalus leisleri*) та два види нетопирів — лісовий і пігмей (*Pipistrellus nathusii* та *P. pygmaeus*) [Vlaschenko *et al.* 2012]. Також у Голосієві, Конча-Заспі та Китаєві реєстрували лилика двоколірного (*Vespertilio murinus*) і широковуха (*Barbastella barbastellus*) [Мішта 2007], відсутність яких у списку може визначатися недостатнім обсягом досліджень.

Ряд Зайцеподібні представлені одним видом.

Leporidae. Відносно звичайним на території урочища є заєць сірий (*Lepus europaeus*), який тримається тут в ярах західної частини урочища, зокрема, у Західному яру. Зайців тут реєстрували й раніше, при обліках фауни на початку 1990-х років (І. Жежерін, особ. повід.). Загалом слідів зайців (посліду) тут неочікувано мало, що, ймовірно, пов'язано з великою смертністю молодняка внаслідок пресу хижих та великої кількості антропогенних пасток.

Ряд Мишоподібні (підряд Вивірковиді) представлений одним видом.

Sciuridae. Вивірка лісова (*Sciurus vulgaris*) є звичайним видом в урочищі (рис. 3). Тут її відмічали й раніше, зокрема при обліках ссавців паркових зон Києва на поч. 1990-х років (І. Жежерін, особ. повід.). Є відомості про цей вид і тепер, у т.ч. його відмічено в «inaturalist» (святилище, 2020 р.) і нами (там само, 2023). Ми також відмічали цей вид в лісових стаціях, проте він не тримається там постійно і більше пов'язаний з ділянками приватної забудови.

Тут можливі знахідки вовчка сірого (*Glis glis*), якого відмічали у приватному секторі Мишоловки та в урочищі Теремки [Мішта 2007]; цей вид відомий нам і в районі екостежки Голосіївського НПП та за численними знахідками на базі «Теремки» Інституту зоології НАНУ. Те саме стосується ліскульки рудої (*Muscardinus avellanarius*), найближчі знахідки якої стосуються Ботанічного саду НАНУ (Г. Станиціна, особ. повід.) та НПП «Голосіївський», де цей вид виявлено в уроч. «Лісники» (О. Цвелих, особ. повід.).

Ряд Мишоподібні (підряд Мишовиді) представлений шістьма видами двох родин плюс припускається можливість знахідок ще трьох видів.

Muridae. При обліках пастко-лініями (дані І. Жежеріна на початок 1990-х років) з видів цієї родини найчастіше траплявся житник пасистий (*Apodemus agrarius*), характерний для узлісь і розріджених деревостанів. Цей вид для Лисої гори вказували й інші колеги [Мішта, 2007]. У грабняках звичайним є мишак жовтогрудий (*Sylvaemus tauricus*). Закономірними мешканцями урочища завдяки суміжній забудові є два синантропи (чужорідні види) — пацюк сірий (*Rattus norvegicus*) та миша хатня (*Mus musculus*).

Cricetidae. При обліках пастками (поч. 1990-х, див. вище) на узлісних і лучних ділянках найчастіше траплялася полівка звичайна (*Microtus arvalis* s. l.)[2], а в грабняках — нориця руда (*Myodes glareolus*).

З мишовидих гризунів для сусіднього Голосіївського лісу відомі ще три види — мишка лучна (*Micromys minutus*), мишак європейський (*Sylvaemus sylvaticus*) та полівка підземна (*Microtus subterraneus*) [Мішта, 2007; дані авторів], на Лисій горі не відмічені. Додаткові відомості про фауну міг би дати аналіз сов'ячих пелеток, проте ми їх в урочищі не виявили.

---

[2] Цей вид (*M. arvalis* s. l.) відмічено нами також у 2014 р. неподалік, на вул. Лисогірській.

Рис. 3. Типові види ссавців Лисої гори та сліди їхньої діяльності, які можна зустріти тут на маршрутах без спеціальних засобів реєстрації: вивірка, кози на випасі, викиди кротів, лисиця (Фото І. Парнікози, 2007–2022 рр.; лисиця — фото О. Зубка, 07.04.2018, з дозволу автора).

Псоподібні, або хижі представлені чотирма видами двох родин.

Mustelidae. Постійними мешканцями урочища є ласка (*Mustela nivalis*) та, імовірно, куниця кам'яна (*Martes foina*). Ласку відмічали тут двічі, на початку 1990-х років (І. Жежерін, особ. повід.) та у 2023 р. (повідомл. військових). Куниця кам'яна є чужорідним видом, синантропом, відомим для зелених зон і приватної забудови міста [Загороднюк 2003]; на Лисій горі її відмічено тільки раз, у 2010 р., поблизу бастіону № 2 (С. Старий, особ. повід.). Вид відомий також із сусіднього Голосіївського лісу [Мішта 2007].

Canidae. Відомо два види — лисиця руда (*Vulpes vulpes*) та пес свійський (*Canis familiaris*), які, проте, сталих популяцій тут не формують, а відомі лише за випадковими заходами. Так, лисицю відмічено на Лисій горі у 2018 та 2023 рр. (рис. 3). Зграя псів станом на 2023 р. мешкала біля святилища рідновірів у південно-східній частині Лисої гори. Слідів норіння великих хижих нами тут не відмічено, на відміну від Голосіївського лісу.

З сусіднього Голосієва відомі два види хижих, відсутні на Лисій горі, — горностай (*Mustela erminea*) і тхір лісовий (*Mustela putorius*) [Мішта 2007]. У

1970-х рр. на Лисій горі була колонія борсуків (*Meles meles*) (дані С. Лопарьова: [Парнікоза 2015]). Котів у природних умовах не реєстрували.

Оленеподібні, або Парнопалі представлені одним свійським видом.

Bovidae. В урочищі постійно випасають свійських кіз (*Capra hircus*), що донедавна було частою практикою в багатьох районах міста, проте збереглося лише в окремих місцях (рис. 3). Зважаючи на середовищетвірну їхню значимість, це цінна практика, надто через відсутність диких ратичних.

Щодо диких ратичних територія урочища незначна для формування стабільної популяції більшості диких видів. Із захóдів відмітимо реєстрації лося (*Alces alces*) у липні 2019 р. на самій Лисій горі (https://shorturl.at/dsBIN) та у серпні 2020 р. на вулиці Саперно-Слобідській (https://shorturl.at/ltwYZ). Для формування повночленного біоценозу важливим було би вселення сюди сарн (*Capreolus capreolus*), що покращило б загальну ситуацію з фітофагами, проте для цього необхідно забезпечити територію огорожею.

Обговорення

Обсяг теріофауни та охоронні статуси

Таксономічне багатство місцевої теріофауни доволі високе — тут наявні 24 види з 11 родин шести рядів (табл. 1). Щоправда, для міських паркових зон характерна ситуація, коли наявних видів є помітно більше від кількості стабільних популяцій. Попри все, тут доволі висока частка раритетного ядра (табл. 1) — 12 видів, що охороняються згідно з Червоною книгою України (ЧКУ) та Додатками до Бернської конвенції (БК2, БК3) (50%). Зокрема, статус БК2+ЧКУ мають всі види кажанів, статус БК3 мають всі три наявні види землерийок, вивірка та два види хижих (*Martes foina*, *Mustela nivalis*).

Одночасно високою у складі фауни Лисої гори є частка чужорідних видів (5 з 24 видів, або 21 %), що загалом очікувано для умов міста.

Таблиця 1. Обсяг теріофауни і статуси ссавців, відомих у складі біоти Лисої гори

Ряд	Видів та родин	ЧКУ	БК	Advent.
Мідицеподібні (Soriciformes)	5 sp., 3 fam.	–	3	–
Лиликоподібні (Vespertilioniformes)	6 sp., 1 fam.	6	6*	3*
Зайцеподібні (Leporiformes)	1 sp., 1 fam.	–	–	–
Мишоподібні (Muriformes)	7 sp., 3 fam.	–	1	–
Псоподібні (Caniformes)	4 sp., 2 fam.	–	2	2
Оленеподібні (Cerviformes)**	1 sp., 1 fam.	–	–	–
Разом	24 sp., 11 fam.	6	12	5

* Всі види кажанів одночасно мають статуси за ЧКУ та БК2, а три з них до того ж є вселенцями;
** в облік не включено свійських кіз, перебування яких регулюється людиною.

Вихідні стани та острівні ефекти

Внаслідок фрагментації колись суцільного лісового масиву Київського плато в процесі розвитку міста, фауна зазнала значних змін, передусім внаслідок змін біотопів та фрагментації простору. Одними з перших зникли великі тварини — хижі та копитні, надалі ці зміни торкнулися й інших груп [Загороднюк 2003]. Наприклад, на Лисій горі зникли борсуки, дотепер відомі в Голосіївському лісі, в урочищі Жаб'ячий яр [Мішта 2007].

Ізольованість Лисої гори сприяла збідненню фауни урочища [Природно-заповідний.., 2001] і не залишає можливостей дикій фауні до реколонізації цього куточка природи. Проте збереження таких угідь сприяє існуванню низки груп тварин, які здатні до вільних переміщень і більше залежні від схованок, ніж від ізоляції. Подібне повною мірою стосується і птахів та низки груп комах, відомих для цього місцезнаходження [Лопарьов 1996; Парнікоза & Некрасова 2011; Назаренко 2018; Кавурка *et al*. 2019].

Загалом можна вбачати подібність у показниках багатства фауни Лисої гори і суміжних масивів Голосієва та НБС з урахуванням ефектів острівної біогеографії, у т.ч. збідненням багатства біоти в міру збільшення віддаленості ділянок («островів») від центру різноманіття та зменшення їх площі.

Рівні синурбізації

Лиса гора має високий рівень трансформації, який посилюється сучасною багатоповерховою забудовою навколо, часто впритул до природних комплексів, насамперед з півночі та з боку Дніпра (рис. 4). Однією з проблем великих міст є різного роду антропогенні пастки [Загороднюк 2006*a*], поширені й на Лисій горі. Зокрема, такими є різного роду колодязі уздовж лісових доріг, в які можуть потрапляти наземні тварини, що не здатні самі вибратися наверх (землерийки, гризуни, амфібії, плазуни, їжаки, підлітки птахів тощо). Приклад такої пастки представлено на рис. 4*c*.

Попри це, для Лисої гори властиві види-екзантропи, які є індикаторами високого рівня збереженості природи. Серед ссавців такими є, насамперед, кажани, землерийки, мишаки та полівки, ласка та заєць. Все це види, які фактично уникають умов синантропії, принаймні її жорстких форм. Звісно, вся фауна у містах, включно з парками і заплавою, по-суті є синантропною за визначенням. Проте ці групи тварин першими зникають при надмірних антропогенних навантаженнях на природні комплекси.

Видами «другого ешелону», терпимими до помірної синантропії, є вивірки, їжаки, кроти, дендрофільні кажани (нетопири, вечірниці, вухані, широковухи). Третій рівень толерантності — виразні синатропи та урбанофіли (пергачі, нетопирі білосмугі, куниці кам'яні, миші хатні та пацюки сірі). Четверта група — здичавілі тварини (передусім пси й коти), присутність яких тут мінімальна. П'ята група — свійські господарські тварини (пси і кози), чия присутність епізодична, проте постійна.

Рис. 4. Антропогенні зміни навколо Лисої гори та в урочищі: багатоповерхове будівництво з боку вул. Саперно-Слобідська; святилище рідновірів; криниці пожежних гідрантів поблизу внутрішніх доріг і потерн. Фото І. Загороднюка, 12.05.2023. Закінчення будівництва навколо Лисої гори призведе до ще більшого впливу урбанізації та антропогенного навантаження на природні комплекси, проте і давніші елементи форту можуть виступати як в ролі пасток (напр. цегляні колодязі), так і плацдармів для закріплення чужорідних видів [Загороднюк 2006*a*]. Тому організація заповідного режиму має супроводжуватися й відповідними біотехнічними заходами.

При оцінках рівня віргільності (незайманості) або, навпаки, рівня синурбізації (порушеності) важливим є співвідношення часток цих груп. Чим вища частка перших двох груп і менша останніх двох, тим вищою є цінність комплексу. За співвідношеннями часток цих п’яти груп можна оцінювати індекс віргільності, тобто рівня збереженості вихідного стану біоти.

Охорона природи Лисої гори

Лиса гора разом з природною цінністю має і високу історико-культурну цінність. Природна цінність визначається збереженими біотичними комплексами та численними рідкісними видами флори та фауни, зокрема й відміченими в цій праці. Історико-культурна цінність полягає в тому, що тут розташований Лисогірський форт. Цей форт 2012 р. оголошений пам'яткою містобудування національного значення «Лисогірський форт Київської фортеці». Є тут і пам'ятка археології III тис. до н. е. — «Поселення трипільської культури в урочищі Лиса гора», взяте під охорону 1987 р.

Із 1994 р. Лиса гора має статус регіонального ландшафтного парку, і 2003 р. територія цього урочища площею 118,7 га передана до історико-архітектурної пам'ятки-музею «Київська фортеця» (наразі Національний історико-архітектурний музей). У 2004 р. поблизу Лисої гори створено також комплексну пам'ятку природи місцевого значення — «Природне русло р. Либідь». Хоча Лиса гора має високий рівень захисту, це не гарантує її захист від тиску міста, яке розбудовується. У 2022 р. в урочищі планували розмістити військовий цвинтар (https://shorturl.at/rxP45).

З огляду на велику частку синантропних видів (зокрема й чужорідних) і участь свійських тварин у функціонуванні природного комплексу (вкл. з випасом кіз і вигулом псів) важливо розуміти, що по суті такі види становлять по суті невід'ємну складову спонтанної теріофауни [Загороднюк & Харчук 2022], а тому їхня участь може бути регульованою, проте практично не може бути виключена. З урахуванням значного рівня просторової ізоляції природні угруповання можуть бути поповнені або підтримані передусім необхідними біотехнічними заходами і (в частині випадків) підселенням тих тварин, діяльність яких є середовищетвірною (зокрема, сарн).

З огляду на потреби охорони фауни необхідним є обмежень рекреаційної та господарської діяльності в урочищі як природно-заповідній території — регіональному ландшафтному парку (РЛП). Важливим є затвердження Положення про РЛП «Лиса гора» та підготовка Проекту організації його території, з відповідними обмеженнями рекреаційного навантаження та цілковитою забороною лісогосподарського користування.

Висновки

Теріофауна Лисої гори є цінною і сама по собі, і в поєднанні з іншою біотою (і флорою, і фауною інших груп тварин), що визначає високу цінність цього урочища серед природних об'єктів Києва.

Збереження теріофауни урочища залежить від впровадження обмежень антропогенної діяльності, забороною лісогосподарського користування включно з вилученням всихаючих і дуплистих дерев, обмеженням вільного вигулу псів та рекреації в межах РЛП. Понад те, такі заходи сприятимуть поверненню низки втрачених видів.

Для підтримання належного рівня стравлювання рослинності й запобігання заростання лучно-степових ділянок важливо сприяти різним видам копитних, зокрема поверненню в урочище сарн та збереженню випасу кіз. Така практика, відома для великих міст багатьох країн Європи й Америки, була би важлива і для цієї зеленої зони Києва.

Потреби додержання перелічених заходів важливо закріпити в Положенні про регіональний ландшафтний парк «Лиса гора» та в Проекті організації його території. В даних документах має бути закріплене зонування території парку з визначенням меж заповідної зони і дозволених режимів природокористування в парку в цілому і в його окремих зонах.

Подяки

Дякуємо за особисті повідомлення про окремі спостереження тварин С. Старому, С. Лопарьову, Г. Станиціній та О. Цвелиху. Наша подяка І. Жежеріну за надання в користування відомостей про відлови пастко-лініями дрібних ссавців та О. Зубку за фото лисиці. Автори дякують колегам В. Новиченку, О. Місчанчуку та О. Варавці за організацію обстеження території урочища 2023 року в умовах війни.

Література

Влащенко, А. С., Е. В. Годлевская, К. А. Кравченко, [et al.]. 2012. Материалы по фауне рукокрылых национального природного парка «Голосеевский». *Заповідна справа в Україні*, **18** (1–2): 51–58.

Гаврись, Г. Г., О. М. Цвєлих, М. Л. Клєстов. 2003. Сучасний стан фауни хребетних тварин регіонального ландшафтного парку «Голосіївський» та проблеми його охорони. *Заповідна справа в Україні*, **9** (1): 34–38.

Гаврись, Г. Г. 2011. Фауна хребетних тварин Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка: стан, фауністичні групи, шляхи збереження. *Науковий вісник НУБіП України. Серія Лісівництво та декоративне садівництво*, 164 (1): 112–121.

Годлевська, О., І. Парнікоза, В. Різун, [et al.]. 2010. *Фауна України: охоронні категорії. Довідник.* Ред.: О. Годлевська, Г. Фесенко. Видання друге. Київ, 1–80.

Загороднюк, І. 1998. Детекторні обліки кажанів у Києві 1997–1998 років. *В кн.: Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. Київ, 128–133. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 1).

Загороднюк, І. 2003. Дика теріофауна Києва та його околиць і тенденції її урбанізації. *Вестник зоологии*, **37** (6): 30–38.

Загороднюк, І. 2006*a*. Антропогенні пастки та виживання тварин у трансформованому середовищі. *В кн.: Трибуна–12. Материалы Второй международной междисциплинарной конференции по дикой природе*. Под ред. В. Е. Борейко. Лотос, Киев, 160–171.

Загороднюк, І. 2006*b*. Адвентивна теріофауна України і значення інвазій в історичних змінах фауни та угруповань. *В кн.: Фауна в антропогенному середовищі*. ННПМ НАН України. Луганськ, 18–47. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 8). https://bit.ly/2QUnH08

Загороднюк, І., С. Харчук. 2022. Спонтанна фауна: поняття та критерії її окреслення (на прикладі теріофауни України). *Novitates Theriologicae*, **13**: 5–19. doi: http://doi.org/10.53452/nt1311

Кавурка В. В., М. І. Заїка, Г. В. Попов, І. Є. Лазарев. 2019. Нові знахідки павукоподібних (Arachnida), багатоніжок (Myriapoda) та комах (Insecta), які занесені до Червоної книги України. повідомлення 2. *Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ*. Київ, 134–141. (Серія: Conservation Biology in Ukraine; Вип. 7, Том 3).

Конвенція ... 1998. *Конвенція про охорону дикої фауни і флори та середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік).* Мінекобезпеки України, Київ, 1–76.

Лопарев, С. О. 1996. *Орнітофауна населених пунктів центру України та її зміни*: Дис. … канд. біол наук: 03.00.08. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1–348.

Мішта, А. В. 2007. Ссавці Голосіївського лісу та прилеглих територій. *В кн.:* Мельничук, Д. О. (ред.). *Екологія Голосіївського лісу*. Фенікс, Київ, 154–175.

Назаренко, В. Ю., А. А. Петренко. 2008. До вивчення фауни жуків (Insecta: Coleoptera) Лисої Гори (м. Київ). *Вісті Харківського ентомологічного товариства*, **15** (1–2): 43–48.

Назаренко, В. Ю. 2018. Нові знахідки деяких видів комах Червоної книги України. *Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ*. Київ, 69. (Серія: Conservation Biology in Ukraine; Вип. 7, Том 2).

Парнікоза, І. Ю., Д. М. Іноземцева. 2005. Сучасний стан ценопопуляцій рідкісних рослин регіонального ландшафтного парку «Лиса гора». *Український ботанічний журнал*, **62** (5): 649–655.

Парнікоза, І. Ю., Ю. В. Гречишкіна. 2010. Списки природної флори судинних рослин Голосіївського лісу та РЛП «Лиса гора». *Наукові доповіді НУБіП*, **4** (20): online https://shorturl.at/btEQ8

Парнікоза, І. Ю., О. Д. Некрасова. 2011. Знахідки мідянки звичайної Coronella austriaca (Reptilia, Colubridae), у м. Києві. *Вестник зоологии*, **45** (1): 10.

Парнікоза, І. 2015. Пасивна охорона теріофауни в рамках наявних концепцій створення природоохоронних територій. *Праці Теріологічної школи*, **13**: 101–113. http://doi.org/10.15407/ptt2015.13.101

Парнікоза, І., І. Загороднюк. 2021. Теріофауна заплави Дніпра у Києві: стан та зміни за останні 100 років. *Theriologia Ukrainica*, **22**: 21–48. http://doi.org/10.15407/TU2205

Природно-заповідний... 2001. *Природно-заповідний фонд м. Києва. Довідник*. Аванпост-прім, Київ, 1–64.

Ссавці... 1999. *Ссавці України під охороною Бернської конвенції.* За ред. І. В. Загороднюка. Інститут зоології НАН України. Київ, 1–222. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 2).

Чопик, В. И., А. Н. Краснова, А. И. Кузьмичов. 1986. Эталон дикорастущей флоры урбанизированных территорий — урочище Лысая гора в г. Киеве. *Ботанический журнал*, **71** (8): 1136–1141.

Godlevskaya, E. V. 2012. Expansion of Plecotus austriacus (Chiroptera, Vespertilionidae) range: first records in the Kyiv oblast (Ukraine). *Вестник зоологии*, **46** (1): 88. https://shorturl.at/aL359

Парнікоза, І., І. Загороднюк. **Теріофауна Лисої гори в Києві: ознаки збереженості та рівні синантропізації.** — Охарактеризовано теріофауну Лисої гори як одного з ключових природних об'єктів Києва в межах Київського плато. Аналіз всіх груп джерел (власні дані, література, колекції, соцмережі) засвідчує наявність 24 видів 11 родин шести рядів, у т.ч. п'яти видів з трьох родин з ряду мідицеподібних, шести видів однієї родини з ряду лиликоподібних, одного виду зайцеподібних, сімох видів з трьох родин мишоподібних, чотирьох видів з двох родин псоподібних та одного виду оленеподібних. Частка чужорідних і свійських видів є високою (21%), проте високою є й частка видів, що мають охоронні категорії (50%). Найціннішою складовою раритетної фауни є кажани, пов'язані з деревостанами та фортифікаційними спорудами. Загалом, попри суттєві антропогенні зміни, локальна теріофауна в поєднанні з фауною інших груп тварин та флорою робить Лису гору одним з найцінніших природних об'єктів Києва. Збереження фауни Лисої гори зумовлює низку обмежень антропогенної діяльності, зокрема заборони будь-якої лісогосподарської діяльності, обмеження рекреаційного пресу, що передбачено діючим зонуванням об'єкту, яке має бути закріплено в Положенні про регіональний ландшафтний парк «Лиса гора» та в Проекті організації його території.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 44–51 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1608

Мустеліди (Mustelidae) заповідних і антропогенних екосистем Придінцівської заплави

Володимир Сулик

Луганський природний заповідник НАН України (Станиця Луганська)

Sulyk, V. **Mustelids (Mustelidae) of protected and anthropogenic ecosystems of the Prydintsivska floodplain.** — A summary of V. Sulyk's original data based on the publication of 1979 (with corrections) and extracts from the Chronicle of Nature of the Luhansk Nature Reserve (LNR) for 1975–1981, when V. Sulyk was a researcher in the reserve and carried out fauna censuses in the Stanychno-Luhanske department, also known as the Prydintsivska floodplain. Information on the species composition and habitat distribution of mustelids, data on marten diet in anthropogenic conditions, as well as a selection of V. Sulyk's records of observations of these carnivores in nature based on the researcher's records submitted to the Chronicle of Nature of the LNR are given. In total, data on eight species of this family are presented.

Передмова редактора

Сулик Володимир Григорович (13.10.1946–14.02.2001) — відомий на Луганщині 1970–2000-х років зоолог, таксидерміст, колекціонер (Загороднюк 2023). Він перфектно знався на різних групах тварин, переважно зі складу так званої «мисливської фауни», які його годували в прямому й переносному значеннях — і як об'єкти моніторингу й дослідження, і як об'єкти полювання на власний вжиток та комерцію. Дослідник особливо проявився як орнітолог, проте у нього є й примітні доробки в теріології, на які редактор звернув увагу при аналізі літописів природи Луганського природного заповідника (ЛПЗ) за 1969–1986 роки, в яких період 1976–1981 рр. відзначений активною роботою В. Сулика у Станично-Луганському відділенні ЛПЗ.

В «Літописі» значну увагу приділено мустеловим (Mustelidae), яким дослідник присвятив і окрему невелику працю «Куньи Луганского заповедника и его окрестностей» [Сулик 1979], зазначивши афіліацією «Луганський державний заповідник АН Української РСР». Цю працю відтворено тут з доповненнями, зокрема розписано «ідею дослідження», оформлену як вступ (що містив лише два речення — про заповідник на терасах і межі ареалів мустелід), уточнено в усіх місцях, що мова лише про Придінцівську заплаву, а не заповідник в цілому (який на той час включав і відділення «Стрільцівський степ» та «Провальський степ»), зведено подані в тексті численні цифрові дані в таблицю, уточнено і доповнено низку фраз і надто стисло написаних думок.

Врешті, текст доповнено витягом даних Сулика з Літопису природи ЛПЗ, які відцифрував і передав редактору В. Клюєв.

Такі матеріали наразі набули особливої актуальності, оскільки їх неможливо тепер повторити як через війну і окупацію Луганщини, так і неможливість на довгі роки вперед проводили там теренові дослідження. Понад те, літописи природи залишилися в окупації і не відомо, чи збережуться. Тому такі матеріали становлять особливу цінність. Важливі вони й тому, що дають зріз даних про стан фауни на період, коли починалися значні зрушення у складі фауни — відновлення ареалу видри й борсука, згасання популяцій аборигенної норки, розширення ареалів куниць лісової й кам'яної, формування синантропних поселень куниці кам'яної і тхора темного тощо. Окрім того, це був період перших 10 років заповідного режиму в Придінцівській заплаві, і важливою оцінкою стану фауни є стан популяцій хижих як індикаторів стабільності і повночленності фауністичних угруповань.

Висловлюю подяку В. Клюєву за опрацювання даних з Літопису природи ЛПЗ, Д. Лазарєву за пошук першоджерела з публікацією 1979 р., Л. Боровик та В. Форощуку за консультації при підготовці рукопису, З. Баркасі за корекцію англомовного резюме. Редактор видання І. Загороднюк.

Ідея дослідження

Представники родини куницевих (Mustelidae) є однією з мало досліджених груп ссавців, які є важливими компонентами природних комплексів і однією з найрізноманітніших за видовим складом груп хижих ссавців у кожному природному заповіднику. Малий рівень дослідженості визначається розрідженістю їхніх популяцій, прихованим способом життя і сторожкістю тварин, які звичайно не підпускають близько спостерігача.

Станично-Луганське відділення Луганського природного заповідника НАН України розташоване на території першої та другої терас середньої течії річки Сіверський Донець. Тут поєднується низка цінних з природоохоронної точки зору територій, включно з прибережними ділянками Дінця, заплавними озерами і заплавними дібровами, сосняками другої тераси та колковими лісками на лучно-степових ділянках, зокрема й на піщаних аренах. Різноманіття місцезнаходжень додають і малі населені пункти, в яких також нерідко оселяються представники родини мустелових.

Донедавна південний схід України вважався межею ареалів трьох видів мустелід — куниці кам'яної, куниці лісової та горностая. Тепер ці види відмічені у складі фауни заповідника. Відновила свій ареал і видра, яку ще нещодавно вважали регіонально зниклим видом хижих. Окрім того, ця територія дотепер вільна від такого чужорідного виду, як «американська норка», *Mustela vison* (хоча експансій й очікувана і в літературі вже закріпилося позначення аборигенної норки як «норка європейська»).

Видовий склад і чисельність

Дослідження видового склад і розподілу видів за основними типами місцезнаходжень Придінцівської заплави автор проводив протягом 1975–1977 років. Обліки проведено з використанням загальноприйнятих методик. Для всіх видів куницевих оцінювали щільність популяції як число особин в перерахунку на 1000 га угідь та аналізували розподіл видів за біотопами.

Загалом за перші три роки моніторингу автором обліковано 8 видів родини Mustelidae, дані зведено в таблиці (табл. 1). Дані про обліки мустелід у наступні 1978–1981 роки на тих самих ділянках Станично-Луганського відділення ЛПЗ наведено в кінці (другій частині) цього нарису.

Таблиця 1. Видовий склад і розподіл за місцезнаходженнями мустелід в районі розташування Станично-Луганського відділення ЛПЗ (обліки 1975–1977 рр.)*

Вид	Селища	Рибгосп	Заплавні діброви	Сосняки	Кілки
Горностай	–	2,0	2,0	–	2,0
Ласка	4,5	6,0	8,0	–	6,0
Норка [європейська]	–	2,0	–	–	–
Тхір темний	3,0	4,0	1,0	–	2,0
Куниця лісова	2,0	–	4,0	2,0	5,0
Куниця кам’яна	16,0	6,0	4,0	–	5,0
Видра річкова	–	2,5	–	–	–
Борсук європейський	–	2,0	0,2	0,1	0,1

* Дані обліку наведено у форматі «особин на 1000 га».

Куниці-синантропи

Куниця кам'яна (*Martes foina*) заселила територію заповідника у 1956–1958 рр. Поширення її на схід йде в основному шляхом освоєння антропогенного ландшафту. У досліджуваних умовах вивчали живлення куниці за екскрементами, зібраними на горищі одного будинку в 1976 р. (363 проби). Проаналізовано окремо відомості за сезонами (табл. 2), з аналізом відсотка зустрічальності 6 груп харчових об'єктів — плодів рослин, мишоподібних гризунів, птахів, комах, яєць (шкаралупа), кухонні відходи.

Встановлено, що зимові проби на 65% складалися з плодів рослин; тварини представлені мишоподібними гризунами (21%) і птахами (14%). Весняні проби включають ті самі компоненти в приблизно тих самих пропорціях, але з'являються дві нові — комахи (28,6%) і шкаралупи яєць (2,4%). Влітку частка рослинних кормів настільки ж велика (57,1%), але представлені вони ягодами (полуниця і малина), частка мишоподібних помітно падає (1,6%), а птахів — зростає (22,2%); у цей період відзначено особливо багато зустрічей кухонних відходів (хліб, риба, каша, картопля).

Таблиця 2. Частки (%) зустрічей різних груп кормів у живленні куниці кам'яної на підставі аналізу 363 проб (екскременти) з будинку в с. Кондрашівка

Компонента	Зима (57 проб)	Весна (84 проби)	Літо (126 проб)	Осінь (96 проб)	Середнє (363 проби)
Плоди рослин *	[65,0]	[57,1]	57,1	[87,5]	66,7
Мишовиді гризуни	21,0	9,5	1,6	2,1	8,6
Птахи	14,0	2,4	22,2	8,3	11,7
Комахи	–	28,6	5,0	2,1	8,9
Шкаралупа яєць	–	2,4	–	–	0,6
Кухонні відходи***	–	–	[14,1]	–	3,5
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* для зими вказано «85,9», що є явним одруком; для весни — «61,9» в літніх пробах ця компонента складена в основному з ягід полуниці й малини, для осені в оригіналі вказано «100», що також є явним одруком (за сумами має бути 87,5); *** хліб, риба, каші, картопля (в оригіналі вказано «35,7», тут уточнено за залишком від 100%).

В середньому протягом року[1] рослини становили 2/3 зустрічей, а тваринна їжа — 1/3 від усіх компонентів. Серед рослинних компонентів переважали виноград, полуниця і малина. Серед тваринних кормів були приблизно в рівних долях гризуни, птахи і комахи (близько 10% кожна група).

На горищах міських будівель іноді знаходили багато решток сизого голуба; куниці, що мешкають у хуторах, рідко тягають курей і голубів. Куниці, що мешкають у селищі Нова Кондрашівка (близько 500 дворів), періодично тягали курей і голубів у 12 дворах (2,4% дворів). Примітно, що у 9 дворах з цього числа не було псів. Серед жертв — 264 курки і 138 голубів (переважно кінець літа і зима 1975–1977 років).

На одній садибі відловлено куниць кам'яних і тхорів темних у такій черговості: 18 червня — куниця; 2 жовтня — тхір темний; 14 жовтня — куниця; 22 жовтня — тхір (1976 р.). Загалом на цьому подвір'ї пропало близько 42 курей і курчат, виявлено на горищі близько 50 шкаралуп яєць. У сусіда куниця забрала 20 курей (2 півні були задерті вдень). Куниця жила на подвійному горищі будинку господаря, який упіймав її, а тхір — у дровах сусіда. Після придбання пса набіги на курей припинилися.

[1] На жаль, в тексті (частково перетвореному тут в таблицю) є значна кількість помилок у цифрових даних, окремі з них очевидні, інші — ні. Оригінальна фраза (в перекладі): «Загалом рослини становили 74,1% зустрічей (виноград — 54,3%, полуниця і малина — 19,8%, інші плоди не перевищували 2%). Тваринна їжа — 31,4% (мишоподібні — 6,6%, птахи — 12,7%, комахи — 12,1%, кухонні відходи — 16,2%, шкаралупа яєць — 3% зустрічальності).» Ясно, що деякі цифри несуть помилки. Наприклад, 16,2% для кухонних відходів і 3% для шкаралупи є явно завищеними (оскільки не можуть бути більшими за середнє з одного фактичного значення і трьох нулів). Напевно завищеними в трьох випадках є й цифри для рослинних решток (окрім того, рослинні рештки можуть потрапляти випадково, при поїданні жертв і навіть зі шлунків жертв). Окремі числа мають явні одруки (див. прим. до табл. 2).

Куниця лісова (*Martes martes*) відвідує село зрідка (влітку 1974 р. добута в курнику на хуторі Малинове). Останнім часом у лісах стала звичайною вивірка, але участь її в харчуванні куниці автором не відмічено. Кормові маршрути цієї куниці — переважно наземні (на 98 км маршруту тільки 1,7 км переміщалася по деревах). Чисельність куниці лісової скорочується, передусім внаслідок вирубки дібров, що всихають.

Питання охорони

Всі види родини мустелових є рідкісними або нечисельними в природі, і тільки в синантропних місцезнаходженнях стан популяції синантропної куниці кам'яної є відносно задовільним. Рубка лісу й окультурення селищ негативно впливають на чисельність горностая і чорного тхора. Унаслідок преса полювання і несприятливої екологічної обстановки у Придінців'ї стали рідкісними видра, норка і борсук.

У доповнення до охорони видів у заповіднику необхідно організувати охорону куницевих на території суміжного Станично-Луганського рибного господарства, де відмічено високе різноманіття цієї групи тварин.

Замітки про види (витяги з Літопису природи)[2]

Mustela erminea Linnaeus, 1758 — [мустела] горностай

1976. Зустрічається в кварталах 9 і 12 (при руслі перш заплава), у кварталах 13 і 20 (вільшанник і озеро Став). Найчастіше в буреломах на околицях озера Став.
1978. Чисельність знизилася порівняно з 1977, але вища ніж у 1976.
1979. Зустрічається як у минулі роки і навіть частіше.
1980. Чисельність піднялася повсюдно. Взимку 1980–1981 рр. сліди зустрічалися майже біля будь-якого озера в заповіднику і в Кіндрашівському лісництві. Особливо тяжіє до місць, де є повалені дерева та купини (вільшанник, береги озер тощо).
1981. Сліди діяльності відмічалися дуже слабко. Мешкає біля озера Став.

Mustela nivalis Linnaeus, 1766 — [мустела] ласка

1978. Чисельність вища, ніж у 1977 р., і зустрічаються сліди в найрізноманітніших біотопах. Особливо багато по уступу на піщану терасу.
1979. Зустрічалася як і в минулі роки і навіть частіше. На ставках Ст.-Луганського рибгоспу і ставках-охолоджувачах Щастинської ДРЕС щільність ласок дуже висока.
1980. У 1977–1978 рр. чисельність у відділенні була високою, то в 1978-80 рр. чисельність ласок дещо знизилася.

---

[2] Наведено виключно дані з Літопису, в яких зазначено авторство В. Сулика. Текст наводиться за оригіналом, лише з деякими суто технічними або стилістичними правками. Порядок наведення видів, їхні наукові й українські назви подано за сучасними оглядами. — *Прим. ред.*

1981. Мешкають 2–3 особини на оз. Грузькому, причому тварини здійснюють міграції в пошуках корму. Іноді з'являються в населених пунктах, але неохоче наближаються до житла людини, віддаючи перевагу природним біотопам для добування корму. Спостерігали полювання ласки на горобців на території садиби заповідника, але тут не оселилася і пішла вздовж уступу на піщану терасу.

Mustela lutreola (Linnaeus, 1761) — [мустела] норка

1979. Сліди самця європейської норки зустрічалися по березі р. Сіверський Донець у кв. № 12 (27 лютого) під час весняної міграції звірків. Сліди молодої самки зустрічалися неодноразово на острові, розташованому біля «Кринички» (у районі кв. № 9).

1980. Відмічалася постійно вздовж усієї берегової лінії р. Сів. Донець у межах заповідної території. Особливо часто буває в захаращених місцях. Норка не уникає, а тяжіє до місць, де мешкає видра. У період, коли рівень води в р. Сіверський Донець сильно падає, сліди діяльності норки особливо помітні. На відміну від видри, норка не йде далеко від річки, і довжина добового ходу у неї різко перевищує 2–3 км, частіше 1 км.

1981. Поодинокі звірята зустрічалися вздовж р. Сів. Донець протягом усього року. Найчастіше сліди відмічали біля «Воротинців» і біля острова.

Mustela putorius Linnaeus, 1758 — тхір темний (тхір лісовий)

1977. У минулих «Літописах» не вказується місце, де щільність тхора досягає максимуму. У звітному році зібрано матеріал з навколишніх сіл і колгоспів. Виявилося, що цей вид є звичайним у колгоспі «Плотина» Станично-Луганського району, там же багато куниць кам'яних.

Martes martes (Linnaeus, 1758) — куниця лісова

1976. Мешкає 3–4 особини. Лісова куниця місцевої популяції робить нічні маршрути від 6 до 20 км. Виходить у сутінках, рідше перед світанком, і кілька десятків метрів іде «верхами», решта шляху — не цільний. Повертається «верхами», практично не залишаючи слідів. У харчуванні присутня велика кількість рослинної їжі, а з тваринної — мишовиді. Найчастіше відвідує вільшняки, терни та дуплисті дерева.

1977. Чисельність зросла у 2 рази. Тільки в уроч. «Ріг» по свіжій пороші знайдено сліди двох старих і однієї молодої самки куниць. Значну частину шляху проходить по деревах (100–200 м), перш ніж сховатися на день. Молоді в основному рятуються на деревах. Старі втікають від людини по землі. У харчуванні куниць зустрічалися в основному рослинні корми.

1978. Чисельність нижча, ніж у 1977 р., але вища, ніж у 1976 р. У весняному харчуванні значне місце посідають амфібії (спостерігали, що за 10 хв. знайшла і з'їла 3 зелених ропухи).

1979. Чисельність куниць зазнає низки коливань. У період, коли встановилася ожеледь (січ.), кам'яні та лісові куниці частіше навідуються до селища плюс сліди куниць вели до місць годівлі диких свиней. Вперше зафіксовано випадок добування вивірки куницею в заповіднику. Основні жертви серед птахів — воронові. До кінця осені спостерігалася слабко виражена міграція куниць, яка, мабуть,

проходить щороку. Звірята кочують вверх річок, в лісові масиви, лісосмуги. До зими в заплаві знизилася кількість лісових і збільшилася кількість кам'яних куниць, тому що дуплисті великі дерева трапляються рідко у зв'язку з їх вирубуванням, а змінений рубками лісовий ландшафт для кам'яної куниці зручніший. Деякі лісові куниці йдуть на днювання з чорного [заплавного] лісу в хвойний.

1980. Відомості за рік неповні й уривчасті. 23.07. у діброві, обмеженій оз. Став і піщаною терасою Ріг (?), бачили молоду куницю завбільшки з вивірку. Взимку, через нестачу відповідних умов для вистежування куниці, її сліди доводилося бачити лише в «Ріжку» і кв. № 4 уроч. «Піщане». За словами Л. Г. Прусова, куниць у лісі Кіндрашівського лісництва багато, хоча не завжди вдається точно визначити, лісова це чи кам'яна. За спостереженнями, чисельність лісової куниці падає, а кам'яної — зростає. За обліковими даними 17–20.02.81, в уроч. «Ріг» постійно заходить із сосни в кв. 20 один [звірок], а в уроч. «Піщаному» мешкає два звірка. Таким чином, чисельність куниць знизилася.

1981. Чисельність ще нижча, ніж минулого року, що є прямим наслідком депресії мишоподібних і підвищення чисельності лисиць. Протягом снігового періоду обліковано всього 3 особини, причому в уроч. «Ріг» мешкав лише один звір. Мало куниць і по всій решті заплави.

Martes foina (Erxleben, 1777) — куниця кам'яна

1976. Куниця заходить на територію заповідника з боку хут. Піщаний (близько двох особин).

1977. В уроч. «Ріг» за слідами відмічено 1 особину.

1978. Чисельність знизилася порівняно з 1977 р.

1979. [див. куниця лісова] + на вирубках у заплаві трапляються сліди переважно куниці кам'яної.

1980. Сліди великої особини відмічено в місці, де проводилися рубки. Куниця кам'яна охоче відвідує берег річки Сіверський Донець, здійснюючи довші добові маршрути, ніж лісова.

1981. Стала зустрічатися значно рідше, ніж у минулі роки. У сніговий період, особливо коли сніг достатній (30-40 см), куниці малоактивні та відсиджуються в підземних притулках або дуплах кілька днів. На маршруті від центральної садиби до розплідника Кіндрашівського лісництва спостерігали 2–4 перебіжки через дорогу по грейдеру.

Lutra lutra (Linnaeus, 1758) — видра річкова

1980. У лютому-березні нами вперше було виявлено сліди видри вздовж берегів р. Сів. Донець, порослих верболозом, а в зиму 1980/81 слідова діяльність видри відзначалася на оз. Став, болотистому вільшаннику та березі р. Сіверський Донець у районі острова. Сім'я видр, що складалася з двох дорослих і дитинчати, ймовірно, все літо провела на оз. Став і лише після першого льодоставу пішла на р. Сів. Донець. На оз. Став у його північному краю з боку уступу на піщану терасу, де джерела і сліди найбільшої їхньої діяльності, видри мали кілька нір.

1981. Перебування відмічалися аж до грудня 1981. Особливо часто сліди зустрічалися на ділянці між «Воробинцями» та оз. Став, уздовж уступу на піщану терасу та між островом і старицею «Грузьке». 15.04 видра з малятами пішла з озера Став

у старицю «Грузьке». Видра з виводком потомства постійно здійснює кормові міграції на оз. Став і в р. Сів. Донець. Час міграції молодняка до р. Сів. Донець та кількість дитинчат у посліді — не відомі. Охоче добуває щурів водяних. У грудні звірята покинули район заповідника. У цей час річка є основною стихією для видри.

Література

Загороднюк, І. 2023. Володимир Сулик — знавець фауни Дінцівської заплави, колектор і таксидерміст. *Novitates Theriologicae*, **16**: 228–231. CrossRef

Сулик, В. Г. 1979. Куньи Луганского заповедника и его окрестностей. *В кн.: Экологические основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих*. Наука, Москва, 343–344.

Резюме

Сулик, В. **Мустеліди (Mustelidae) заповідних і антропогенних екосистем Придінцівської заплави.** — Узагальнення оригінальних даних В. Сулика на підставі публікації 1979 р. (з корекціями) і витягів з Літопису природи Луганського природного заповідника (ЛПЗ) за 1975–1981 рр., коли В. Сулик був в заповіднику науковим співробітником і проводив обліки фауни у відділенні «Станично-Луганське», відомому також як Придінцівська заплава». Наведено відомості про видовий склад і біотопний розподіл мустелід, дані про живлення куниць в антропогенних умовах, а також добірку записів В. Сулика про спостереження в природі цих хижих на основі записів дослідника, поданих до Літопису природи ЛПГ. Загалом наведено дані про 8 видів цієї родини.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 52–55 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1609

Присутність котових (Felidae) в околицях села Лібухова у Східних Бескидах

Володимир Терлецький

Аматорське коло села Лібухова (с. Лібухова, Львівська область)
e-mail: volodymyr.mt@gmail.com; orcid: 0000-0003-1848-1693

Terletsky, V. **The presence of cats (Felidae) in the vicinity of the village of Libukhova in the Eastern Beskids.** — Collected and summarised are materials on the presence of three species of felines (Felidae) in the village of Libukhova in the Eastern Beskids in Lviv Oblast, Ukraine: the domestic cat (*Felis catus*), the wild cat (*Felis silvestris*), and the Eurasian lynx (*Lynx lynx*). The possibility of hybridisation between the two species of the genus *Felis* is also described. The material of the article includes both the author's original observations and oral reports of locals. Both modern registrations and observations in the late 20th century are analysed. The study showed that cats, with the exception of domestic cats, are rare species in the studied area.

Вступ

Передгір'я Карпат (Прикарпаття / Бескиди), зокрема північні, прикордонні макросхили, за деякими винятками, вкрай погано досліджені зоологами в цілому, навіть на предмет великих ссавців. Теріологічні дослідження з цих місцезнаходжень являють собою особливу цінність. Тому метою дослідження цієї статті став опис видів родини котових (Felidae) в селі Лібухова у Східних Бескидах на Львівщині. Автором зібрано й узагальнено відомості про всі реєстрації трьох видів котових (Felidae) — кіт свійський (*Felis catus*), кіт лісовий (*Felis silvestris*) і рись євразійська (*Lynx lynx*). Також описано можливість гібридизації двох видів роду кіт (*Felis*) [Загороднюк & Дикий 2012].

Матеріал

Село Лібухова (кол. Максимівка) знаходиться на північних схилах Карпат (Східні Бескиди), відноситься до Хирівської територіальної громади Самбірського району Львівської обл. Географічні координати — 49 26′53″ пн. ш. та 22 48′25″ сх. д. Село розташоване поміж двох гірських хребтів, в долині невеликої річки Лібухівки. Територія села становить 7,14 км^2. Під терміном «територія села» тут розуміється вся адміністративна площа. Близько 60 % цієї території займає хвойний ліс, 20 % — поля, 10 % — молодий листяний ліс, чагарники. Ще 10 % території припадає на забудови з присадибними ділянками і садами.

В основу статті покладено як власні спостереження автора, так і результати опитування, які автор проводив у середовищі мисливців і серед людей, які цікавляться природою. Описано як сучасні реєстрації, так і спостереження у кінці минулого (XX) століття. Назви тварин наведено за «Таксономія і номенклатура…» [Загороднюк & Ємельянов 2012].

Описи реєстрацій за видами

Кіт свійський (*Felis catus*). Типовий і один з найпоширеніших видів домашніх/свійських ссавців даної місцевості. Утримують їх приблизно в кожному третьому домашньому господарстві. В деяких господарствах є по декілька особин. Всі особини даного виду є безпородними. Щодо забарвлення, то зустрічаються найрізноманітніші варіації: від чисто білого до абсолютно чорного. Найчастіше зустрічаються особини комбінованого забарвлення (рис. 1). Дикий тип забарвлення (або близькі до нього варіанти) — темно-сірі й смугасті — зустрічається з частотою до 10 % і з роками практично не змінюється: з приблизно такою ж частотою цей тип був і 30–40 років тому.

Рис. 1. Типові варіанти забарвлення місцевих котів (*F. catus*) — сіра масть (ліворуч, літо 2022 р.) і дикий тип (праворуч, 15.01.2023); внизу — кіт лісовий (*F. silvestris*), здобутий мисливцями в с. Лібухова (поч. 2019 року). Фото автора.

Кіт лісовий (*Felis silvestris*). Рідкісний в регіоні вид (Башта *et al.* 2013). В минулому не зустрічався зовсім. В останні роки мабуть відбулося розширення ареалу, яке поширилося і на даний регіон. Також, можливо, це особини, які заходять з території Республіки Польща, оскільки відстань від даного населеного пункту до кордону становить п'ять кілометрів. Реєструється мисливцями приблизно два рази на рік. Одного разу відмічений грибниками.

Автор також одного разу відмітив сліди дорослої особини з малюками. Це не могли бути сліди кота свійського, оскільки сліди знайдено на мокрому ґрунті дороги, яка пролягає вершиною гори посеред лісу тайгового типу, на відстані приблизно два кілометри від найближчого сільського господарства. Домашня кішка з кошенятами туди б не пішла.

Зі слів мисливців, в одному з урочищ, яке прилягає до Лібухова, водиться досить багато особин кота лісового, які там успішно розмножуються. Інколи стають і трофеєм місцевих мисливців (див. рис. 1), проте відомості про такі трофеї, як правило, залишаються нерозголошеними.

Рись євразійська (*Lynx lynx*). Дуже рідкісний зайшлий вид. В результаті опитування місцевих природокористувачів автору вдалося зібрати свідчення про дві зустрічі з цим видом — обидві у кінці минулого століття (1980-ті рр.). Деталей цих рідкісних зустрічей для даної місцевості, немає. Відомо, що в цих двох випадках були одинокі дорослі особини, яких вполювали мисливці у хвойному лісі в горах.

Сучасних реєстрацій виду в регіоні дослідження не відмічено.

Про гібридизацію *Felis catus* та *F. silvestris*

На думку автора гібридизація цих двох видів в даному регіоні повністю відсутня. Це підтверджується тим, що, по-перше, забарвлення домашніх котів не є характерним для забарвлення кота лісового. З цього випливає, що самки *catus* не спаровуються з самцями *silvestris*. Також власники свійських котів стверджують, що походження їхніх питомців є абсолютно домашнім. Зрештою, кожної весни можна почути характерні шлюбні крики виключно серед особин домашнього походження. По-друге, автор вважає, що самець *catus* не має шансів спаровуватися із самками *silvestris* через менші розміри перед самцем *silvestris*. А отже не є конкурентоспроможним дати гібридне потомство. По-третє, свійські коти вкрай рідко виходять не те, що до лісу (типового місця перебування кота лісового), а й за межі господарського подвір'я.

Обговорення

В селі Лібухова та його околицях відмічено три види родини котових (Felidae) — кіт свійський (*Felis catus*), кіт лісовий (*Felis silvestris*) та рись євразійська (*Lynx lynx*). Дані щодо варіантів гібридизації двох видів родини ко-

тових (*F. catus* і *F. silvestris*) відсутні. Дослідження показало, що котові, за винятком кота свійського, в дослідженому районі є рідкісними видами.

З роками найбільш виразною тенденцією є поступове зниження частоти зустрічей обох диких видів котових в регіоні у гірських районах Львівщини [Башта *et al.* 2013], і ці два види в дослідженому районі є рідкісними [Чудійович 2010]. В околицях с. Лібухова ситуація з цими видами така: рись за останні три–чотири десятиліття не відмічена жодного разу, а частота реєстрацій кота дикого має тенденцію до зростання. Дані щодо варіантів гібридизації двох видів родини котових (*F. catus* і *F. silvestris*) відсутні.

Подяки

Автор щиро вдячний усім місцевим мешканцям, які допомагали у зборі інформації. Автор дякує провідному науковому співробітнику Національного науково-природничого музею НАН України Ігорю Загороднюку за спонукання у написанні цієї статті, надіслані порівняльні матеріали і науковий супровід, а також редактором видання Ігорю Мерзлікіну та Золтану Баркасі за ретельну вичитку тексту.

Література

Башта, А.-Т. В., Ю. В. Канарський, М. П. Козловський (ред.). 2013. *Рідкісні та зникаючі види тварин Львівської області*. Ліга-Прес, Львів, 1–224. ISBN 978-966-397-202-2

Загороднюк, І., І. Дикий. 2012. Мисливська теріофауна України: видовий склад і вернакулярні назви. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **58**: 21–44.

Загороднюк, І., В. Покиньчереда. 1997. Таксономія ссавців східнокарпатського регіону. *В кн.:* Загороднюк І., В. Покиньчереда, О. Киселюк, Я. Довганич. *Теріофауна Карпатського біосферного заповідника.* Ін-т зоол. НАНУ, Київ, 16–23. (Дод. 5 до журн. «Вестник зоологии»).

Загороднюк, І., І. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30.

Татаринов, К. 1956. *Звірі західних областей України.* Вид-во АН УРСР, Київ, 1–188.

Чудійович, І. 2010. *До історії мисливства та рибальства Сколівщині*, Стрий, 1–600. *Ловецтво України.* Вебсайт: http://www.huntingukraine.com

Резюме

Терлецький, В. **Присутність котових (Felidae) в околицях села Лібухова у Східних Бескидах.** — Зібрано й узагальнено матеріали про присутність трьох видів родини котових (Felidae) в селі Лібухова у Східних Бескидах на Львівщині — кіт свійський (*Felis catus*), кіт лісовий (*Felis silvestris*) та рись євразійська (*Lynx lynx*). Також проаналізована можливість гібридизації двох видів роду кіт (Felis). В матеріал статті увійшли як власні спостереження автора, так і усні повідомлення місцевих жителів. Описано як сучасні реєстрації, так і спостереження у кінці минулого (XX) століття. Дослідження показало, що котові, за винятком кота свійського, в дослідженому районі є рідкісними видами.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 56–61 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1610

Дикі та свійські копитні степових регіонів України: оцінки для Луганщини на початок 21 століття

Сергій Фомін

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (Луганськ)

***Fomin, S.* Wild and domestic ungulates in the steppe regions of Ukraine: estimates for Luhansk Oblast as for the beginning of the 21 century.** — This article deals with the analysis of abundance and distribution of wild and domestic ungulates in Luhansk Oblast, eastern Ukraine. Descriptions of 10 ungulate species are given, including one species of the family Suidae (*Sus scrofa*), five species of Cervidae (*Cervus elaphus*, *Cervus nippon*, *Dama dama*, *Capreolus capreolus*, and *Alces alces*), three species of Bovidae (*Bos taurus*, *Capra hircus*, and *Ovis aries*), and one species of Equidae (*Equus caballus*). It shows the decline of populations of many ungulate species, including a 73.8% reduction in the number of cattle and a corresponding 23.4% reduction in the area of major crops in the region. In order to save the lands that have never been ploughed before, and to restore the steppe, we propose to increase the abundance of horses.

Вступ[1]

Копитні є одними з ключових елементів степових екосистем, зокрема й на сході України, передусім на Луганщині. За площею територія Луганщини посідає десяте місце серед областей України (26,7 тис. км^2). Середня густота населення тут становить 94 особи на км^2, проте більшість населення мешкає на півдні у промислових районах, де густота сягає 245 осіб на км^2, позаяк північ, як і Донецький кряж, представлена природними комплексами високого рівня збереженості [Атлас... 2004]. Територія області належить до смуги різнотравно-типчаково-ковилових степів на ярах і балках.

У результаті діяльності людини площа степової рослинності значно скоротилася. Переважаючим типом рослинності є степи, поширені на вододілах, рівнинах, схилах ярів і балок. У результаті діяльності людини площа степової рослинності значно скоротилася, а її ценотичне різноманіття збідніло [Сова *et al.* 2005]. Крім ріллі та заповідних територій, степи Луганщини використовують як пасовища і сінокоси. На території Луганщини розташована низка

[1] В основі — стаття С. Фоміна «Популяции диких и домашних копытных в Луганской области и состояние степи» (2008) в одному з місцевих луганських видань, тепер недоступних. Сергій Фомін — учасник російсько-української війни від її початку у 2014 р., як доброволець батальйону «Донбас», загинув на фронті 9 листопада 2023 р. Статтю відновлено, перекладено, відредаговано і доопрацьовано редакцією *NT* за участі С. Філіпенка. — *Прим. ред.*

степових заповідників, тут же здавна існують великі конезаводи та господарства, що практикують пасовищне тваринництво.

Копитні тварини є однією з найважливіших складових біоценозів усіх типів ксерофітних трав'янистих угруповань помірних широт. У степах копитні не тільки брали участь (разом з іншими фітофагами) у споживанні зеленої маси рослинності, а й активно впливали на структуру верхнього ґрунтово-підстилкового ярусу. Своїми копитами ці великі тварини розпушували підстилку, перешкоджаючи утворенню щільного шару сухого опаду, що сприятливо позначалося на відновленні рослинності степу. Природне відновлення біомаси степової рослинності неможливе без випасу копитних.

Огляд видів

Нині в Луганській області зустрічаються такі 10 видів диких і свійських копитних. Кількісні показники стану популяцій цих видів за період 1995–2006 років наведено у таблиці 1.

Родина Свиневі (Suidae)

1. Свиня дика (*Sus scrofa* Linnaeus, 1758). Зустрічається в лісах різних типів, у балках, лісосмугах, у очеретяних заростях, на болотах, уникаючи відкритих просторів. Мисливський вид, що різко скорочував свою чисельність, але з другої половини XX ст. відновився [Загороднюк 2006а; Мигулін 1938]. Звичайний вид у заплаві р. Сіверський Донець, але в більшості степових районів знищений [Загороднюк 2006а]. У 2000 р. в угіддях області було обліковано 735 особин, у 2003 — 880, а у 2006 — 955 особин [Брага 2007]. В одомашненому стані зустрічається на території області повсюдно. Переважає в області велика біла порода. За останні 12 років поголів'я домашніх свиней скоротилося на 52,2 % (див. табл. 1).

Родина Оленеві (Cervidae)

2. Олень благородний (*Cervus elaphus* Linnaeus, 1758). Зустрічається в листяних і мішаних лісах із трав'янистими галявинами, у заплавних лісах. Аборигенний вид, який у певні періоди на сході України знищували повністю [Загороднюк 2006а]. Реакліматизований; сучасне поширення обмежене здебільшого територіями мисливських господарств, розташованих по долині р. Сіверський Донець (зокрема в Кремінському районі) [Загороднюк 2006а]. Рідкісний, мисливський вид. У 2000 р. в угіддях області обліковано 102 особини, у 2003 — 159, а у 2006 — 171 особин [Брага 2007].

3. Олень плямистий (*Cervus nippon* Temminck, 1838). Зустрічається в негустих листяних і змішаних лісах, що перемежовуються з галявинами. Інтродукований з Далекого Сходу. Рідкісний, мисливський вид, що прижився в Кремінських лісах [Оберто 1970]. У 2000 р. в угіддях області обліковано 113 особин, у 2003 — 95, а у 2006 — 102 особини [Брага 2007].

Таблиця 1. Поголів'я худоби в Луганській області, тис. голів *

Вид	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
ВРХ, разом	575,9	461,2	372,8	334,1	282,0	239,0	248,0	284,1	225,5	197,8	169,4	153,3
корови	234,6	209,7	177,8	163,6	144,6	126,5	128,5	123,1	118,9	105,1	86,6	76,1
Свині	359,7	276,7	215,8	231,7	203,1	119,2	139,0	159,6	139,4	120,6	137,5	171,9
Вівці, кози	135,5	100,8	82,5	74,7	72,9	83,5	90,0	90,0	81,4	73,3	57,0	56,4
Коні	на 1.01.1991 — 9,2			–	–	4,5	4,1	3,7	3,2	3,1	2,8	2,6

* За даними Обласного управління сільського господарства Луганської ОДА.

4. Лань (*Dama dama* (Linnaeus, 1758)). Можливо, зустрічається в лісах, куди може заходити із сусідніх областей. Інтродукований у багатьох мисливських господарствах України [Загороднюк 2006b]. Був на мисливському обліку в області за період 1985–1989 рр. у кількості 10–19 особин; останнім часом у літературі та мисливській статистиці щодо Луганщини цей вид копитних не згадують [Загороднюк 2006a]. Вид є перспективним об'єктом спортивного полювання, але в області не прижився.

5. Сарна європейська (*Capreolus capreolus* Linnaeus, 1758). Зустрічається в лісах з молодим підліском, на узліссях, у лісопосадках, заплавних біотопах, чагарникових заростях. Об'єкт полювання та браконьєрства. Малочисельний вид, в останні 10–15 років скорочує популяцію на сході Україні на 4–5 % щорічно [Загороднюк 2006a]. У 2000 р. в угіддях області було обліковано 1844 особини, у 2003 — 2000, а у 2006 — 2232 особини [Брага 2007]. Найбільша популяція мешкає в Кремінських лісах; у степових районах концентрується в байрачних лісах [Загороднюк 2006a].

6. Лось європейський (*Alces alces* Linnaeus, 1758). Найбільший з оленевих. Зустрічається в лісах із достатньою часткою листяних порід, на заболочених ділянках уздовж річок. Об'єкт ліцензованого спортивного полювання. Рідкісний вид, чисельність якого катастрофічно падає, і знизилася за останні 25 років у 25 разів: з 1205 особин у 1982 р. до 47 — у 2005 р. [Загороднюк 2006a]. У 2000 р. в угіддях області було обліковано 44 особини, у 2003 — 46, а у 2006 — 50 [Брага 2007]. Зберігся у великих лісових масивах уздовж річкових долин басейну р. Сіверський Донець [Загороднюк 2006a].

Родина Бикові (Bovidae)

7. Бик свійський (*Bos taurus* Linnaeus, 1758). В одомашненому стані трапляється повсюдно: у північних районах переважають чорно-ряба та симентальська породи, у південних — червона степова порода. У дикому стані цей вид зустрічався в Європі, але зник в історичні часи; проте викопні рештки на території області невідомі [Загороднюк 2006a]. За останні 12 років поголів'я скоротилося на 73,4%, у т.ч. корів — на 67,6% (див. табл. 1). Відомі випадки здичавіння невеликих груп корів [Загороднюк 2006].

8. Козел свійський (*Capra hircus* Linnaeus, 1758). Як домашня тварина зустрічається повсюдно. В останні 12 років має місце стійка тенденція до зниження поголів'я цього виду бикових (див. табл. 1). Випадків здичавіння в межах області не відмічено [Загороднюк 2006а].

9. Баран свійський (*Ovis aries* Linnaeus, 1758). Як домашня тварина зустрічається повсюдно. В останні 12 років спостерігається стійка тенденція зниження поголів'я цього виду (див. табл. 1). Випадків здичавіння в межах області не відмічено [Загороднюк 2006а].

Родина Коневі (Equidae)

10. Кінь свійський (*Equus caballus* Linnaeus, 1758). Як домашня тварина зустрічається повсюдно. Порівняно з рівнем 1990 р. поголів'я скоротилося на 71,7 % (див. табл. 1). Дикі коні тарпани, що зустрічалися в степах і лісостепу Європи, під антропогенним впливом зникли: у Центральній Європі — у Середньовіччі, у Східній Європі — у XIX ст. (останній тарпан, якого утримували на кінному заводі, загинув у 1918 р.). На думку А. Брема, спосіб життя тарпанів не дає підстави вважати їх споконвічно дикими тваринами, оскільки домашній кінь легко дичавіє. Сучасних випадків здичавіння в межах області не відмічено.

Обговорення

Як видно зі сказаного вище, мала чисельність диких копитних не дає змоги покладатися на їхню значущу роль у підтримці природного відновлення біомаси степової рослинності в Луганській області. Перспективними в цьому відношенні могли би стати сільськогосподарські тварини, особливо коні, зникнення яких вважають одним зі стартових механізмів редукції степових угруповань [Загороднюк 2006а].

За останні 12 років посівні площі основних сільськогосподарських культур в області скоротилися на 23,4 % (рис. 1).

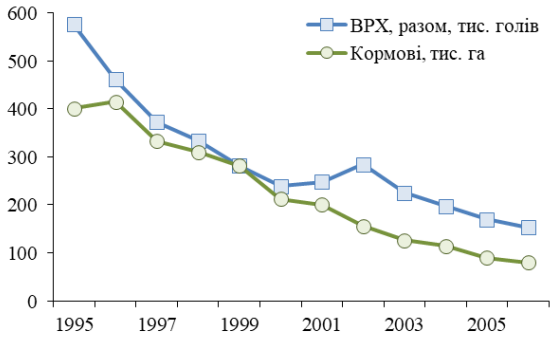

Рис. 1. Зміни кількості ВРХ (тис. голів) та посівів кормових трав (тис. га) на Луганщині протягом 1995–2006 років.

Виходячи з того, що поголів'я худоби за цей час скорочувалося стрімкіше (ВРХ на 73,8 %), логічно припустити ще більш інтенсивне скорочення площ сіножатей і пасовищ. Унаслідок цього значні території області, що раніше використовувалися в сільськогосподарському виробництві, на сьогоднішній день занедбані, і на них відбуваються процеси відновлення степової цілини.

На території Луганського заповідника спостерігаються резерватогенні сукцесії — процеси перетворення угруповань із домінуванням щільнодернових злаків (видів ковили та типчаку) на чагарникові угруповання в умовах абсолютно заповідного режиму степу [Сова *et al.* 2005]. Основною причиною таких перетворень є накопичення в підстилці великої кількості рослинних решток, що значно змінює водний і температурний режим степових угруповань. Спостерігається також досить активна експансія в заповідний степ дерев [Сова *et al.* 2005].

Збереження природних комплексів заповідного степу стало неможливим без щорічного вилучення значної частини рослинної біомаси, утвореної степовими екосистемами протягом періоду вегетації. Основним прийомом, що застосовується в заповіднику для запобігання розвитку резерватогенних сукцесій, є сінокосіння. Так, у відділенні Стрільцівський степ щорічно викошується до 130 га території [Сова *et al.* 2005]; значна територія викошується і у відділенні Провальський степ. Крім цього, адміністрація заповідника розглядає можливість випасання на заповідній території ВРХ та штучного випалювання найбільш трансформованих унаслідок резерватогенної сукцесії ділянок степу. [Сова *et al.* 2005].

Останнє, на нашу думку, є неприпустимим у жодному разі. Розглядаючи помірне випасання худоби як запобігання розвитку резерватогенних сукцесій, що загрожують заповідним і відновлюваним ділянкам степів Луганщини, слід звернути увагу на свійських коней.

У ринковій економіці конярство стає перспективним у таких напрямах: робочому, за умови обмеженого обсягу сільськогосподарських і транспортних робіт; спортивному, за умови значного поширення кінного спорту; продуктивному, пов'язаному з виробництвом кумису (дієтичний продукт бродіння молока кобил, що використовується в лікувально-профілактичних цілях), конини (обов'язковий компонент дорогих ковбасних виробів), біологічних препаратів та ін. [Фомін & Фоміна 2005].

Луганщина має багатющий досвід конярства. У недалекому минулому в області існувала широка мережа господарств, що серйозно займалися розведенням коней. Так, територія відділення Луганського заповідника «Провальський степ» належала раніше Провальському кінному заводу, створеному в 1846 р. Наприкінці XIX ст. поголів'я коней у ньому перевищувало 500 голів. У 1940 р. у користуванні кінного заводу перебувало 30 тис. га землі, з яких тільки 5 тис. га займала рілля, а решту земель використовували як природні

сіножаті та пасовища. У цей час у господарстві утримували понад 2 тис. голів коней, 500 голів ВРХ, 500 голів свиней, 3,5 тис. голів овець. Негативний вплив на стан степів мало потужно розвинуте на початку 70-х років XX ст. м'ясо-молочне виробництво. Так, на 1.01.1972 р. у користуванні радгоспу «Провальський» перебувало 17,6 тис. га землі, зокрема 9,7 тис. га ріллі, а поголів'я ВРХ становило 4,4 тис. голів, овець — 9,1 тис., свиней — 2,8 тис. Зрештою, у 1975 р. з метою збереження степової флори та фауни тут було створено заповідник [Сова *et al.* 2005].

Нині Луганщина гостро потребує невідкладних заходів, спрямованих на відродження галузі конярства та істотне збільшення поголів'я коней, як необхідної складової степових біоценозів.

Література

Атлас... 2004. *Луганська область: атлас*. ДНВП «Картографія», Київ, 1–32.

Брага, Т. П. (ред.). 2007. Лісове господарство. *В кн.: Статистичний щорічник Луганської області за 2006 р.* Головне управління статистики у Луганській області. Луганськ, 1–405.

Загороднюк, І. 2006a. Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни. *В кн.: Теріофауна сходу України*. Луганськ, 216–259. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 7). https://bit.ly/2zEofz1

Загороднюк, І. 2006b. Адвентивна теріофауна України і значення інвазій в історичних змінах фауни та угруповань. *В кн.: Фауна в антропогенному середовищі*. ННПМ НАН України. Луганськ, 18–47. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 8). https://bit.ly/2QUnH08

Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР (матеріали до фауни).* Вид-во АН УРСР, Київ, 1–426.

Оберто, В. И. 1970. Кременские леса прежде и тепер. *В кн.: Охраняйте родную природу: Сборник статей.* Изд-во Донбасс, Донецк, 85–96.

Сова, Т. В., Ю. О. Кононов, В. Б. Ференц. 2005. *Природно-заповідний фонд Луганської області*. Лунний свєт, Луганськ, 1–260.

Фомін, С. В., О. В. Фоміна. 2005. Особливості молочної продуктивності коней Новоолександрівського кінного заводу. *В кн.: Теорія та практика сучасного природознавства: Збірник наукових праць.* Херсон, 204–207.

***Фомін, С.* Дикі та свійські копитні степових регіонів України: оцінки для Луганщини на початок 21 століття. —** Стаття присвячена аналізу чисельності та розповсюдження диких і свійських копитних в Луганській області (схід України). Наведено описи 10 видів копитних, у т.ч. одного виду родини Suidae (*Sus scrofa*), п'яти видів родини Cervidae (*Cervus elaphus, Cervus nippon*, *Dama dama*, *Capreolus capreolus*, *Alces alces*), трьох видів родини Bovidae (*Bos taurus*, *Capra hircus*, *Ovis aries*) та одного виду Equidae (*Equus caballus*). Показано згасання популяцій багатьох видів, зокрема скорочення поголів'я ВРХ на 73,8 % та відповідне скорочення площ основних сільськогосподарських культур в області на 23,4 %. З метою збереження земель, які ніколи раніше не розорювалися, та відновлення степу, пропонується збільшити поголів'я коней.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 62–68 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1611

Краніологічні особливості ондатри (*Ondatra*) та її відмінності від роду *Arvicola*

Денис Лазарєв

Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ)
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: lazarevden@ukr.net; orcid: 0000-0002-8663-747X

***Lazariev, D.* Craniological features of the muskrat (*Ondatra*) and its differences from the genus *Arvicola*.** — An overview of the craniological differences between muskrats and sympatric *Arvicola* based on materials from Ukraine is presented. One of the most notable differences is the absence of cement on the molars of muskrats, which is typical for all Arvicolini. The shape of the occlusal surface of muskrat molars is also characterised by a smaller number of enamel loops and a more rounded shape. The shape of the connection between the pterygoid processes of the sphenoid bones and the auditory bulla is different in these two genera. A number of other differences have been described, including the shape of the sphenoid bone openings, which are wider in muskrats with deeper paired oval holes.

Вступ

Краніологічні зразки ссавців є цінним джерелом інформації про склад фауни та її морфологічні особливості. У ряді випадків існують складності з діагностикою видів за остеологічними зразками, зокрема у випадках, коли етикеткові дані зразків втрачені або вид тварини визначено помилково. Через значну схожість черепів ондатри (*Ondatra zibethicus* Linnaeus 1766) з черепами щурів водяних (*Arvicola amphibius* Linnaeus 1758) виникають складності при діагностиці остеологічних зразків.

Окремі питання морфології та краніології зазначених видів висвітлені в роботах ряду науковців [Ruprecht 1974; Соколов & Лавров 1993; Песков & Емельянов 2001; Терехина 2001; Пупа 2007]. Аналіз літературних джерел показав брак матеріалів, присвячених краніологічним відмінностям між представниками роду Arvicola та ондатрою.

Метою даної роботи є аналіз ключових краніологічних та інших морфологічних ознак, що мінімізують помилки та можуть бути спрямовані на полегшення діагностики видів. Необхідно дослідити такі ознаки, як розміри, форма черепних структур та інші морфологічні характеристики зазначених видів ссавців, а також ключові ознаки, що допомагають виділити вікові групи тварин.

Матеріали та методика

Автором було візуально обстежено та проаналізовано метричні та морфологічні дані близько 100 черепів ондатри різних вікових груп та окремі черепи щурів водяних. В якості модельних зразків для цього дослідження було відібрано зразки обох видів тварин тих вікових груп, щодо яких з більшою ймовірністю можуть виникнути проблеми щодо визначення виду: молодої особини ондатри та дорослої особини водяного щура.

Модельні зразки (рис. 1) зберігаються в колекціях Державного природознавчого музею НАН України (далі – ДПМ), де зразок з інвентарним номером 907 належить молодій особині ондатри та зразок 2136 – дорослій особині водяного щура.

Для відбору зразків було виділено вікові групи тварин, розподіливши ступінь «зрілості» черепа за скульптурною будовою [Ємельянов & Золотухіна 1975; Песков *et al*. 1996] з урахуванням етикеткових даних з відомостями про загальні розміри тіла тварин та промірів черепа (табл. 1).

Дані про проміри *Arvicola scherman* та *Arvicola amphibius* (табл. 1) наведені за літературними даними [Загороднюк 2001], проміри ондатри здійснені автором на зразках з колекцій ДПМ, Зоологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка (ЗМ ЛНУ), Національного науково-природничого музею Національної академії наук України (ННПМ), Зоологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка (ЗМ КНУ), кафедри зоології та екології тварин Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (ХНУ).

Рис. 1. Зразки *Ondatra zibethicus* (зверху, інв. № 907) та *Arvicola amphibius* (знизу, інв. № 2136) у колекції ДПМ.

Fig. 1. Specimens of *Ondatra zibethicus* (top, inventory number 907) and *Arvicola amphibius* (bottom, inventory number 2136) in the collection of the SMNH.

Ключові відмінності

Одними з головних показників, що дозволяють визначити вид та охарактеризувати його морфологічні особливості, є результати вимірювань розмірів тіла, ваги та вимірів черепа. Наведені в таблиці 1 результати таких вимірів показують помітні розбіжності не лише між представниками роду *Arvicola,* а й їхні відмінності від ондатри.

Діагностика виду, використовуючи лише результати промірів, не завжди є результативною, особливо у випадках, коли трапляються сурозмірні представники водяних щурів та ондатри, або за наявності фотознімків черепа без можливості визначити масштаб об'єкта. В таких випадках важливо як встановити вікову групу тварини, так і вид. Все це можливо зробити за екстер'єрними характеристиками черепів тварин.

На рис. 2 представлено фото черепів щура водяного (*a*) та ондатри (*b*), що є сурозмірними: череп ондатри, як і загальний розмір тіла тварини, не перевищує розмірів тіла й черепа щура водяного, взятого для порівняння. Аналіз дорсальної поверхні черепа щура водяного дозволяє зробити висновки про «зрілість» тварини. З рис. 2*a* видно, що у зразка *Arvicola amphibius* шви черепа вже є сформованими, виражені шви потиличних кісток, міжорбітальні шви зійшлися і злилися в одну суцільну лінію, що простягається в поздовжньому напрямку. Такі ознаки будови дорсальної поверхні черепа говорять про те, що цей зразок походить від дорослої особини щура водяного.

Таблиця 1. Розподіл зразків чужорідних видів за рядами, видами і кількістю зразків

Код	Ознака	*Arvicola scherman*	*Arvicola amphibius*	*Ondatra zibethicus*
n	Кількість зразків	15	28	72
W	Вага (г)	121±20,3	177,8±25,6	534,3±163,8
L	Довжина тіла	140,2±9,2	185,6±10,0	233,4±54,1
Ca	Довжина хвоста	80,1±8,6	110,5±8,3	212,3±43,5
Pl	Довжина ступні	24,4±1,5	29,5±1,0	67,0±14,7
Au	Довжина вуха	13,3±1,2	13,3±1,2	19,9±2,3
CBL	Кондилобазальна довжина	33,9±1,7	39,5±1,5	60,7±3,2
ZYG	Вилична ширина	21,1±0,5	23,4±1,5	36,7±2,8
CRH	Висота мозкової капсули	11,7±0,3	13,0±0,5	21,9±1,4
CRB	Ширина мозкової капсули	15,4±0,7	17,2±0,7	26,4±1,6
DBM	Довжина верхнього зубного ряду	8,5±0,4	9,5±0,5	15,0±3,2
DIA	Довжина верхньої діастеми	12,3±0,5	13,5±0,6	21,6±1,7
BUL	Довжина слухового барабана	9,0±0,4	10,0±0,3	13,5±1,2
BUB	Ширина слухового барабана	6,5±0,2	7,5±0,2	10,6±0,9

*Позначення ознак наведені за Загороднюк 2012, метричні дані відносно *Arvicola scherman* та *A. amphibius* наведені за Загороднюк 2001. Відносно *Ondatra zibethicus* наведено дані автора на основі промірів та етикеткових даних зразків.

Рис. 2. Сорозмірні черепи *Arvicola amphibius* (*а*) та *Ondatra zibethicus* (*б*) що відрізняються за ступенем «зрілості» і належать до різних вікових категорій (зразки з ДПМ, № 2136; 907).

Fig. 2. Corresponding skulls of *Arvicola amphibius* (*a*) and *Ondatra zibethicus* (*b*), which differ in the degree of "maturity" and belong to different age categories (specimens from SMNH, No. 2136; 907).

Череп ондатри (рис. 2, *б*) має явні ознаки недостатньої зрілості: міжорбітальні лінії не з'єднані між собою, потиличні кістки та їх шви мають гладку поверхню. Зразок дорослої ондатри за формою є зазвичай дуже схожим на зразок дорослої полівки, однак такі зразки суттєво відрізняються за розміром, як вже було зазначено раніше у табл. 1.

Візуальний аналіз вентральної поверхні черепа дозволяє виділити вже явні міжвидові відмінності, незалежно від розміру і ступеню «зрілості» черепа. Однією з таких діагностичних ознак є форма рваного отвору (*foramen lacerum*), яка у ондатри є більш близькою до правильної трикутної форми з гострими кутами, так само, як і овальна форма слухових барабанів, без помітних виступів, в той час як у щура водяного рваний отвір сформований дещо іншим чином: слухові барабани позбавлені округлої форми через витягнуті краї у місцях з'єднання з клиноподібною кісткою (*os sphenoidale*), в цьому місці також формується тупий кут, що утворює специфічну для даного виду ссавців форму рваного отвору (рис. 3). Описані відмінності були помічені автором на черепах різного ступеню зрілості і відмічені не лише на модельних зразках з ДПМ, а й на візуально проаналізованих зразках з інших природничих музеїв.

Міжвидові відмінності ондатри та щура водяного також спостерігаються й у формі отворів хоани. У досліджених черепів ондатри отвір хоани та кісткового піднебіння в районі хоан мали «метеликоподібну» форму, в той час як такі ж самі отвори у щура водяного є помітно меншими та мають мінливу форму, часто далеку від тієї, яка зазначена для ондатри. Зазвичай отвори хоан у *Arvicola amphibius* є менш широкими та більш видовженими по передньо–задній (рострально-каудальний) вісі черепа.

Значимою міжвидовою відмінністю є наявність цементу в будові молярів *Arvicola amphibius* та відсутність цементу у *Ondatra zibethicus*. До того ж, довжина зубного ряду ондатри є майже на третину більшою, аніж у щура водяного та інших великих за розмірами видів (див. табл. 1).

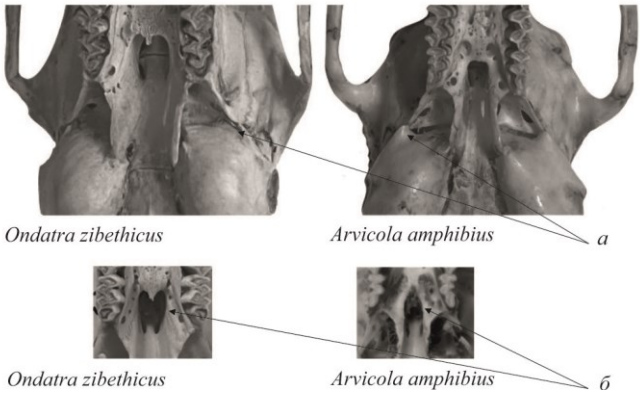

Рис. 3. Ключові відмінності вентральної поверхні черепів ондатри та щура водяного:

(*а*) форма рваного отвору (зразки з ДПМ, *Ondatra zibethicus* № 907; *Arvicola amphibius* № 2136);

(*б*) форма отворів хоа ни (зразок *Ondatra zibethicus* з ННПМ № 5145; зразок *Arvicola amphibius* з мережі інтернет.

Fig. 3. Key differences in the ventral surface of muskrat and European water vole skulls: (*a*) shape of the foramen lacerum (specimens from the DPM, *Ondatra zibethicus* – No. 907; *Arvicola amphibius* – No. 2136); (*b*) shape of the foramen choana (specimen of *Ondatra zibethicus* from the NMNH - No. 5145; specimen of *Arvicola amphibius* from the Internet.

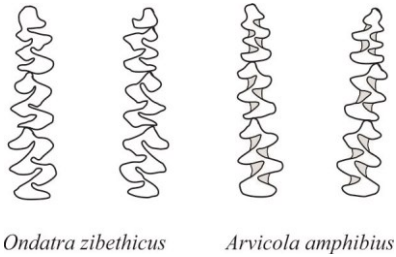

Рис. 4. Жувальна поверхня зубного ряду *Ondatra zibethicus* (зразок з ДПМ, № 907) та *Arvicola amphibius* (зразок з ДПМ, № 2136). Рисунок автора на основі авторських фотознімків.

Fig. 4. The chewing surface of the dentition of *Ondatra zibethicus* (specimen from SMNH, No. 907) and *Arvicola amphibius* (specimen from SMNH, No. 2136). Drawing by the author based on the author's photographs.

Форма жувальної поверхні зубного ряду щура водяного має меншу кількість петель та більш обтічну їх форму порівняно з формою жувальної поверхні ондатри (рис. 4), де петлі мають більш гострі кути. Особливо зазначені відмінності спостерігаються у формі кутових зубів.

Серед найбільш значимих відмінностей у формі жувальної поверхні зубів досліджуваних видів спостерігаються такі відмінності, як кількість петель, яка є більшою у ондатри. Форма жувальної поверхні зубів ондатри характеризується більш глибокими й гострими зовнішніми та внутрішніми вхідними кутами, аніж у щура водяного, де радіус вхідних кутів є більшим. Подібні закономірності спостерігаються й у міжвидових відмінностях форми емалевих трикутників: ондатра має більш гострі кути порівняно зі щуром водяним.

Найбільш мінлива форма характерна для непарної петлі третього верхнього зуба, де у ондатри спостерігається значима варіативність форми зазначеного елемента зубного ряду. В аспекті міжвидових відмінностей третій зуб

та непарна петля у ондатри мають більш гострі та глибокі вхідні кути, які, зокрема, формують вужчий, ніж у водяного щура, перешийок під парною та непарною петлею.

Загалом аналіз міжвидових відмінностей у формі жувальної поверхні зубного ряду говорить про більш розвинену та ускладнену будову зубного ряду ондатри, якщо порівнювати її з представниками роду Arvicola.

Висновки

Найбільш інформативними для розрізнення представників роду *Arvicola* та *Ondatra* за краніальними ознаками є аналіз їх розміру та екстер'єрних ознак дорсальної та вентральної поверхні черепа. Екстер'єрні ознаки дорсальної сторони дають можливість визначити вік тварини, що у сукупності з даними про розміри тварини дають можливість зробити попередні висновки щодо визначення виду. З метою точної діагностики виду, особливо у випадку, коли дані про розміри відсутні або є недостатньо інформативними, доречно провести аналіз екстер'єрних ознак вентральної поверхні черепа, яка показала найбільшу кількість міжвидових відмінностей.

Серед ключових відмінностей виділено наступні:

1) форма рваного отвору, який у *Ondatra zibethicus* має гострі кути в місці з'єднання зі слуховим барабаном, натомість *Arvicola amphibius* в цьому місці має тупий кут, що формує специфічний виступ на слуховому барабані;

2) Отвори хоани у *Ondatra zibethicus* є ширшими та мають «метеликоподібну» форму, проте у *Arvicola amphibius* є меншими й часто витягнутими вздовж рострально-каудальної вісі черепа;

3) Будова зубного ряду у *Arvicola amphibius*, на відміну від *Ondatra zibethicus*, є на третину меншим за довжиною, має цемент, характеризується менш ускладненою будовою, більш обтічною формою та меншою кількістю петель жувальної поверхні зубів.

Таким чином, аналіз дорсальної та вентральної поверхонь черепа дозволяє надійно розрізняти *Ondatra zibethicus* та *Arvicola amphibius* за краніальними ознаками. Описані міжвидові відмінності дозволяють мінімізувати помилки та полегшити роботу з діагностики зазначених видів за остеологічними зразками.

Література

Ємельянов, І. Г., С. І. Золотухіна. 1975. Про виділення вікових груп у полівки гуртової (Microtus socialis Pall.). *Доповіді Академії Наук Української РСР. Серія Б: Геологія. Геофізика. Хімія та Біологія,* **№ 7**: 657–660.

Загороднюк, И. В. 2001. Номенклатура и система рода Arvicola. *В кн.:* Пантелеев, П. А. (ред.). *Водяная полевка. Образ вида.* Наука, Москва, 174–192. http://surl.li/syonf

Загороднюк, І. 2012. Дослідження остеологічних зразків ссавців: ключові краніологічні ознаки. *Праці Теріологічної Школи*, **11**: 16–32. http://doi.org/10.15407/ptt2012.11.016

Пеков, В. Н., И. Г. Емельянов, С. В. Тесленко. 1996. Особенности роста и развития черепа серых полевок в позднем онтогенезе (на примере Microtus arvalis и M. socialis). *Вестник зоологии*, № 3: 48–53.

Песков, В. Н., И. Г. Емельянов. 2001. Фенетика черепа. *В кн.:* Пантелеев, П. А. (ред.). *Водяная полевка. Образ вида.* Наука, Москва, 133–147.

Пупа, Т. А. 2007. Морфологическая характеристика ондатры (Ondatra zibethica L.) обитающей в Центральном Полесье. *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі*. *Серыя біялагічных навук,* **1**: 82–85.

Соколов, В. Е., Н. П. Лавров (ред.). 1993. *Ондатра: Морфология, систематика, экология*. Наука, Москва, 1–532.

Терехина, А. Н. 2001. Изменчивость черепа. *В кн.:* Пантелеев, П. А. (ред.). *Водяная полевка. Образ вида.* Наука, Москва, 127–133.

Ruprecht, A. L. 1974. Craniometric variations in Central European populations of Ondatra zibethica (Linnaeus, 1766). *Acta Theriologica*, **19** (31): 463–507. CrossRef

Резюме

Лазарєв, Д. **Краніологічні особливості ондатри (*Ondatra*) та її відмінності від роду *Arvicola*.** — Представлено огляд краніологічних відмінностей ондатри та симпатричних *Arvicola* за матеріалами з України. Серед найпримітніших відмінностей — відсутність у ондатри на молярах цементу, характерного для всіх Arvicolini. Також для форми жувальної поверхні кутніх зубів ондатри характерна менша кількість емалевих петель та більш обтічна їх форма. У цих двох родів різною є форма з'єднання крилоподібних відростків клиноподібних кісток зі слуховим барабаном. Описано низку інших відмінностей, зокрема у формі отворів основної клиноподібної кістки, які у ондатри є ширшими з більш глибокими парними овальними отворами, ніж у *Arvicola*.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 69–75 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1612

To the trapping method of water shrews (*Neomys*)

Alexandr Savarin

Gomel F. Skorina State University (Gomel, Belarus)
e-mail: gomelsavarin@gmail.com; orcid: 0000-0001-9663-6115

***Savarin, A.* To the trapping method of water shrews (*Neomys*).** — The article presents the research results (2018−2023) on the trapping method of water shrews in the Ushachi district of the Vitebsk region. To catch the animals, soil traps were used, namely 5–6 litres volume cut-off PET bottles dug in accordance with the shoreline contour. Their distance from the shoreline was 0.5–1.0 m. Most often, shrews fell into traps placed on channels (between lakes on rills), as well as in areas with trees overhanging the other shore, and near lakes on the 'peninsulas.' The maximum distance from water shrew captures in the surveyed areas was no more than 30 m which indicates the animals' low migratory activity in favourable habitats. When traps are dug further than 10 m from the shore, rodents (voles and mice) and shrews predominate in the catches. Shrews were caught under all kinds of weather conditions. Experiments on catching shrews using Gero traps installed on floating boards, as well as soil traps dug along lines as they move away from the water body, ended without results.

Introduction

The basis for obtaining reliable data on species distribution and abundance is the correct choice of research methods and techniques. Theriologists have developed different trapping methods of small mammals but mainly two of them are used: the trap-line method and the trap-ditch method. In wetlands and areas with hard soil, cylinders can be dug in with the installation of fences.

Publications on monitoring the microtheriofauna of Ukraine [Kondratenko & Zagorodniuk 2006; Zorya 2010, Vikyrchak 2022 and others] show that shrews are caught only sporadically when using the above methods. Without denying these works' general scientific and practical value, we believe that the use of only them in the natural conditions of Belarus does not always fully reflect the species diversity and representation of semi-aquatic and aquatic shrew species in the microtheriofauna complex.

Indicative in this regard are individual publications [Shakun *et al.* 2023], in which the status of some shrew species in Belarus is assessed, in our opinion, incorrectly: the Iberian water shrew (*Crocidura suaveolens*) and even the Eurasian water shrew (*Neomys fodiens*) are listed as non-abundant species. The water shrew is well trapped by soil traps along the banks of flowing and standing bodies of water (rivers, lakes, ponds, and reclamation canals), being a common species, and

in some water bodies or sections thereof is an abundant species (even in urban areas). The lesser white-toothed shrew has also become a common species in the south-east of Belarus; it also lives in the territories bordering Ukraine, including the Dnipro-Sozhsky Nature Reserve. Note that the Red Data Book of Belarus (2015) includes the lesser white-toothed shrew, the bicoloured shrew (*Crocidura leucodon*), and the Mediterranean water shrew (*Neomys anomalus*). We believe that the 'rarity' and 'lack of knowledge' of these species are determined by several objective and subjective factors, including methodological errors during trapping: the use of only Gero traps (which in some cases are not effective) and poor choice of the intended habitat.

The purpose of this work is to describe the riparian areas preferred by shrews in the natural conditions of Belarus, as well as to draw the specialists' attention to some of the experiments carried out, which will allow them to evaluate and select the most correct trapping method.

The use of the methods and techniques analysed below made it possible not only to identify new habitats of the Taiga shrew (*Sorex isodon*) and the Mediterranean water shrew in Belarus, but also to prove the co-occurrence of two water shrew species in all surveyed water bodies, as well as a higher abundance of *N. anomalus* in the Ushacha River [Savarin & Savarina 2019; Savarin 2020 and others].

Materials and Methods

In July–August 2018–2023, we captured small mammals in the Ushachi district of Vitebsk region near the interconnected lakes Borkovshchina–Dolzhina–Vechelye, as well as the Ushacha River. These lakes are connected by narrow (on average 3–4 m) and shallow (about 0.5 m) channels, the banks of which are abundantly overgrown with trees, shrubs, and herbaceous vegetation. The total length of lakes with channels is about 8 km.

To obtain reliable information on the distribution and abundance of shrews, the methods used should not have changed the habitat of the animals, both aquatic and terrestrial. For this purpose, we carried out the following:

– When digging soil traps, the riparian vegetation was practically not trampled down. To achieve this, access to the riparian zone was most often carried out from the water;

– The trunks and branches of plants lying near the shoreline were not moved away;

– No grooves were made between the soil traps;

– No preservative liquids were added.

To catch shrews, modified Barber traps were used: PET bottles with a volume of 5–6 litres, 15–16 cm in diameter, cut off at the top. The water filling of the traps

was about 70–80 % with the expected absence of precipitation at night, and with possible rain about 50 % or less.

Traps were dug in accordance with the contour of the shoreline, that is, not in a straight line, but often in zigzag. The distance from their location from the shoreline was usually 0.5–100 m (excluding individual experiments). In case of waterlogged parts of the bank and possible flooding due to precipitation (Fig. 1), a stone was placed on the bottom of the trap so that it 'floated' but did not 'jump' above ground level.

Results and Discussion

The preferred areas of the riparian zone for water shrews are the following:

On the channels between the lakes:

1) Slightly lowered (by 3–5 cm) areas are rills, with broken branches carried by water and abundant vegetation growing around (Fig. 2). Often waterlogged. In such a rill, traps can be placed at a distance from the shoreline much greater than 1.0 m (5–10 m) with the same efficiency. We believe that such attractiveness of rills is determined by the possibility of the animals to quickly flee back to the main body of water in case of danger, as well as by the presence of a large number of invertebrates collected here.

2) The channel sections with trees overhanging the other bank (Fig. 3), especially if there is dead wood connecting both banks. If the banks of the channel differ in height (by 20–40 cm), then traps should be placed on the lower, flat bank.

Near the lakes: sections of the shoreline are 'peninsulas' extending several metres forward (from the shore), overgrown with aquatic vegetation. These areas become more attractive to water shrews if a small barrier of crushed plants is made around the trap (Fig. 4). An interesting fact is that attempts made to create ('reclaim') artificial islands with traps placed on them were unsuccessful. Perhaps this is explained by the animals' 'fear' (avoidance?) of unfamiliar formations.

Fig. 1. 'Floating' trap in a wetland.
Рис. 1. «Плаваюча» пастка на заболоченій ділянці.

Fig. 2. Rills near the channels.
Рис. 2. Промиїни біля проток.

Fig. 3. A section of the channel with trees overhanging the other bank.
Рис. 3. Ділянка протоки з деревами, що нависають на інший берег.

Fig. 4. A ‘peninsula’ with crushed vegetation around the trap.

Рис. 4. «Півострів» з прим’ятою рослинністю навколо пастки.

Fig. 5. A line of traps set off the water body.
Рис. 5. Лінія пасток, виставлених у міру віддалення від водоймища.

For three years, an unsuccessful attempt was made to catch shrews using Gero traps of two modifications (installed one at a time on floating boards, 70 hp) on the channel connecting the lakes Borkovshchina and Dolzhina. An area with a very weak current was chosen. The boards were tied with a fishing line to a tree standing on the shore, since after the rain the speed of the water flow increased significantly, and the channel expanded by several metres. The bait in one trap was pieces of fresh lard with meat, in the other—bread fried in oil. We believe that this experiment indicates the low efficiency of using Gero traps for trapping water shrews in water bodies.

The maximum distance of water shrew catches (n = 2, 1 individual each of *N. fodiens* and *N. anomalus*) from water bodies in the surveyed areas in the Ushachi region was no more than 30 m (traps were placed in areas distant from each other). We assume that such 'attachment' of the animals to the shoreline is determined, first, by the wide range of food supply in the riparian zone, and to a much lesser extent by avoidance of competition with other small-mammal species in the forests adjacent to water bodies. According to the literature, water shrews in search for favourable habitats, for example, in the east of Ukraine, can migrate to a much greater distance (up to 1 km) from water bodies [Zaika 2008].

We conducted an experiment on placing soil traps in an adjacent mixed forest in a straight line every 5 m as we moved away from the water body (Fig. 5). The first trap was located 10 m off the shoreline. Two lines of 10 traps were set up. During the two weeks of exposure, water shrews were not caught on any line, although at the same time near the same body of water the animals were caught in soil traps placed in zigzag along the shoreline.

It is of interest to compare the methods we used and the results obtained with the data of the Ukrainian specialist Tsvelykh [2022] since the purpose of his research was to estimate the relative abundance of the Iberian water shrew compared to other species of shrews that settle near water bodies. Tsvelykh used 2-litre PET bottles, which are 1.5 times smaller in diameter than 5–6-litre PET bottles. Howev-

er, he placed a line of traps not along the shoreline, but perpendicular to it: the first trap was no further than 1 m off the shore, and the rest were a metre apart from each other (4–6 traps in total). That is, the cylinders were dug in no further than 5–6 m from the shoreline.

We consider the indicated maximum distance for digging in traps to estimate the number of shrews to be correct since at a greater distance various species of rodents (voles and mice) and shrews predominate in the catches. The Ukrainian theriologist caught specimens of *N. anomalus* in sedge thickets on the riverbank and in a riparian deciduous forest. These biotopes (habitats) are actively visited by the Iberian water shrew in the natural conditions of Belarus. According to Tsvelykh [2022], shrews were caught in traps only after rain. In the riparian zone of lakes in the Ushachi region, shrews are found under any weather conditions, which, in our opinion, is determined by their high numbers. For example, the relative abundance of the Mediterranean water shrew in the surveyed water bodies was 4–8 individuals/100 trap-days.

Considering the scientific data of Tsvelykh [2022], we assume our earlier assumption about the wider distribution of the Mediterranean water shrew in Belarus to be logical and justified.

The research results obtained indicate the high efficiency of using large-diameter soil traps (15–16 cm). In the natural conditions of Belarus, these traps should be placed on channels (on rills), as well as in areas with trees overhanging the other bank, and near lakes on 'peninsulas.'

References

Kondratenko, O., I. Zagorodniuk. 2006. Small mammal´s fauna of reserved territories of Eastern Ukraine based on results of census using traps and pitfalls. *Proceedings of the Theriological School,* **7**: 120–135. [In Ukrainian]

Savarin, A., V. Savarina. 2019. The Mediterranean water shrew (Neomys anomalus) in northern Belarus: new records and identification criteria. *Theriologia Ukrainica*, **18**: 137–143. CrossRef

Savarin, A. 2020. The Findings of little known insectivore species (Lipotyphla) in Belarus: critical analysis and issues of diagnosis. *Novitates Theriologicae,* **11**: 19–28. [In Russian] CrossRef

Shakun, V. V., I. A. Solovej, I. A. Kryshchuk, P. A. Velihurau, E. I. Mashkov, A. I. Larchanka. 2023. Mammal fauna in Belarus and it´s changes in 1961–2022. *Natural resources,* **1:** 38–45. [In Russian]

The Red Book… 2015. *The Red Book of the Republic of Belarus. Animals: rare and endangered species of wild animals.* Belarusian Encyclopedia, Minsk, 1–448. [In Russian]

Tsvelykh, A. 2022. Abundance ratio of shrew species in riparian habitats of the Liubka River in the Holosiivsky National Park. *Novitates Theriologicae,* **13:** 63–65. [In Ukrainian] CrossRef

Vikyrchak, O. 2022. The Eurasian water shrew (Neomys fodiens) in the Dnister Canyon National Nature Park. *Novitates Theriologicae,* **13**: 37–42. [In Ukrainian] CrossRef

Zaika, S. 2008. A new record of Neomys fodiens in Eastern Ukraine. *Proceedings of the Theriological School,* **9:** 264–265. [In Russian]

Zorya, A. 2010. Monitoring of small mammal fauna of the Kharkiv region: totals of 20-year cycle of observation. *Proceedings of the Theriological School,* **10**: 65–72. [In Ukrainian] CrossRef

Резюме

***Саварін, А.* До методики лову рясоніжок (*Neomys*).** — У статті наведено результати досліджень за методикою вилову рясоніжок, проведених 2018–2023 рр. в Ушацькому районі Вітебської обл. Для лову звірків використовували ґрунтові пастки — обрізані ПЕТ-пляшки об'ємом 5–6 л, які вкопували відповідно до контуру берегової лінії. Віддаленість їх від берегової лінії становила 0,5–1,0 м. Найчастіше ці землерийки потрапляли в пастки, розставлені на протоках — між озерами на вимоїнах, а також на ділянках з деревами, що нависають на інший берег, а біля озер — на «півостровах». Максимальна віддаленість відловів рясоніжок від водойм на обстежених територій становила до 30 м, що свідчить про невисоку міграційну активність звірків у сприятливих місцезростаннях. При вкапывании ловушек дальше 10 м от берега в уловах преобладают грызуны (полевки и мыши) и бурозубки. Куторы отлавливались при любых погодных условиях. Безрезультатно закінчилися експерименти з упіймання рясоніжок за допомогою пасток Геро, встановлених на плаваючих дошках, а також ґрунтових пасток, вкопаних по лініям в міру віддалення від водойми.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 76–85 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1613

Досвід утримання мишаків жовтогрудих (*Sylvaemus tauricus*) у неволі: ріст, їжа, поведінка

Галина Станиціна, Ігор Загороднюк

Інститут археології НАН України (Київ)
e-mail: galina.stanitsin@gmail.com; orcid: 0000-0002-1700-7220
Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

***Stanytsina, H., I. Zagorodniuk*. Experience of keeping the yellow-necked wood mouse (*Sylvaemus tauricus*) in captivity: growth, food, and behaviour.** — The article describes the specifics of keeping wood mice in captivity, studied on the example of one pair (♀+♂) found at the age of about two weeks. The dynamics of growth and formation of adult species characteristics, diet, growth, and maturation rates were traced, and the rapid onset of sexual maturity at the age of about two months was noted. Various kinds of behaviour and their changes during growth and development are described, including investigative activity, locomotor and diurnal activity, gnawing, foraging and feeding preferences, nest attachment, preparation for wintering, reaction to humans, etc. The species appeared to be easy to keep in captivity. The descriptions are illustrated with photographs of animals of different ages and in different environments.

Вступ

Однією з важливих задач у розвитку знань про поведінку, біологію, онтогенез ссавців, а так само розвитку прижиттєвих досліджень, є набуття досвіду у їх утриманні в неволі. Такий досвід дозволяє з'ясувати особливості біології, які недоступні при вивченні тварин у природних умовах, передусім через потаємний і сутінково-нічний спосіб життя, мешкання в недоступних сховищах тощо. Елементи приручення чи принаймні звикання тварин до присутності дослідників також дозволяють спостерігати низку особливостей, вивчення яких недоступне у природі. Врешті, дослідники мають можливості бачити зміни і розвитку, і живлення, і поведінки.

Окрім того, такий досвід важливий для формування «резервних популяцій», тобто груп тварин, які можна утримувати та розмножувати в неволі з метою розселення в природних місцезнаходженнях, де види зникли.

Автори, маючи досвід утримання і вигодовування з найменшого віку різних груп дрібних ссавців з числа видів дикої фауни, включно з хом'яками, їжаками, сліпачками, полівками, сонями, ліскульками, набули досвіду утримання мишаків, яким і присвячено цей нарис.

Опис знахідки і перший досвід

Історія з мишаками почалася навесні 2023 р. (21 травня), коли пару мишенят невідомого виду було виявлено співробітницею, що працює в Музеї архітектури «Пирогове». Мишенят виявлено в службовому будинку, просто на підлозі кімнати. Мишенят виявлено почергово, зранку одного, вдень іншого. Обидва малюки рухалися самостійно, очевидно, в пошуках їжі. Біля будинку співробітники годують котів і мишка-мама швидше за все була ними з'їдена, а голодні дитинчата-сироти повилазили з гнізда.

Будівля, в якій під підлогою напевно жили мишаки, стоїть поряд з листяними деревами на краю яру. Цих двох малят було взято на утримання, і вони продемонструвати можливості росту й розвитку, що й описано далі. У той самий перший вечір мишенят зважили, їхня вага була по 6 грам. Очі вже були привідкриті, як щілинки. Вушниці були нахилені назад.

Цей «стартовий» вік ми приймаємо як два тижні від народження (тобто народження близько 5.05.2023). Виходимо з того, що мишенята родяться голими й сліпими, вагою порядку 2 г, а очі відкриваються близько 10-денного віку. Детальніших даних про ранній вік нам не відомо; у мишака лісового у віці до 40 днів вага самок 10 г, самців 12 г [Frynta & Zižková 1992]. (Загалом онтогенезу *Sylvaemus* присвячено не одну працю 1950–1980-х років [Adamczewska 1959, 1967; Gurnell & Rennolls 1983]).

Перші пару днів мишенят підгодовували розчином квіткового (бджолиного) пилку у теплій воді, який давали їм зі шприца. Мишенята пили самі, активно працюючи язичком; їх тримали по черзі в руці вверх животом, а шприц притуляли до рота, повільно витискаючи розчин, і малюки злизували капельки. За раз мишеняти випивали близько 0,1 мл розчину. В мисочку-годівницю, крім зернової суміші, клали жовток вареного яйця, кисломолочний сир, булку, розмочену в молоці, а також зелень. Пізніше, коли було помічено, що мишенята вже добре їдять самостійно (див. далі), їх припинили підгодовувати зі шприца. Перехід до годівниці забезпечив їхню самостійність, а тому незначну прирученість. Це було метою, щоби згодом випустити їх у природу, а тому їх надалі не брали до рук.

Перші півтора місяці, до 7 липня мишенят утримували у клітці-кориті висотою 15 см, з металевою решіткою зверху, що убезпечувало можливу втечу. У цій клітці було поставлено пластиковий будиночок і годівницю. Надалі (7.07.2023) їх перемістили до стандартної клітки розміром 46 х 26 х 28 см, в ній було встановлено той самий пластиковий будиночок, годівниця, поїлка, а також пластикове бігове колесо, в якому вони ще звечора почали бігати, а в першу ж ніч почали гризти спиці колеса, довелось замінити його на таке, де не було спиць, а була суцільна бокова стінка.

В новій клітці для комфорту зверху поклали кілька гілочок з листям від шовковиці. За ніч мишенята погризли і затягли в клітку все листя разом з гіллям. Після цього їм почали постійно приносити і класти на клітку гілочки

з листям шовковиці та абрикоси. Виявилося, що їм до смаку прийшлося листя та гілля шовковиці, молоді зелені гілочки вони їли, а листя абрикоси носили в хатинку-спальню і стелили спати на ньому.

Видові ознаки

Малих мишенят було непросто визначити. Попередня ідентифікація показала, що мова має йти про гризунів роду мишак (*Sylvaemus*); за біотопом — найімовірніше *S. tauricus* або *S. sylvaticus*. Їхні ознаки перших днів утримання такі. 21.05 (перший день) — вага 6 грам, лапка — близько 19 мм (однакова у обох); 22.05 (другий день) — вдалося роздивитися деталі забарвлення, животики світлі, майже білі, низ хвоста також білявий. Подальший ріст показав, що за місяць черево стало ще світлішим, білосніжним, на грудях проявилася руда плями, ступня задньої лапки досягла довжини 23–24 мм.

В кінці червня проявилися перші вторинні статеві ознаки, особини були різних статей, і самець був помітно більшим, з більшою довжиною лапки (приблизно на 1 мм) і більшою вагою, спочатку на 1–2 грами, потім і 5–6 г (деталі далі). На початку липня (3.07.23) мишаки мали вагу 29 г (♀) та 35 г (♂) і лапку 24 мм (♂). Тобто, вже тоді можна було говорити про те, що на утриманні більший вид — мишак жовтогрудий, *Sylvaemus tauricus*[1]. Пляма на грудях виразна, саме пляма, а не «ошийник»; хвіст з тьмяним невиразним мармуровим рисунком знизу і без білого кінчика.

Метричні особливості на осінь — 1 листопада, самець важить 57 грам, самка 36 грам. У віці 6 міс. (поч. листопаду) самець почав бігати за самочкою, нюхає її, а вона тікає від нього, почала гризти клітку. На 12 грудня вага самця 66 грам, товстий, жирний (самку не вдалося зважити).

З віком, як видно, не тільки проявилися видові метричні ознаки, але й виразний статевий диморфізм. Всі ознаки однозначно свідчать на користь *Sylvaemus tauricus.* З публікацій про гризунів зелених зон Києва відомо, що для цих місцезнаходжень характерний саме цей вид родини мишових (раніше як «*Apodemus flavicollis* auct.») [Рейтблат 1950].

Темпи росту й розвитку в перші два місяці

На четвертий день утримання (24.05.2023), у будиночку-спальні з гніздом вперше відмічено сліди самостійного живлення — лушпайки від насіння соняшника. А перші дні вони не могли розкусити насіння — лушпайок не було. Надалі вони часто їли насіння, сидячи в мисочці-годівничці, де була зернова суміш. По всьому було видно, що вони швидко ростуть, їхні щелепи міцнішають, проте клітку вони не намагаються гризти, як це робить більшість гризунів, щоб вибратися або заточити зуби.

---

[1] Те, що розмноження було під підлогою будівлі, є не типовим для цього виду.

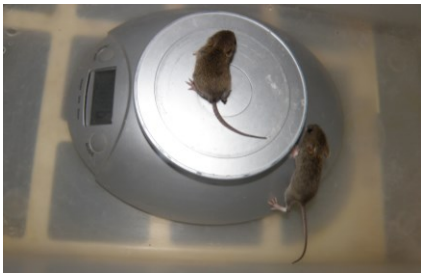
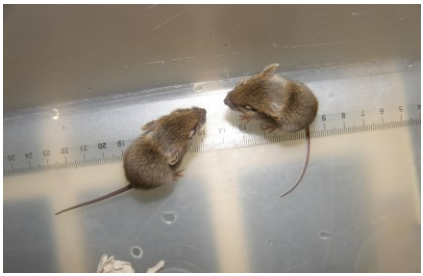

Рис. 1–2. Мишенята на другий день після їх знахідки, 22.05.2023: зважування і вимірювання.

Рис. 3–4. Мишаки за два тижні після відлову, 04.06.2023. Праворуч — кістки для гризіння.

За тиждень від початку утримання (28 травня) мишенята вже вели себе доволі приховано, як дикі, при перших рухах поруч клітки вони ховалися до свого пластикового будиночка. Щоб їх побачити й сфотографувати, треба було відкривати будиночок, і тоді вони бігали по клітці (спочатку це була клітка-корито з металевою решіткою зверху, висотою 15 см), і з неї при її відкриванні не вистрибували, та й не намагалися це робили. Їли траву, листя подорожника, кульбаби і салату. Тепер вони могли розкусити насіння соняшника, і ласували ним.

За два тижні (4 червня) зроблено такий запис: мишенята добре ростуть, проявляють цікавість до всього навколишнього, не дивлячись на те, що дикі та лякливі. Вперше дали їм об’єкт для гризіння — кістки (метатарзалії) з холодцю; трохи погризли. Лісові горіхи ще не гризуть. Їдять зофобусів (давали їх без голови, щоб не кусали малих). Перевагу надають полинялим зофобусам, тобто ще білим, м’яким, які не встигли відростити хітин. Люблять личинок хрущів, вони ніжні, без хітину, давали також без голови.

Через місяць від початку утримання (26 червня) миші виглядали вже доволі дорослими самостійними гризунами: вона важила 28 грам, він 33. У обох черево — ясно-біле, на грудях типова жовта пляма. Основний корм цього періоду — пшениця, ячмінь, овес, просо, крупа геркулес, насіння соняшника. Давали дві столових ложки суміші за добу, крім цього зофобуси — по 1, кусочками яблука, морква, огірки, а також листя салату, кульбаби, подорожни-

ка, горіхи: лісові — цілими давали, грецькі розділяли на половинки. Вони все не з'їдали, овочі, фрукти замінювались на свіжі, зернову суміш добавляли в тій же кількості. Мишенята із суміші вибирали в першу чергу насіння соняшника та овес, їли геркулес. Інше в більшості залишалося, можливо, щось з того трохи їли, але це було не помітно. Періодично все викидалося, і клітку, будиночки та годівницю мили гарячою водою.

7 липня мишенят переселили в стандартну клітку, з пластиковим низом (піддон) та металевою сіткою зверху. В клітці їм поставили звичні для них пластиковий будиночок (пізніше добавили ще один такий будиночок), годівничку та поїлку, також прикріпили до однієї стіни пластикове бігове колесо, а зверху на клітку, для комфорту, поклали свіжі гілочки шовковиці разом з листям. За ніч мишенята втягли в клітку та погризли всі гілки шовковиці, що лежали на клітці, та ще погризли частину спиць на біговому колесі.

Виявилося, що мишенята використовують в їжу також листя та гілочки дерев. Маючи на меті перевірили особливості їх гризіння, їм пропонували кістки та гілки, при тому виключно з метою ідентифікації погризів. Проте з'ясувалося, що вони залюбки не просто гризуть гілки, але й об'їдають кору й листя, а також поїдають молоді тоненькі гілочки. Їм «на пробу» давали свіжі гілочки з листям шовковиці та абрикоси (гілочки товщиною до 0,5 см та менше). Найбільше вони гризли гілочки шовковиці, розгризали на маленькі продовгуваті шматочки. Листя абрикоси вони в основному використовували для підстилки у своєму будиночку-спальні або в куточку клітки. Пізніше, восени, коли листя пожовтіло, їм до цього гілкового раціону додали ще гілочки яблуні та вишні. Їм більше прийшлося до смаку гілля яблуні. Взагалі, кісточкові дерева їм менше подобаються.

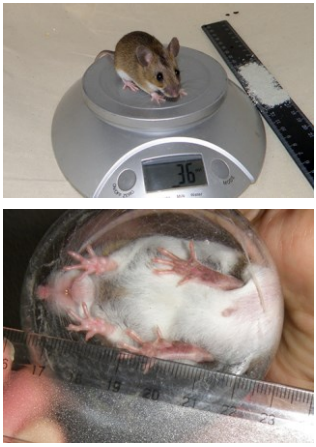

Рис. 5. Зважування (21.06.23) і вимірювання лапки (11.07.2023).

Рис. 6. Пара підрослих мишаків у стані повної зрілості й підготовки до зими, з ознаками кормозапасання, 25.09.2023.

Зважування 3 липня: самка — 29 г, самець — 35 (різниця 6 г). У запасах виявлено один розгризений лісовий горіх (сухий): отже, вже можуть гризти, і за кілька днів почали активно гризти такі горіхи. 16 липня зроблено перші вдалі заміри лапки, використавши в якості садка банку, з вимірами через скло: Pl = 24 мм, тобто розмір явно вийшов за значення для *S. sylvaticus* і досяг типових значень для *S. tauricus*. Після цих процедур мишенята явно були стресовані, що унеможливило їх зважування (як прогулянка по вагах), і лише з часом вони стали менш лякливими, а більш сміливий самець почав брати смаколики з рук (через сітку) і врешті заліз на ваги.

З початком осені мишенята почали робити запаси, що не відмічали раніше. На осінь вони ще більше звикли до людини: наприклад, вони можуть бути в клопотах з запасами, проте побачивши людину біля клітки, кидають свої справи і чекають на смаколик. Свою комору вони битком набили кормами, навіть дах одного з будиночків, що став коморою, прогризли, щоб зручніше було носити корм. У спальню, що у другому будиночку, наносили для облаштування гнізда листя. У коморі вони склали разом все, що було: зерно, насіння, листя й гілочки шовковиці, а також шматочки овочів та фруктів, не розуміючи, що це може скоро зіпсуватися. Довелося все це вичистити і дати їм свіже. Пізніше вони складали тільки сухі корми.

Таблиця 1. Вибіркові дані про вагові та поведінкові особливості різного часу

Дата (вік, дн.)	Вага, розміри	Особливості віку
21.05.23 (16)	♀ 6 г, ♂ 6 г	Їдять зі шприца розчин квіткового (бджолиного) пилку з теплою водою, зелень, крупу геркулес.
28.05.23 (23)	(без зваж.)	Їдять подорожник, кульбабу, салат, вперше гризли насіння, перша сторожка поведінка: ховаються в будиночку при наближенні людини.
04.06.23 (30)	♀ 22 г, ♂ 27 г	Їдять зофобусів, гризіння кісток, вивчають територію
03.07.23 (59)	♀ 29 г, ♂ 35 г	Залюбки гризуть гілки плодових дерев (кору, листя), роблять підстилку з листя, роблять запаси, перше гризіння ліщинового горіха.
16.07.23 (72)	♂ Pl = 24 мм	Їдять все: зерно, горіхи, зелень трав, листя, кору, гілки шовковиці, сир, личинки хрущів та зофобусів.
25.09.23 (143)	(без зваж.)	вперше відмічено, що миші почали запасати корм.
9.10.23 (157)	♀ 36 г, ♂ 54 г	Активне запасання корму, самець багато раз підбігає до краю клітки, бере насінини гарбуза по одній і носить їх у свою комору.
30.10.23 (178)	♀ 36 г, ♂ 57 г	Запасання корму, насіння гарбуза з рук бере, але іноді проявляє незадоволення — б’є лапками, вибиває з рук кілька насінин підряд. Це він так зофобуса вимагає. Бігає за самочкою, вона тікає.
12.12.23 (221)	♂ 66 г	Спостереження за поїданням самцем зофобусів: він обгризає і скидає з них хітин, тобто їсть зофобуса без хітину. Відмічено загравання самця до самки.

Зважування 30 жовтня показало, що самець досяг 57 г, самка — 36. Він більший і помітно товстіший за неї, явно сміливіший і частіше просить смаколиків. У цей час вони любили їсти стиглу суницю, яка росла на балконі, а також зофобусів. Дуже їм подобалися й личинки хрущів, надто перелинялі, без хітину. Зофобусів спочатку давали полинялих (білих), а потім всіх, з яких самець вміло обгризав хітин, а самка їла тільки линялих. Коли вдавалося здобути для них личинок хрущів, це був найкращий смаколик.

Отже, досвід утримання мишаків у неволі показав, що при належних умовах вони ростуть надзвичайно швидко і вже у віці двох місяців (60 днів) досягають статевої зрілості. За перший місяць самка набрала 22 грами, самець — 27. На 220-й день самка досягла ваги 41 г, самець — 66 грам. Примітним є те, що ріст не зупиняється і має тенденцію до подальшого росту, при тому у самця цей процес йде значно швидше (рис. 6).

Для порівняння: самці *S. sylvaticus* у віці 180–240 дн. важать 24,4 ± 3,0 г, а самки — 21,1 ± 3,9 [Frynta & Zižková 1992], тобто ці мишаки мають суттєво менші розміри, ще й невиразні статеві відмінності. Ще для порівняння: розміри мишаків цього виду з Балкан при утриманні й вирощуванні їх в неволі становили: 14–27 дн. — 2–14 г, 64–80 дн. — 19–26 г, 164–194 дн. — 24–34 г, 289–620 дн. — 21–40 г [Vukicevic-Radic *et al.* 2005], що є дуже малими значеннями для наших мишаків (ще й відмінності статей не виявлено).

Поведінкові особливості

Рухова активність. Почали, чіпляючись лапками за решітку кришки клітки, гризти її. (Клітка являє собою пластикове коритце, яке зверху закривається решіткою). Самочка так гризла решітку клітки, що стерла собі шерсть на носі, тепер її легко відрізнити від самця.

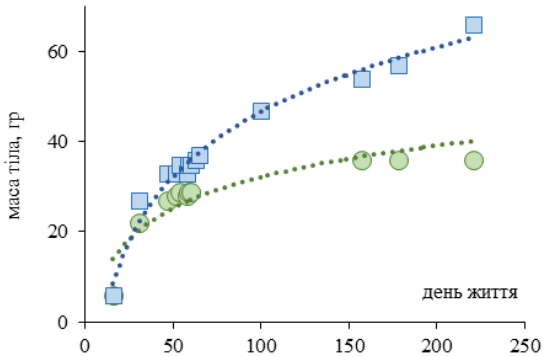

Рис. 6. Динаміка росту маси тіла у самця і самки *Sylvaemus tauricus* протягом перших 250 днів життя. Очевидні дві особливості: 1) асимптота до цього віку не досягнута, 2) рівень диморфізму наростає з віком — у віці 60 днів F/M = 0,83, у віці 180–220 днів — 0,63. Праворуч — самець і самка (внизу) у віці 84 дні (28.07.2023), коли видові особливості вже сформувалися.

Коли пересадили мишенят у нову клітку, яка являла собою дно з пластику і верх з металевої решітки, то в ній змонтували бігове колесо. Малята відразу його освоїли і почали в ньому бігати. Вони бігають і вночі, і ввечері, а часом і вдень. Проте частіше вдень їх не видно, очевидно сплять в своєму будиночку. Мишенята часом сплять у куточку клітки, підстеливши собі листя. Сплять вони скрутившись напівкалачиком. Кілька раз відмічено, як спить самець — сидячи на лапках і заховавши голову під груди. Коли сплять обоє — самець закриває її собою. А от смаколиками — суницями і полинялими зофобусами — він не ділиться, тікає. Самочка більш ляклива, тому смачненького їй дістається значно менше: поки вона осміліє підійти і взяти свою порцію, він з'їдає своє і встигає забрати її ласощі.

В цьому поведінкою дуже відрізнявся самець-хом'як, що ми описували раніше [Станиціна & Загороднюк 2021]: коли під час прогулянки по кімнаті самочка забігла у клітку самця і зайняла його спальню, самець не став виганяти її, а коли йому дали шматочок пирога, взяв його в зуби і відніс самці, а потім повернувся і став на задні лапки в очікування шматочка для себе.

Мишенята мали виразно нічну активність, вони тільки вночі бігали в колесі, проте і вранці та вдень ще бігали по клітці (сірійські хом'яки о 9 ранку звичайно уже спали). Очевидно, що сплять вони мало, або чергують сон з активністю, іноді їх пізно ввечері довго не видно — сплять у своєму будиночку. Вдень вони носять листя та гілочки, просять смаколиків.

Прив'язаність до гнізда. Мишакам спокійно на своїй, звичній території. Під час чищення клітки вони ховаються у свої хатинки, а коли будиночки забирають мити, то бігають по піддону клітки. Коли миється піддон, вони забігають в уже помиті будиночки, бігають по ванні (де ставили клітку на час чищення, щоб не повтікали), намагаються вистрибнути. Тікали так двічі, але далеко не бігли, трималися недалеко клітки, намагаючись повернутися. Був такий випадок: самця закрили в клітці, коли забіг туди покататися в колесі, клітку поставили у ванну і пішли по другу клітку, щоб ловити самочку, яка втікла і бігала під ванною. Повернувшись за кілька хвилин, ми побачили самочку у ванній зверху на клітці з самцем. Вона бігала, намагаючись потрапити всередину клітки: тоді верх клітки зняли, і вона повернулася.

Крім пластикових будиночків іноді клали в клітку ще і паперові упаковки від тюбиків зубної пасти. Миші спочатку згризали дно і сиділи там, як у тунелі, далі поступово згризали низ, далі стінки коробочки.

Реакція на людину. Спочатку мишаки не проявляли ніяких емоцій, коли їх брали в руки, підросли — почали лякатися і ховатися, коли швидко проходити мимо клітки. Коли підійти повільно, дивлячись на них і говорити — не тікали, сиділи і дивились на людину. Пізніше звикли, зрозуміли, що людина їх годує і нічим не загрожує. Більш сміливий самець почав підходити до решітки і брати смаколики з рук. Це ягоди ремонтантної суниці, що росте на балконі, зофобуси, насіння гарбуза. Найбільш подобається суниця, він тікає з

нею, а самочка бігає за ним, щоб поділився. Вона більш полохлива, часом підходить до решітки клітки, але ще боїться брати з рук. Смаколики, що їм давали з рук через решітку клітки, самець частіше бере зубами, але, коли чекаю зофобуса, а йому взамін дають насіння гарбуза, лапками швидко-швидко барабанить по зернині, часто вибиваючи її з рук, потім одну з чергових насінин бере і відносить у сховок, проте очевидно очікуючи личинку.

З початком зими, коли стало холодно і ягоди суниці достигають довго, найкращим смаколиком залишилися зофобуси. Тільки вже на початку грудня вдалося помітити, як самець їх їсть — він згризає і скидає зі «здобичі» хітин, а вже потім їсть самого хробака.

Обговорення

Як показав авторський досвід, мишаків легко утримувати, попри те, що це не синантропні види. Мишаки не є частими синантропами, вони значно більше пов'язані з деревостанами та лісовими кормами (насамперед горіхи і насіння крупноплідних дерев і кущів), вони навіть є до певної міри і дендрофілами, яких нерідко виявляють при виставленні пасток на деревах чи перевірці синичників. І відомі випадки синантропії пов'язані передусім з господарськими приміщеннями, розташованими біля деревостанів. Тим паче особливо було набути досвід утримання таких гризунів. Цей вид знаходиться поза ризиками зникнення [Amori *et al.* 2021], проте він є важливим компонентом всіх бореальних лісових комплексів, зокрема й пралісів, і знання його біології важливі для розуміння процесів в таких екосистемах.

Мишаки демонструють неперервний ріст, який за 7 міс. спостережень не стабілізувався, і маса тіла має тенденцію до подальшого зростання. Понад те, з віком наростає статевий диморфізм, що особливо примітно, оскільки мова про сибси. У дорослому стані (220 днів) самка за масою тіла становить лише 63 % від маси самця. Це надзвичайно цікаві дані, які варто дослідити на вибірках з природи. Ця особливість виду — суттєва диференціація вікових і статевих груп — може бути дієвим механізмом зменшення внутрішньовидової конкуренції, коли різні вікові групи і статі фактично виконують функції різних членів гільдії, а при звуженні ніші (напр. при нестачі або виїданні окремих груп кормів) це не веде до смертності — лише відбувається перехід на більш крупноплідну поживу [Загороднюк 2008].

Тварини зберігають «дикість», хоча з часом і звикають, розуміючи безпечність годувальників, і починають підходити до краю клітки і випрошувати смаколики. Цей досвід утримання у напівдикому (не-ручному) стані був одним із головних задумів всієї цієї історії: від початку було вирішено не тільки дослідити онтогенез мишаків, але й перетримати їх через зиму (можливо, було би й розмноження) і випустити їх у відповідному біотопі з диким типом місцевої лісової рослинності у Ботанічному саду НАН України, проте ця друга частина нашого експерименту ще попереду.

Подяки

Дякуємо Валентині Станиціній (Інститут загальної енергетики НАН України) за допомогу на усіх етапах цього дослідження, зокрема при зважуваннях, обмірах та фотографуванні тварин. Наша подяка Оксані Марковській (Харківський національний університет імені В. Каразіна) за допомогу у пошуку літератури і важливі консультації щодо морфометрії мишаків.

Література

Станиціна, Г., І. Загороднюк. 2021. Хом'як звичайний (*Cricetus cricetus*) в умовах неволі: досвід утримання та розведення. *Theriologia Ukrainica*, **21**: 152–164. CrossRef

Гаврись, Г. Г. 2011. Фауна хребетних тварин Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка: стан, фауністичні групи, шляхи збереження. *Науковий вісник НУБіП України. Серія Лісівництво та декоративне садівництво*, **164** (1): 112–121.

Загороднюк, І. 2003. Дика теріофауна Києва та його околиць і тенденції її урбанізації. *Вестник зоологии*, **37** (6): 30–38. URL

Загороднюк, І. 2008. Різноманіття ссавців та видове багатство гільдій. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія*, **24**: 11–23. URL

Рейтблат, А. 1950. Мышевидные грызуны зелёных насаждений г. Киева и их роль в городском хозяйстве. *Праці Зоологічного музею КДУ*, **2**: 97–102. (Серія: Наукові записки КДУ; Том 9).

Adamczewska K. A. 1959. Untersuchungen über die Variabilität der Gelbhalsmaus, Apodemus flavicollis flavicollis (Melchior, 1834). *Acta Theriologica*, **3**: 141–190.

Adamczewska-Andrzejewska, K. A. 1967. Age reference model for Apodemus flavicollis (Melchior 1834). *Ekologia Polska, ser. A*, **15**: 787–790.

Amori, G., R. Hutterer, B. Kryštufek, [et al.]. 2021. Apodemus flavicollis. *In: IUCN Red List of Threatened Species*. 2021: e.T1892A197269879. CrossRef

Frynta, D., M. Zižková. 1992. Postnatal growth of wood mouse (Apodemus sylvaticus) in captivity. *In:* Horáček, I., V. Vohralik (eds). *Prague Studies in Mammology.* Charles University Press, Praha, 57–69. https://www.researchgate.net/publication/290989880

Gurnell, J., K. Rennolls, 1983. Growth in field and laboratory populations of wood mice, Apdemus sylvaticus (L). *Journal of Zoology (London),* **200**: 355–366. CrossRef

Vukicevic-Radic, O., T. B. Jovanovic , R. Matic, D. Kataranovski. 2005. Age structure of yellow-necked mouse (Apodemus flavicollis Melchior, 1834) in two samples obtained from live traps and owl pellets. *Archives of Biological Sciences (Belgrade)*, **57** (1): 53–56. CrossRef

Резюме

Станиціна, Г., І. Загороднюк. **Досвід утримання мишаків жовтогрудих (*Sylvaemus tauricus*) у неволі: ріст, їжа, поведінка.** — Описано особливості утримання мишаків в неволі, досліджені на одній парі особин (♀+♂), знайдених у віці біля двох тижнів. Прослідковано динаміку росту і формування дорослих видових ознак, особливості живлення, темпи росту та дозрівання, відмічено швидке настання статевої зрілості у віці близько двох місяців. Описано різні варіанти поведінки та їх зміни протягом росту й розвитку — дослідницької активності, рухової і добової активності, гризіння, кормозапасання та переваг у живленні, прив'язаності до гнізда, підготовці до зимівлі, реакції на людей тощо. Вид виявився нескладним для утримання в неволі. Описи ілюстровано фотографіями тварин різного віку і в різній обстановці.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 86–92 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1614

Дератизація: сучасні підходи та практика впровадження

Євген Чеботок

ПП «Дезснаб» (Київ)

Снеботок, Е. **Deratization: modern approaches and implementation practice.** — The article is devoted to the problem of regulating the number of rodents at food industry, public catering facilities, etc., where the vital activity of micromammals carries the risk of spreading infectious diseases, leads to contamination or damage of products and communication networks, causing significant economic losses. The article considers deratization as a component of the pest control system—control of harmful organisms, according to the global concept of food safety (HACCP). The main regulatory acts of Ukraine on this issue are presented. The scheme of organisation of rodent control on the example of one of the enterprises is considered in detail, which includes the construction of a three-level system of protection against rodents, which allows monitoring their population. This method of rodent control takes into account the requirements of the current legislation of Ukraine and European standards.

Вступ

Дератизація — це комплексний метод боротьби з гризунами, який включає в себе проведення санітарного-гігієнічних, інженерно-технічних, протиепідемічних та винищувальних заходів. Проблема боротьби з гризунами існувала від появи цивілізованого людства. Наприклад, в Давньому Єгипті кішка отримала статус священної тварини завдяки тому, що вберегла єгиптян від голоду, знищуючі мишей та пацюків у зерносховищах.

В процесі своєї життєдіяльності синантропні гризуни: • завдають шкоду сільському господарству, зменшуючи врожай; • є руйнівниками різних матеріалів, конструкцій, споруд і комунікацій; • пошкоджують продукти, вироби та товари; • є переносниками або резервуаром небезпечних інфекційних хвороб людини і тварин; • погіршують санітарний стан населених пунктів та рекреативних зон; • завдають психологічного турбуючого впливу людині.

Попри те, що боротьбу з гризунами людство веде протягом сторіч, проблема залишається актуальною, оскільки, гризуни легко пристосовуються до змін середовища. Тому одним із напрямків роботи прикладних зоологів стає обмеження або недопущення присутності диких або синантропних гризунів на господарських об’єктах [Абелєнцев & Гиренко 2022].

Мета цієї праці — опис системи дератизаційних заходів, яка використовується автором і успішно практикується в різних типах об’єктів.

Законодавчі засади

Законом України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» (23.12.97р. № 771/97-ВР) затверджено впровадження в Україні системи управління безпечністю харчових продуктів — НАССР. НАССР (Hazard Analysis Critical Control Points) — система аналізу небезпечних факторів та контролю у критичних точках — міжнародно визнаний метод виявлення та управління ризиками, пов'язаними із безпечністю харчових продуктів. Це система управління, в якій безпечність харчових продуктів досягається шляхом аналізу та контролю небезпечних факторів біологічного, хімічного та фізичного походження, починаючи від сировини до обігу та споживання готової продукції.

В 2012 році Міністерство аграрної політики та продовольства України своїм наказом № 590 від 01.10.2012 затвердило «Вимоги щодо розробки, впровадження та застосування постійно діючих процедур, заснованих на принципах Системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР)». Однією із процедур є «Контроль за шкідниками, визначення виду, запобігання їх появі, засоби профілактики та боротьби».

Крім того, Державним підприємством «Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації, сертифікації та якості» видано наказ від 21.12.2015 № 198 «Про прийняття нормативних документів України, гармонізованих з міжнародними та європейськими нормативними документами, національних стандартів України, скасування нормативних документів України та міждержавних стандартів в Україні» яким прийнято методом підтвердження національний стандарт України ДСТУ EN 16636:2015 «Послуги щодо боротьби зі шкідниками. Вимоги та компетенції. (EN 16636:2015, IDT)» [ДСТУ... 2015], гармонізований з міжнародними та європейськими нормативними документами.

Отже, на теперішній час в Україні створено нормативно-законодавчу базу в сфері боротьби зі шкідниками, з урахуванням сучасних міжнародних вимог, відому як система пест-контролю (Pest Control), до якої входить і боротьба з гризунами — дератизація.

Пест-контроль та його задачі

Пест-контроль (контроль шкідників) — це процес управління проблемними біологічними видами (комахи, гризуни, птахи, патогени бактеріальної та вірусної етіології та ін.), які за певних умов проявляють себе як шкідники [Рыльников 2011; Євстаф'єв 2017]. Наприклад, мишак європейський, або лісовий (*Sylvaemus sylvaticus*), не є шкідником в умовах природних місцезнаходжень, але стає ним в складському приміщенні логістичної компанії.

Основним завданням проведення пест-контролю являється зниження чисельності або повне знищення шкідників, з метою зниження ризиків або мі-

німізування наслідків шкоди, яку шкідники можуть завдати господарській діяльності, сільськогосподарським рослинам та іншим культурам, різним групам товарів, у т.ч. продуктам харчування, здоров'ю людини, домашніх та сільськогосподарських тварин.

Організація і впровадження системи захисту

Розберемо організацію та впровадження системи захисту об'єктів господарювання від гризунів і боротьби з ними на прикладі логістичної компанії, яка займається перевезенням продуктів харчування.

Як приклад, уявимо об'єкт з такими типовими увідними даними: площа території підприємства складає 0,96 га, периметр території огороджений щільним залізобетонними парканом висотою 2 м; є два заїзди, обладнані щільним автоматичними воротами; на території розташовані дві складські споруди та адміністративна будівля; складські приміщення використовуються для зберігання продуктів харчуванням на стелажах; об'єкт розташований на околиці обласного центру за межами міської забудови.

Процес організації системи захисту включає в себе такі етапи:

- визначення фонових видів шкідників;
- визначення контрольних критичних точок та їх меж;
- розрахунок необхідної кількості засобів моніторингу та боротьби — точок пест-контолю (ТПК);
- розробку Програми-передумови щодо контролю за шкідниками;
- розробку необхідної супутньої документації (журнали обліку чисельності шкідників, операцій при проведенні пест-контролю);
- розробку план-схеми об'єкту із зазначенням ТПК.

Точка пест-контролю (ТПК) — це умовно місце проникнення, перебування, переміщення, харчування шкідника, у нашому випадку гризуна. На даному об'єкті боротьбу з гризунами можна організувати шляхом побудови трьохрівневої системи захисту. Фоновим видом гризунів в даному випадку являється миша звичайна (*Mus musculus*), в період осінніх міграційних процесів не виключена поява видів роду мишак (*Sylvaemus*).

У якості засобів моніторингу та боротьби із гризунами використовуються контрольно-винищувальні контейнери (КВК). Після розрахунку необхідної кількості проводиться їх монтаж та складається план-схема об'єкту із зазначенням ТПК (рис. 1). КВК I рівня захисту встановлюються по внутрішньому периметру території підприємства вздовж огорожі; КВК II рівня захисту — вздовж зовнішнього периметру стін будівель, КВК III рівня захисту — вздовж внутрішнього периметру виробничих приміщень підприємства. Кожен КВК закріплюється, місця їх розміщення та КВК маркуються відповідним інформаційними покажчиками.

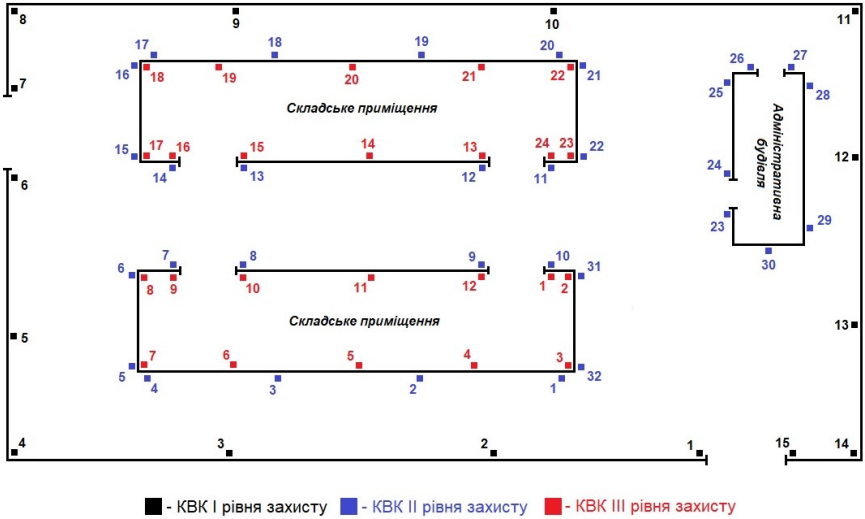

Рис. 1. План-схема розміщення ТПК (точок пест-контролю).

Програма-передумова по контролю за шкідниками включає в себе перелік заходів, спрямованих на запобігання проникненню шкідників на територію підприємства; проведення аналізу результатів із визначенням тенденції й запровадженням ефективних профілактичних і коригувальних дій; зазначення маркування (порядковий номер КВК, рівень захисту, контактні дані дератизаторів) та регулярність перевірки засобів боротьби зі шкідниками.

На I та II рівнях захисту при проведенні дератизаційних заходів використовуються родентицидні препарати. На теперішній час переважна більшість даних дезінфекційних засобів належать до антикоагулянтів II покоління (діюча речовина: бродіфакум, бромадіалон, діфенакум, флокумафен та ін.), які можуть буди у вигляді зернової, гранульованої суміші, воскових або парафінованих брикетів. Найбільш вдалим рішенням є використання парафінованих/воскових брикетів з отвором, даний брикет міцно закріплюється в КВК, що унеможливлює переміщення принади за межі КВК (Рис. 2 *c-d*).

На III рівні захисту, згідно вимог HACCP з метою запобігання перехресному зараженню продуктів харчування, забороняється застосовувати родентициди. В КВК використовується клейовий вклад або КВК з механізмом «живоловки» (Рис. 2 *a-b*).

Використання контрольно-винищувальних контейнерів (КВК) при проведенні дератизації має суттєві переваги: родентицидна принада захищена як від фізичних факторів середовища, так і від контакту з нецільовим видами тварин, КВК легко ідентифікувати та вести облік.

Кратність моніторингових візитів спеціалістів компанії, яка проводить дератизаційні роботи, визначається Програмою-передумовою і становить, зазвичай, відвідування з частотою від 1 до 4 разів на місяць.

Алгоритми роботи

Під час відвідувань дезінфекторами оглядаються КВК, проводиться їх чистка, заміна родентицидної принади/клейового вкладу (за необхідності), фіксується стан принади (присутня, відсутня, частково пошкоджена) або наявність/присутність гризуна в КВВ III рівня захисту. Дані по кожному КВК заносяться до журналів обліку чисельності гризунів.

a

b

c

d

Рис. 2. Варіанти КВК: a–b — живоловка в робочому та відкритому стані; c–d — КВК з розміщеною родентицидною принадою та в закритому стані.

Не рідше одного разу на квартал проводять аналіз зоологічної ситуації, визначають відсоток пошкоджених принад, зміни чисельності гризунів в динаміці, просторово-територіальні тенденції. На основі отриманих даних, у разі необхідності, приймається рішення щодо проведення коригувальних дій: посилення профілактичних заходів, встановлення додаткових КВК, збільшення об'ємної кількості родентицидної принади та ін.

Вище було описано саме процес винищувальних та моніторингових заходів при проведенні дератизації. Але першочерговим завданням при боротьбі з гризунами є проведення профілактичних заходів (санітарно-гігієнічних, інженерно-технічних), направлених на недопущенні появи гризунів на території об'єкта, що передбачає:

- утримання належного санітарного стану;
- своєчасний вивіз ТПВ, очищення сміттєвих контейнерів;
- використання механізмів та конструкцій, які забезпечують самостійне і щільне закриття дверей;
- встановлення металевої сітки (решітки) в місцях виходу вентиляційних отворів, стоку води;
- усунення тріщин (отворів) у фундаменті, стінах, підлозі;
- герметизація місць проходу систем комунікацій, огорожі території;
- захист порогів і нижніх частин дверей матеріалами, стійкими до пошкодження гризунами.

Наразі ми відійшли від концепції суцільної систематичної дератизації, яка проводилась раніше. Основною метою проведення дератизації в сучасних умовах є зниження ємності середовища існування гризунів на території об'єктів, проведення систематичного моніторингу чисельності шкідників, використання інтегрованих заходів боротьби, які представляють найменшу небезпеку для людини, нецільових видів тварин та довкіллю.

Отже, пест-котроль — це не тотальне знищення біологічних видів, які за певних умов стають шкідниками, це процес регулювання їхньої чисельності і обмеження їхньої присутності в неприродних об'єктах як складова гармонійного співіснування людини з природою, яке в кінцевому результаті не нестиме загрози життю та здоров'ю людини.

Обговорення і висновки

Впровадження на об'єктах господарювання трьохрівневої системи захисту від гризунів з використанням контрольно-винищувальних контейнерів є ефективнішим за методи суцільної дератизації. Основні їх переваги такі:

1) безпечність — унеможливлюється контакт родентицидної принади з нецільовими видами тварин; обмежений доступ для людей, зокрема й дітей;

2) родентицидна принада захищена від впливу несприятливих фізичних факторів середовища, що суттєво продовжує термін її придатності, зменшу-

ються вірогідність забруднення довкілля залишками родентициду та економічна собівартість проведення дератизаційних робіт;

3) система направлена на максимальне недопущення або мінімізування проникнення шкідників у споруди, тим самим зменшується розмір потенційного економічного збитку для підприємства;

4) наявна можливість для проведення відносного моніторингу чисельності гризунів (за станом родентицидної принади: присутня, відсутня, частково пошкоджена), що дозволяє коригувати дератизаційні заходи, значно підвищуючи ефективність робіт та зменшуючи економічні витрати;

5) забезпечується дотримання вимог чинного законодавства України у сфері безпеки продуктів харчування.

Література

Абелєнцев, В., Л. Гиренко. 2022. Методи обліку чисельності гризунів. *Novitates Theriologicae*, **13**: 121–129. CrossRef

Євстаф'єв, І. Л. 2017. Теріологічні дослідження: епізоотологічні аспекти. *Novitates Theriologicae*, **10**: 18–32. URL

Рыльников, В. А. (ред.). 2011. *Управление численностью проблемных биологических видов. В 3-х томах. Т. 3. Дератизация.* Учебное пособие. Институт пест-менеджмента, Москва, 1–220.

ДСТУ... 2015. *ДСТУ EN 16636:2015. Послуги щодо боротьби зі шкідниками. Вимоги та компетенції.* (EN 16636:2015, IDT).

Резюме

Чеботок, Є. **Дератизація: сучасні підходи та практика впровадження.** — Статтю присвячено проблемі регулювання чисельності гризунів на об'єктах харчової промисловості, громадського харчування та ін., де життєдіяльність мікромамалій несе ризик розповсюдження інфекційних захворювань, призводить до забруднення або пошкодження продукції, комунікаційних мереж, завдаючи суттєвих економічних збитків. Розглядається дератизація як складова системи пест-контролю — контролю шкідників, згідно загальносвітової концепції безпеки продуктів харчування (HACCP). Наведено основні нормативні акти України з даного питання. Детально розглянуто схему організації боротьби з гризунами на прикладі одного з підприємств, яка включає в себе побудову трьохрівневої системи захисту від гризунів, яка дозволяє проводити й моніторинг чисельності. В даному методі боротьби з гризунами враховано вимоги чинного законодавства України та європейських стандартів.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 93–97 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1615

Бобер європейський (*Castor fiber*) на лівобережжі Середнього Дністра: сучасне поширення та особливості екології

Олександр Вікирчак

Національний природний парк «Дністровський каньйон» (м. Заліщики)
e-mail: ol_vikirchak@ukr.net; orcid: 0000-0002-2683-9213

***Vikyrchak, O.* The European beaver (*Castor fiber*) on the left bank of the Middle Dnister: modern distribution and features of ecology**. — The literature is summarised, as well as the author's previously unpublished data on the latest development of populations and features of the ecology of the European beaver in the region of the Dnister Canyon National Nature Park—the left bank of the Middle Dnister from the confluence of the Tumyr River to the mouth of the Zbruch River (south of Ternopil Oblast) are presented. It is shown that the beaver's expansion in the region took place in two stages: first stage (2012–2022)—spread of the species in the Dnister valley; second stage (2017–2023)—spread of the beaver upstream along the first and second order Podolian tributaries of the Dnister. The specifics of the hydrological regime of the Dnister River as a pseudomountain river determine the features of beaver ecology. The increase in the number of beavers in the tributaries of the Dnister, the valleys of which are densely populated, leads to the appearance of conflicts in the 'beaver–man' system.

Вступ

Бобер європейський *Castor fiber* — вид з дивовижною динамікою чисельності: від благополучного виду з широким ареалом до майже повного знищення людиною у XX сторіччі і до новітньої широкої експансії [Шарлемань 1949; Сокур 1961, Панов 2002; Башта & Потіш 2012, Вікирчак 2020].

У цьому повідомленні узагальнено літературні, а також наведено неопубліковані раніше дані автора стосовно новітнього становлення популяцій та особливостей екології бобра європейського в регіоні розташування Національного природного парку «Дністровський каньйон» — лівобережжі Середнього Дністра від впадіння р. Тумир до гирла р. Збруч (південна частина Тернопільщини).

Матеріал

Наведено дані отримані у процесі виконання програми Літопису природи НПП «Дністровський каньйон» у 2021–2022 роках. Наявність виду встановлювали за слідами життєдіяльності (характерні погризи дерев і кущів, прибережні нори, втоптані стежки, загати на річках) та візуальними спостереженнями.

Для однозначності показу місць виявлення виду, наглядної оцінки темпів його поширення точки знахідок на Дністрі прив'язано до кілометражу Дністра від гирла [Лоцманська... 1975]. Місця виявлення виду на притоках Дністра вказані у відстані від місця впадіння розраховані за допомогою програми Google Earth.

Сучасне поширення бобра на лівобережжі середнього Придністер'я

Поширення бобра у досліджуваному регіоні відбувалося у два етапи.

1 етап 2012 — 2022 р. — поширення виду по долині Дністра

Згідно літературних вказівок на межі вказаного регіону вид з'явився на початку XXI ст. Влітку 2007 р. сім'я бобрів поселилася на островах поблизу с. Дубівці Галицького району Івано-Франківської обл. [Бучко 2010]. Ця знахідка віддалена від досліджуваного регіону на 16 км по Дністру.

У 2013 році надходять повідомлення від місцевих жителів про існування бобрових поселень на островах посеред Дністра в околицях с. Горигляди Монастириської громади Чортківського району (1066–1067 км Дністра від гирла). У 2015 р. поселення бобрів виявлено на островах нижче с. Добрівляни Заліщицької громади (946 км від гирла Дністра) та на островах на р. Дністер в урочищі Криве (943 км від гирла Дністра), що 3 км нижче по течії від попередньої точки. У грудні 2016 р. погризи бобрів знайдені значно нижче по Дністру — між сс. Синьків та Колодрібка (920 км від гирла Дністра).

Влітку 2017 р. виявлено погризи верби в районі острова, що напроти с. Самушин Чернівецької обл., 7 км вище проти течії Дністра від с. Горошова Мельнице-Подільської громади (905 км від гирла Дністра) [Вікирчак 2020].

У 2022 році боброві погризи виявлені біля устя р. Дзвинячки поблизу с. Дзвенигород Мельнице-Подільської громади (864 км від гирла Дністра). Це за 17 км до південно-східної межі досліджуваного регіону.

Ця знахідка дозволяє зробити припущення про повне заселення бобром Дністра у межах досліджуваного регіону. Швидкість новітньої експансії бобра по Дністру у межах досліджуваного регіону становила 26 км за рік.

II етап (2017–2023) — поширення бобра вверх по течії Подільських приток Дністра 1 і 2 порядків

З 2017 року поселення бобрів почали траплятися на першорядних притоках Дністра. Так влітку 2017 р. погризи бобрів виявлено на р. Нічлава вище с. Устя Мельнице-Подільської громади за 3 км від гирла. У 2018 році сліди перебування бобрів виявлено на річці Серет в околицях с. Касперівці (6 км від гирла). Того ж року сліди життєдіяльності цих тварин знайдено й на другорядних притоках Дністра, у тому числі на р. Хромава (околиці с. Щитівці Заліщицької громади) та річці Тупа (околиці с. Головчинці Товстенської громади) [Вікирчак 2020].

У 2020 р. відмічено активне розселення бобрів верх по течії р. Стрипи. Активні погризи кормових дерев виявлені на берегах цієї притоки Дністра поблизу сіл Сокілець (2 км від гирла), Жнибороди (6 км від гирла), Дуліби (12 км від гирла).

У 2021 р. виявлено погризи дерев бобрами на р. Серет між сс. Монастирок та Більче-Золоте (22 км від гирла) та напроти с. Мушкарів (33 км від гирла).

Підсумовуючи наведені факти можна стверджувати, що бобри станом на 2022 рік заселили не тільки долину Дністра, але й проникли на північ по притоках углиб Подільської височини щонайменше на 30 км. Враховуючи високі темпи новітньої експансії бора можна спрогнозувати повне освоєння ним західно-подільської частини басейну Дністра у найближчі роки.

Особливості екології бобра на лівобережжі середнього Придністер'я

Бобер на Дністрі

В межах Тернопільської області доволі велика річка зі швидкою течією та значним коливанням рівня води. Саме ці фактори є лімітуючими для виду.

Швидка течія перешкоджає переміщенням тварин та утруднює доставку кормового гілля. Тому для поселення тварини вибирають такі мікроумови, де цей фактор мінімальний.

На Дністрі поселення бобрів приурочені переважно до островів, в протоках між якими швидкість течії незначна, а на самих островах сформовані зарості верби ламкої, верби білої, верби пурпурової та високої гідрофітної трав'янистої рослинності.

Інше місце поселень — заводі на заокругленнях русла, де є круті береги для риття нір та пологі береги для виходу за кормом.

Тваринами було знайдено інженерне рішення проблеми швидкої течії. Бобри затягували довші і товстіші гілки наполовину у нору, вириту у обриві берега, і течія їх не відносила. У верхню частину цих гілок, що виходили у воду, вкладались інші. Таким чином виходив своєрідний пірс довжиною близько 10 м, який відкидав течію від берега на 3–5 м, утворюючи вище і нижче тиху заводь. При зниженні рівня води гілля з такого пірсу буде опускатись і прикриватиме підхід до нори, якщо вхід виявиться на певній віддалі від урізу води [Вікирчак & Площанський 2017].

Значне коливання рівня води для Середнього Дністра — звичайне явище. Періодично водою вкриваються місця поселень бобрів, що виникли при номінальному рівні. При цьому тварини змушені покидати поселення і мігрувати вверх проти течії по притоках. Саме цей фактор спричинив швидку експансію бобрів углиб Подільської височини, про що йшлося вище.

Тривале підняття рівня води у Дністрі влітку 2020 року призвело до повного затоплення деяких островів і бобри змушені були перебратися у притоки. Так при обстеженні 08.09.2020 р. островів в урочищі Криве, де впродовж кількох останніх років жили бобри, свіжих погризів не виявлено. Заново сліди перебування цих тварин виявлено 27.10. 2020 р. У 2021 р. 161 день рівень води був вище номінального, а 32 дні підйом води перевищував 1 м, тому зрозуміло чому 11.09.2021 свіжих слідів присутності бобрів не виявлено.

У суворі морозні зими Дністер вкривається кригою, а навесні після таких зим на берегах відкладаються крижані наноси. Потужні льодоходи стирають рослинність на берегах (в тому числі і зарості верби), що очевидно обмежує кормову базу бобрів. Оскільки з часу появи борів на Дністрі були м'які зими без потужних льодоходів вплив цього фактору на життя бобрів ще потребує досліджень.

Через часте підняття рівня води на Дністрі не проводиться господарська діяльність безпосередньо біля ріки конфліктні ситуації між людиною і бобрами не виникають.

Бобер на притоках Дністра

Поселяючись на малих ріках бобри мають можливість регулювати рівень води влаштовуючи загати. Вперше таку споруду бобрів виявлено у 2020 р.: Бобри перекрили р. Тупу поблизу с. Головчинці (Товстенська громада) (рис. 1), а вперше їх виявлено тут у 2018 р. Ширина загати близько 5 м, висота — 3 м. Вище загати у заплаві річки утворилося чимале водоймище.

У 2023 р. встановлено, що бобри покинули це водоймище і спорудили нову греблю за 300 м нижче по течії ріки.

Ще одна загата споруджена бобрами на р. Тупа нижче с. Ворвулинці Товстенської громади. Тут бобри для побудови греблі використали опори містка через річку.

Рис. 1. Загата бобрів на р. Тупа побудована у 2020 р., 22.03.2023. Фото автора.

Рис. 2. Нова загата бобрів на р. Тупа, 22.03.2023. Фото автора.

Вище греблі у заплаві виникло водоймище площею понад 1 га (рис. 2). Рівень води у річечці піднявся, вода ринула понад містком затопивши дорогу. Частина села виявилась у транспортній ізоляції. Через деякий час селяни змушені були загату розібрати. У кількох місцях цього села згризені бобрами високі верби упали і своїми кронами захарастили городні ділянки селян.

Зважаючи на темпи поширення бобра європейського можна припустити появу цих тварин у всіх придатних біотопах регіону і ймовірність загострення конфліктів у системі «бобер-людина».

Література

Башта, А.-Т. В., Л. А. Потіш. 2012. Експансія бобра європейського Castor fiber L. в регіоні Українських Карпат. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія*, **33**: 144–153.

Бучко, В. В. 2010. Бобер у Галицькому національному природному парку. *Заповідна справа в Україні*, **16** (2): 70–72.

Вікирчак, О. К., П. М. Площанський. 2017. Бобер європейський (Castor fiber) у Національному природному парку "Дністровський каньйон". *Наукові засади природоохоронного менеджменту екосистем Каньйонового Придністров'я*. Матеріали II Міжнар. конф. Друк Арт, Чернівці, 103–105.

Вікирчак, О. К. 2020. Нові дані про експансію бобра європейського (Castor fiber) на лівобережжі Середнього Дністра. *Novitates Theriologicae*, **11**: 140–144. http://doi.org/10.53452/nt1123

Панов, Г. 2002. Динаміка ареалів та чисельності напівводяних хутрових звірів в Україні у другій половині XX століття. *Вісник Львівського ун-ту. Серія біологічна*, **30**: 119–132.

Сокур, І. Т. 1961. Бобер — Castor fiber. *В кн.:* Сокур, І. Т. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України.* Вид-во Академії наук України, Київ, 30–35.

Татаринов, К. А. 1973. *Фауна хребетних заходу України*. Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1–257.

Шарлемань, Н. В. 1949. Бобр на Украине. *Природа*, № 3: 73–75.

Лоцманська... 1975. *Лоцманська карта р. Дністер, I частина*. Дніпровське басейнове управління водних шляхів, пошукова руслова партія № 20.

Резюме

Вікирчак, О. **Бобер європейський (*Castor fiber*) на лівобережжі Середнього Дністра: сучасне поширення та особливості екології.** — Узагальнено літературні, а також наведено неопубліковані раніше дані автора стосовно новітнього становлення популяцій та особливостей екології бобра європейського в регіоні розташування Національного природного парку "Дністровський каньйон" — лівобережжі Середнього Дністра від впадіння р. Тумир до гирла р. Збруч (південна частина Тернопільщини). Показано, що освоєння бобрами регіону відбувалося у 2 етапи: 1 етап (2012–2022 рр.) — поширення виду по долині Дністра, II етап (2017–2023 рр.) — поширення бобра вверх по течії Подільських приток Дністра 1 і 2 порядків. Особливості гідрологічного режиму р. Дністер як псевдогірської ріки визначає особливості екології бобрів. Зростання чисельності бобрів на притоках Дністра, долини яких є густозаселеними призводить до появи конфліктіву системі "бобер-людина"

Novitates Theriologicae, Pars 16: 98–102 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1616

Identification of North Caucasian mole rats (*Spalax*) based on their karyotype description

Igor Zagorodniuk

National Museum of Natural History, NAS of Ukraine (Kyiv)
e-mail: igor.zagorodniuk@gmail.com; https://orcid.org/0000-0002-0523-133X

***Zagorodniuk, I.* Identification of North Caucasian mole rats (*Spalax*) based on their karyotype description.** — The data on karyotypes of marginal forms of *S. microphthalmus* (act.) were analysed in light of the distribution of some chromosomal races. The most mysterious are the statuses of *Spalax* distributed in the south of Eastern Europe. These data were analysed based on the hypothesis that the range of *S. microphthalmus* (2n = 60) is limited to the Dnipro and Volga rivers in the latitudinal dimension and in the south to the Azov Upland. Accordingly, the mole rats from the Ciscaucasus in general and Stavropol Krai in particular should be attributed to *S. giganteus*. This hypothesis is supported by the karyotype data of '*S. microphthalmus*' from the Stavropol region, with 2n = 62 (according to: Dzuev & Shogenov 2003). Such 62-chromosomal race can be considered as an intermediate form between the typical *S. giganteus* from the Caspian region and *S. arenarius* from the Lower Dnipro Sands.

Introduction

Genus *Spalax* is represented in the fauna of Eastern Europe by five species, four of which have restricted distribution: *S. graecus*, *S. zemni*, *S. arenarius*, and *S. giganteus*. In different times, all of them were considered as subspecies of *S. microphthalmus* (s. l.), but after the revision of this group by V. Topachevsky [1969] all the species were recognised [e.g. Wilson & Reeder 2005]. Karyological revision of this group confirmed this viewpoint in general: these species have *2n* = 62 against *2n* = 60 in *S. microphthalmus* [Lyapunova *et al.* 1974 and others].

Moreover, according to the author's hypothesis, the pair of species *arenarius–giganteus* had in the recent past a single continuous geographical range stretching across the steppes of the Northern Azov and North Caucasus, and some fragmentary data indicate that some southern refugia of the 'common' mole rat ('*microphthalmus*') actually contain representatives of the 'giganteus' group. This, in particular, was assumed by us for the 'common' mole rat from the Stavropol Krai [Korobchenko & Zagorodniuk 2009][1].

[1] This text was sent to *Vestnik zoologii* in autumn 2009 as one-page short communication, which for some unknown reason was not published, so it is reproduced here, with a slightly expanded wording and the addition of abstract, table, figure, and references.

Results

Romanian Spalax 'microphthalmus'. A review of cytogenetic characteristics of mole rats together with biogeographical data allows clarifying some earlier identifications of studied samples. So, *Spalax* '*microphthalmus*' from the Romanian Moldavia, Suceava [Raicu *et al.* 1968], should be re-identified as *S. graecus*. This erroneous identification happened because of the earlier consideration of all *Spalax* (s. str.) as *S. microphthalmus* (s. l.). This re-identification is completely clear and can be accepted without any doubts.

North Caucasian Spalax 'microphthalmus'. Another more important result was obtained after the revision of data on karyotype variation in East European *S. microphthalmus* (s. str.). All studied samples of this species have *2n* = 60: from Luhansk Oblast of Ukraine, and Rostov Oblast [Lyapunova *et al.* 1971, 1974; Martynova et al. 1975], Saratov Oblast [Belyanin *et al*. 1976], and Kursk Oblast [Puzachenko & Baklushinskaya 1997] of Russia (Table 1).

Table 1. Chromosome numbers of mole rats from Eastern Europe and neighbouring regions

Species	Locality	2n	NF_a	X	Y	Sourse
giganteus	Dagestan; West Kazakhstan Region; Aktobe Region, without details	62	120	St	?	[Lyapunova *et al.* 1971; 1974; Martynova *et al.* 1975; Lyapunova 2002]
giganteus (as '*microphth.*')	RF, Stavropol Region, Zheleznovodsk District; Kabardino-Balkaria, Prokhladny	62	120	M	St	[Dzuyev & Shogenov 2003]
arenarius	Ukraine, Kherson Oblast, Oleshky Sands; Mykolaiv Oblast, without details	62	120	M	St	[Lyapunova *et al.* 1971, 1974; Martynova *et al.* 1975; Lyapunova 2002]
graecus	Ukraine, Chernivtsi Oblast, Storozhynets Raion, Mykhalchi	62	120	M	St	[Lyapunova *et al.* 1971, 1974; Martynova *et al.* 1975; Lyapunova 2002]
graecus (as '*microphth.*')	Romania, Moldova, Suceava, Boia	62	116	Sm	St	[Raicu *et al.* 1968]
zemni (as '*podolicus*')	Ukraine, Kyiv Oblast, Pushcha-Vodytsia	62	120	M	St	[Martynova *et al.* 1975; Lyapunova 2002]
microphthalmus	Ukraine, Luhansk Oblast, Milovsky Raion; RF, Rostov region, Bataysky district*	60	116 (112)	M	St	[Lyapunova *et al.* 1971, 1974; Martynova *et al.* 1975; Martynova 1977; Lyapunova 2002]
microphthalmus	RF, Kursk region, Streletskaya steppe, etc. (Kursk and Medva districts, Central Black Earth Reserve)	60	111–112	St	St	[Puzachenko & Baklushinskaya 1997]

Notes: * in Samara region *2n* = 60 with *NF* = 82 [Belyanin *et al.* 1976].

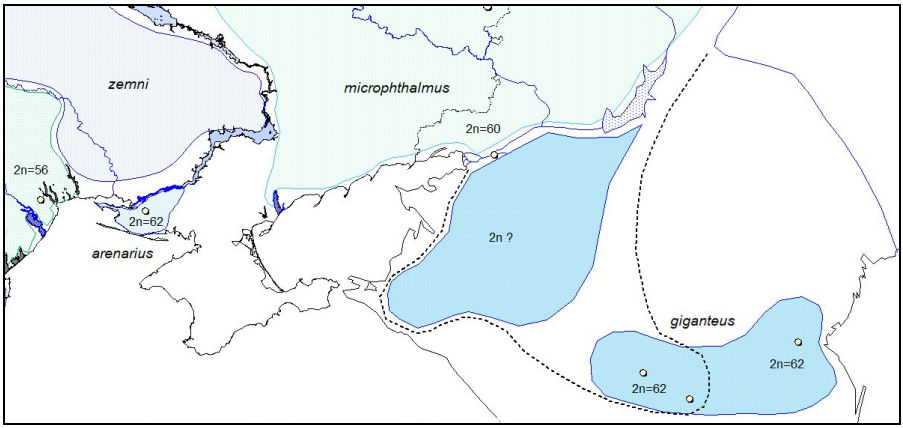

Fig. 1. Geographical ranges of the Eastern European mole rats and the place of *Spalax arenarius* and the North Caucasian '*microphthalmus*' re-identified as *S. giganteus* based on karyotype descriptions (after: [Korobchenko & Zagorodniuk 2009], with changes). The dotted line marks the south-eastern loop of the range of *S. microphthalmus* after: [Pavlinov *et al.* 2002].

Рис. 1. Географічні ареали східноєвропейських сліпаків і місце *Spalax arenarius* та північно-кавказьких '*microphthalmus'*, перевизначених нами за описами як *S. giganteus* (after: [Korobchenko & Zagorodniuk 2009], зі змінами). Пунктирна лінія — південно-східна петля ареалу *S. microphthalmus* за: [Pavlinov *et al.* 2002].

A new description of the karyotype of '*S. microphthalmus*' from the North Caucasus (Stavropolsky Krai, vic. of Zheleznovodsk city; Kabardino-Balkaria, vic. of Prokhladny city) showed a karyotype of *2n* = 62 and *NF* = 124 [Dzuyev & Shogenov 2003]. These data differ from descriptions listed above, but the cited authors pointed their accordance to the karyotype of Romanian '*microphthalmus*', which is considered here as distant species, *S. graecus* (see above).

Comparison of this description with others shows a close similarity of this karyotype with the group '*giganteus*', whose nearest population is distributed in Dagestan (distance is about 200 km). The latter has the same chromosome numbers: *2n* = 62 and *NF* = 124 [Lyapunova *et al.* 1971; 1974; Martynova *et al.* 1975; Lyapunova 2002]. Earlier, V. Topachevsky [1969: p. 216] supposed a separate (subspecies) status for the North Caucasian *S.* '*microphthalmus*'.

Hypothesis on Spalax giganteus in the North Caucasus. Both traditional and modern views on the taxonomy and distribution of mole rats restrict the range of *Spalax giganteus* to NE Caucasus [Puzachenko 1993]. More recent studies have shown the presence of *S. giganteus* on sandy arenas in the Kursk district of Stavropol Krai, in particular in the vicinity of 'villages of Aga-Batyr and Yuzhanin, as well as the channel of the Terek-Kuma canal between the villages of Aga-Batyr and Irgakly' [Tsapko 2016]. Revision of chromosome data allows re-identifying the North Caucasian mole rats as a new taxonomic form that is not identical to *S. microphthalmus* and can be attributed to the 'giganteus' group. These data relate

to much more western parts of the Stavropol Krai, in particular Zheleznovodsk and Prokhladny (Kabardino-Balkaria), leaving little scope for assumptions about the distribution of *S. microphthalmus* here. It is also noteworthy that the Stavropolian mole rats are described as the most typical for sandy habitats [Tsapko 2016], which is also very typical for the Lower Dnipro *S. arenarius* [Selyunina & Tlusta 2001].

Probably, the Kuma-Manych depression that separates the East European Plain from the North Caucasian steppes is the natural border between *S. microphthalmus* (s. str.) and *S. giganteus*. Taking into account that the 'giganteus' group includes two mole rat species, *S. giganteus* (North Caucasus) and *S. arenarius* (Lower Dnipro region) [Topachevsky 1969], it can be considered as a result of range fragmentation in this species, similarly to many other allospecies pairs of steppe rodents.

In particular, similar situation is observed in such pairs of taxa as *Sylvaemus falzfeini* and *S. fulvipectus* (supraspecies *Sylvaemus witherbyi*), *Scirtopoda telum falzfeini* and *S. t. turovi*, *Microtus socialis nikolajevi* and *M. s. parvus*, and many other pairs. The author designates the western isolated segment of this group as DEG (Dnipro Endemic Group) [Zagorodniuk 2019].

Thus, data on chromosomal variability of mole rats allow assuming a wide distribution range of the 'giganteus' group in the North Caucasus, from Dagestan to Stavropol Krai, and, probably, up to the Azov Sea. Moreover, these data, including *S. arenarius* being part of the '*giganteus*' superspecies, suggest not only a continuous, but also a much more northern distribution of this superspecies in the Northern Azov and North Caucasus regions in the recent past, after which the range was reduced and fragmented with the formation of 'small' species of this group, including *S. arenarius*, *S. giganteus*, and *S. uralensis*.

References

Belyanin, A. N., V. N. Belyanin, A. Y. Nesterov. 1976. Karyotypes of some species of rodents from Samarskaya Luka. *In: Physiological and Population Ecology of Animals. Issue 3 (5).* Saratov University, Saratov, 53–57. [In Russian]

Dzuev, R. I., A. L. Shogenov. 2003. Karyotypic description of Spalax microphthalmus from the Central Caucasus. *In: Theriofauna of Russia and Adjacent Territories* (VII Congress of the Theriological Society). Moskva, 112–113. [In Russian]

Korobchenko, M., I. Zagorodniuk. 2009. Taxonomy and levels of differentiation in mole-rats (Spalacidae) of the fauna of Ukraine and adjacent countries. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod University. Series Biology*, **26**: 13–26. [In Ukrainian] URL

Lyapunova, E. A., N. N. Vorontsov, L. J. Martynova. 1971. Cytogenetical differentiation of Palearctic burrowing mammals. *Symposium Theriologicum Brno, Volume 2*. Prague, 30.

Lyapunova, E. A., N. N. Vorontsov, L. Y. Martynova. 1974. Cytogenetical differentiation of burrowing mammals in the Palearctic. *Symposium Theriologicum II* (Proc. Intern. Symp. on Species and Zoogeography of European Mammals). Academia, Praha & Brno, 203–215.

Lyapunova, E. A. 2002. *Speciation and phylogeny of some mammalian species on the basis of molecular and genetic approaches:* Abstract of Dissertation. Biology (speciality 03.00.15 — genetics). Institute of Developmental Biology RAS, Moscow, 1–60. [In Russian]

Martynova, L. Y., N. N. Vorontsov, E. A. Lyapunova. 1975. Karyological differentiation of mole rats

(Rodentia, Spalacinae). *In: Systematics and Cytogenetics of Mammals*: Proceedings of the All-Union Symposium. Nauka, Moscow, 12–13. [In Russian]

Pavlinov, I. Ya., S. V. Kruskop, A. A. Varshavsky, A. V. Borisenko. 2002. *Terrestrial Mammals of Russia. Reference guide.* KMK, Moskva, 1–298. [In Russian]

Puzachenko, A. 1993. Geographical variation of the skull of gigantic mole rat Spalax giganteus (Spalacidae, Rodentia). *Zoologicheskii zhurnal,* **72** (1): 112–119. [In Russian]

Puzachenko, A. Y., I. Y. Baklushinskaya. 1997. Chromosomal polymorphism in the common mole rat, Spalax microphthalmus (Rodentia, Spalacidae), based on the results of differential staining. *Genetics*, **33** (6): 817–821. [In Russian]

Raicu, P., S. Bratosin, M. Hamar. 1968. Study on the karyotype of Spalax leucodon Nordm. and S. microphthalmus Guld. *Caryologia*, **21** (2): 127–135. CrossRef

Raicu, P., D. Duma. 1969. Cytogenetical study in Spalax leucodon Nordm. in Moldavia (Rumania). *Genetics Research. Cambridge Core*, **13**: 99–104. CrossRef

Selyunina, Z. V., I. Tlusta. 2001. On the ecology of the sand mole rat (Spalax arenarius) in the Black Sea Biosphere Reserve. *Faltzfein Readings 2001.* Terra, Kherson, 165–166. [In Ukrainian]

Topachevsky, V. A. 1969. *Mole Rats (Spalacidae).* Nauka, Leningrad, 1–248. (Series: Fauna of USSR; Vol. 3: Mammals; Is. 3). [In Russian]

Tsapko, N. V. 2016. Giant blind mole rat (Spalax giganteus, Rodentia, Spalacidae) in Stavropol territory: distribution, number, and limiting factors. *Zoologicheskii zhurnal,* **95** (7): 860–868. [In Russian] CrossRef

Wilson, D. E., D. M. Reeder (eds). 2005. *Mammal Species of the World*. Johns Hopkins Univ. Press, Baltimore, 1–2142.http://www.bucknell.edu/msw3/

Zagorodniuk, I. 2019*b*. Range dynamics in sibling species: facts and reconstructions for the mammal fauna of Eastern Europe. *Theriologia Ukrainica*, **18**: 20–39. CrossRef

Резюме

Загороднюк, І. **Ідентифікація північнокавказьких сліпаків (*Spalax*) на основі опису їхнього каріотипу.** — Проаналізовано відомості про каріотипи маргінальних форм *S. microphthalmus* (auct.) з огляду на поширення окремих хромосомних рас. Найбільш загадковими є статуси *Spalax*, поширених на півдні Східної Європи. Такі дані проаналізовано з огляду на гіпотезу про те, що ареал *S. microphthalmus* (2n = 60) є обмеженим межиріччям Дніпра і Волги з широтному розрізі та на південь до Приазовської височини. Відповідно, сліпаків із Передкавказзя загалом і Ставропілля зокрема необхідно відносити до *S. giganteus*. Цю гіпотезу підтверджують дані щодо каріотипу «*S. microphthalmus*» зі Ставропілля із 2n = 62 (за описами в: Dzuev & Shogenov 2003). Така 62-хромосомна раса може розглядатися як проміжна форма між типовими *S. giganteus* з Прикаспію та *S. arenarius* з Нижньодніпровських пісків.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 103–105 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1617

Вухань австрійський (*Plecotus austriacus*) на Волині: новий поступ у експансії на сході Європи

Ігор Загороднюк, Павло Войтко

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I., P. Voitko. **The grey long-eared bat (*Plecotus austriacus*) in Volyn: a new step in the expansion in Eastern Europe.** — The paper describes the discovery of a species from the group of sibling species of the superspecies *Plecotus auritus* (sensu lato), which has been showing a wide expansion in Eastern Europe over the past 100 years. Expansion is facilitated by the species' pronounced synanthropy, with a particular preference for different types of artificial wintering shelters, which often leads to new finds. The new find is the second for the Volyn region of Ukraine and fills the gap between the known finds in Poland, south-western Belarus (Brest region) and neighbouring regions of Ukraine (Lviv and Rivne oblasts). The new find was recorded on 18.09.2021 in the village of Radovychi, Kovel Raion, in a cellar. The currently known finds of the species in the region are distributed fairly evenly in space and time, indicating a slow and wide expansion, without a significant increase in numbers.

Вступ

Вухань австрійський (*Plecotus austriacus*) — один з двох видів роду *Plecotus* у фауні східної Європи, вид-двійник вуханя «звичайного, або бурого (*P. auritus*). Його дослідження на теренах України розпочато лише 1988 р. на основі перевизначень музейних зразків «вуханя звичайного», зокрема матеріалів із Причорномор'я [Стрелков 1988]. У подальшому, на основі аналізу колекцій та оригінальних і літературних даних різної давнини було показано, що вид протягом останнього століття розширює свій ареал і нарощує відносну чисельність [Zagorodniuk & Postawa 2007].

Генеральним напрямком експансії є північний схід. Наразі відомий для заходу України ареал охоплює фактично всі області, окрім тільки північних (поліських) районів [Загороднюк 2018]. Попри це, вид не раз вказували для південно-західного кута Білорусі [напр. Шпак *et al.* 2020], що дозволяло припустити охоплення ареалом його виду всього західного Полісся. Попри це вид для хіроптерофауни цього регіону дотепер не відмічали [Башта 2009]. Попри це, згодом вид було виявлено в Оликах (2011) Волинської обл. [Годлевська *et al.* 2026a] та в Ілляшівці (2015) й Новомалині (2016) Рівненського району Рівненської обл. [Годлевська *et al.* 2026b].

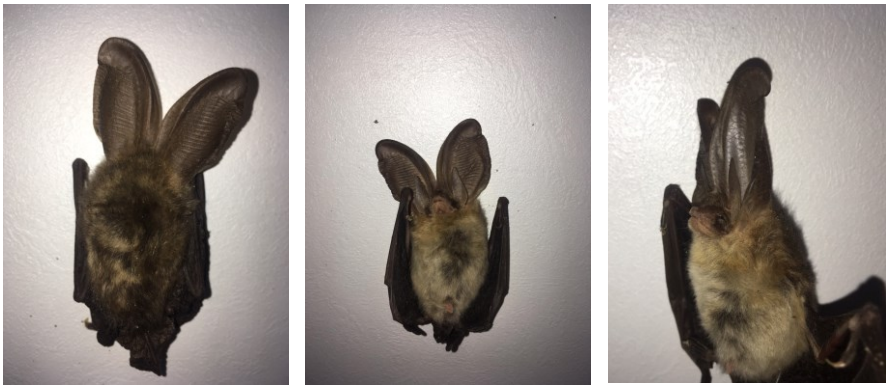

Рис. 1. Загальний вигляд особини вуханя в с. Радовичі, Волинська обл., 18.09.2021.
Fig. 1. General view of the individual of the long-eared bat from Radovychi, Volyn Oblast, 18.09.2021.

Опис нової знахідки

Автори отримали серію фото вуханя від місцевого жителя, який виявив його в погребі: с. Радовичі, Ковельський р-н, Волинська обл., 18.09.2021. За фото (рис. 1) вид було визначено як вухань австрійський. Тварина продовжувала зимівлю, але згодом була знайдена загиблою, її сфотографували у необхідних для нас ракурсах (рис. 1), заморозили і обіцяли передати авторам, проте війна все змінила (тварина дотепер заморожена).

За всім комплексом доступних на фото ознак це вухань австрійський. Ключові ознаки: 1) черево без жовтого смагу, 2) надочні «бородавки» явно менші за око, 3) козелки на кінцях явно пігментовані.

Нове місце знахідки показано на мапі (рис. 2). Це друга знахідка вуханя австрійського для Волині і по суті найпівнічніша знахідка виду в Україні.

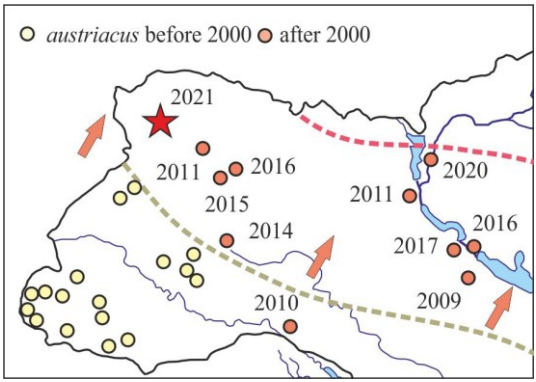

Рис. 2. Поширення вуханя австрійського на основі відомих колекційних зразків та публікацій (за [Zagorodniuk 2018], з доповненнями) та нове місце знахідки, описане в цій праці (зірка).

Fig. 2. Distribution of the grey long-eared bat based on known collections and publications (after [Zagorodniuk 2018], with additions) and new locality described in this paper (asterisk).

Висновки

1. Нова знахідка є найпівнічнішою на сьогодні в Україні і другою на території Волинської області, у серії інших знахідок вона засвідчує рівномірність поширення виду в нових зонах експансії.

2. Знахідка зроблена у штучному підземному об'єкті (погреб), що доповнює відому на сьогодні картину виразної приуроченості виду до подібних місцезнаходжень, надто у зимовий час.

3. Очевидно, що експансія виду в регіоні може вважатися завершеною, проте вона напевно продовжиться надалі у північно-східному керунку. На думку авторів, ця експансія є свідченням загального потепління клімату.

Література

Башта А.-Т. 2009. Значення екосистем Шацького Поозер'я для збереження фауни рукокрилих (Chiroptera) регіону Західного Полісся. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, № 2 (біологічні науки): 224–230.

Годлевська, Л., П. Бузунко, С. Ребров, М. Гхазалі. 2016. Підземні сховища рукокрилих «непечерних» регіонів України, за результатами 2002–2015 рр. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **71**: 178–189.

Годлевська, Л. В., С. В. Ребров, П. С. Панченко. 2016. Нові дані щодо фауни рукокрилих Рівненської області (Україна). *Заповідна справа*, **22**: 72–77.

Загороднюк, І. 2018. Близькі види кажанів у фауні України: відмінності та місце в структурі угруповань. *Theriologia Ukrainica*, **16**: 51–76. CrossRef

Стрелков, П. П. 1988. Бурый (Plecotus auritus) и серый (Plecotus austriacus) ушаны (Chiroptera, Vespertilionidae) в СССР. Сообщение 1. *Зоологический журнал,* **67** (1): 90–101; Сообщение 2: *Зоологический журнал,* **67** (2): 287–292.

Шпак, А. В., Е. Э. Хейдорова, А. И. Ларченко, М. Е. Никифоров, А. Казарян, [et al.]. 2020. Криптический видовой комплекс рукокрылых Plecotus auritus/austriacus в Беларуси: видовая идентификация и филогеографические паттерны. *Молекулярная и прикладная генетика*, **29**: 59–69.

Zagorodniuk, I., T. Postawa. 2007. Spatial and ecomorphological divergence of *Plecotus* sibling species (Mammalia) in sympatry zone in Eastern Europe. *Proceedings of the State Natural History Museum* (*Lviv),* **23**: 215–224. https://bit.ly/41ppY3H

Резюме

Загороднюк, І., П. Войтко. **Вухань австрійський (*Plecotus austriacus*) на Волині: новий поступ у експансії на сході Європи.** — Описано знахідку виду з групи видів-двійників надвиду *Plecotus auritus* (sensu lato), який останні 100 років демонструє широку експансію на теренах Східної Європи. Експансії сприяє виразна синантропність виду з особливою приуроченістю до різного типу штучних зимових сховищ, через що його нові й нові знахідки часто стають відомими. Нова знахідка є другою для території Волинської області України і заповнює «білу пляму» між відомими знахідками в Польщі, південним заходом Білорусі (Брестська область) та суміжними областями України (Львівська та Рівненська області). Нову знахідку зроблено 18.09.2021 в с. Радовичі Ковельського району, в погребі. Відомі на сьогодні знахідки виду в регіоні розподілені рівномірно в просторі й часі, що засвідчує повільну й широку експансію, без суттєвого нарощування чисельності.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 106–111 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1618

Знахідки немишових гризунів у регіоні Національного природного парку «Бузький Гард»: *Sciurus, Spalax, Myocastor*

Сергій Легкий, Владислав Артамонов

Національний природний парк «Бузький Гард» (Мигія)
e-mail: nppbg@ukr.net; orcid: 0000-0002-3099-3651

***Legkyi, S., V. Artamonov*. Findings of non-murid rodents in the region of the Bug Gard National Nature Park: *Sciurus*, *Spalax*, and *Myocastor*.** — Data on observations of three mammal species in the region of the Bug Gard National Nature Park obtained during background monitoring are presented: red squirrel (*Sciurus vulgaris*), Podolian mole rat (*Spalax zemni*), and nutria (*Myocastor coypus*). Distribution, habitats, and behavioural features are characterised. The data on the distribution of *Spalax zemni* not only in the park but also in the adjacent districts of Mykolaiv Oblast during 2016–2023 have been updated. The nutria was recorded in the national park for the first time.

Вступ

Протягом 2023 року здійснено ряд спостережень, а також зроблено декілька важливих знахідок загиблих тварин з ряду Гризуни (Rodentia) як на території НПП «Бузький Гард», так і в межах прилеглого регіону. Частина спостережень була здійснена по дорозі під час робочих поїздок з с. Мигія до м. Миколаїв, частина під час експедиційних виїздів до прилеглих районів. Додані деякі данні спостережень минулих років.

Координати знахідок визначали за Google Earth Pro. Маса деяких особин визначена на електронних побутових вагах. Проміри здійснені лінійкою з міліметровою шкалою.

Вивірка звичайна (Sciurus vulgaris)

За цей період відзначена деяка кількість зустрічей вивірки лісової, або білки звичайної (*Sciurus vulgaris*). Основний окрас особин, що зустріли, мідно-рудий, або темно-рудий (рис. 1). Особини сірого кольору не відмічено.

Часто вивірка зустрічається пересікаючи автодорогу перед транспортними засобами, що рухаються. Протягом періоду спостережень нами зафіксовано два випадки загибелі вивірки під колесами автотранспорту. Як правило, в цих місцевостях існують придорожні повздовжні та поперечні лісосмуги з переважно старими деревами. Також неодноразово вивірку спостерігали в населених пунктах, як сільських, так і міських.

Рис. 1. Типовий окрас *Sciurus vulgaris* в регіоні НПП «Бузький Гард». Парк Мигіївського аграрного коледжу.

4.02.2023. Вивірка пересікала автодорогу Н-24 Миколаїв–Благовіщенське в районі ферми «Благодатненський птахопром» (47.9687N, 31.1603E).

16.07.2023. с. Мигія. Зустріч у сільському подвір'ї (48.0324N, 30.9038E). Вивірка пересікала подвір'я по деревах, її переслідувала домашня кішка. При спробі перестрибнути на дах, вкритий металевими листами, вивірка не втрималася і впала на землю, після чого намагалась втекти від двох котів по землі. При цьому застрягла задніми ногами у сітці-рабиці з чарункою 40×40 мм. Під час визволення з пастки спочатку намагалась вкусити та сварилась. Після звільнення втекла на в'яз. Хутро на дотик було жорстке, ближче до собачого.

28.07.2023. Вивірка пересікала автодорогу Н-24 у м. Вознесенськ коло ДП «Вознесенське лісове господарство» в межах заповідного урочища «Мар'їна роща» (47.6023N, 31.3139E). В цей же день у м. Вознесенськ вивірка спостерігалась в полі при перебіганні через дорогу Р-65 Одеса – Новий Буг поблизу залізничного шляхопроводу (47.5497N, 31.3132E). В даному випадку місцевість була рівнинним повністю відкритим агроландшафтом, до найближчих чагарників, або дерев було не менше 200 м.

23.08.2023. Вивірка пересікала автодорогу Н-24 в районі м. Нова Одеса поблизу повороту на с. Новопетрівка. В даному місці автодорога має чотири смуги руху, які розділені газоном (47.2470N, 31.8164E). Дерева в лісосмузі вздовж дороги середньовікові та невеликого розміру.

19.10.2023. Вивірка пересікала автодорогу Н-24 в районі повороту на с.Семенівка (47.9421N, 31.1703E).

Крім спостережень поточного року, необхідно також додати записи зустрічей вивірок в минулих роках.

3.04.2018. с. Богданівка. Парк на сході села. Вивірка знаходилась на гілках насаджень туї біота (*Platycladus orientalis*) (47.8159N, 31.1482E).

23.08.2018. район с. Олександрівка, вивірка пересікала автодорогу Н-24 (47.5171N, 31.2609E).

29.09.2018. Вивірка пересікала дорогу Т-1504 Первомайськ–Новоукраїнка, район повороту на ст. Бандурка (48.1536N, 31.0227E).

29.12.2018 с. Лукашівка. Вивірка перебігала по землі під насадженнями ялини (*Picea abies*) (48.1742N, 31.6921E).

8.06.2019. с. Мигія. Парк Мигіївського аграрного коледжу. Вивірка гучно сварилась, перебуваючи на дереві (48.0351N, 30.9594E).

3.04.2020. Вивірка пересікала дорогу Трикратне–Трикрати (47.7082N, 31.3361E).

11.06.2020. м. Южноукраїнськ. Загибла вивірка в районі залізничного переїзду на автодорозі Н-24 (47.7989N, 31.2144E). Примітно, що в цьому місці майже нема деревних насаджень і машини зазвичай скидають швидкість.

30.06.2020. с. Мигія. Парк Мигіївського аграрного коледжу. Вивірка спостерігалась на тому самому місці, де і 8.06.2019 (48.0351N, 30.9594E).

19.04.2021. с. Мигія. Автодорога Н-24. Спуск від оглядового майданчика «Радонове озеро» в село. Вивірка пересікала дорогу (48.0250N, 30.9666E).

4.08.2021. Район с. Мигія. Автодорога Н-24 неподалік від залізничного переїзду. Вивірка пересікала дорогу (48.0460N, 30.9355E). Далі по дорозі знаходилась загибла вивірка (48.0556N, 30.9217E).

11.09.2021. м. Южноукраїнськ. Парк готельно-профілакторного комплексу «Іскра», який належить Південноукраїнській АЕС. Вивірка насиченого мідного окрасу перебігала під деревами (47.8041N, 31.1798E).

18.10.2022. Район с.Трикрати. Кв.60 урочища «Василева пасіка» ДП «Вознесенське лісове господарство» (НПП «Бузький Гард»). Зустріч на лісовій дорозі (47.7327N, 31.4298E).

Сліпак подільський (Spalax zemni)

Протягом 2022–2023 років відмічено декілька зустрічей сліпака подільського. Вид занесений до Червоної книги України (2022) зі статусом *недостатньо відомий*. Також *S. zemni* занесений до Червоного списку зникаючих видів у світовому (СЧС) та європейському масштабі (ЄЧС) із статусом *vulnerable* (VU) — вразливий. Його ареал, відповідно до Польового визначника дрібних ссавців України [Загороднюк 2002], включає територію між Дніпром та Південним Бугом і верхів'ями Дністра.

Сліпак подільський поширений по всій території області за виключенням Кінбурнської коси. На території НПП «Бузький Гард» сліпак подільський регулярно фіксується в Трикратському ПНДВ, а в регіоні парку, в основному, поширений в навколо м. Вознесенськ та вздовж р. Мертвовод, хоча останнім часом його ареал став поширюватися на північ. Протягом 2019–2020 років його характерні викиди ґрунту виявлені в районі перетину автодоріг М-13 (Кропивницький–Платонове) та районі м. Южноукраїнськ поблизу автодороги Н-24 (Благовіщенське–Миколаїв), чого раніше не спостерігали. Найчастіше його «доріжки» викидів ґрунту зустрічаються на ріллі, рідше на межі лісонасаджень і в степових балках. Як правило, стації помешкання приурочені до плакорів, сухих рівнин і заплавних терас та верхніх схилів балок. Незважаючи на відносно часті ознаки присутності вид нечисельний. Звертає на себе зимова активність у переміщеннях тварин.

14.01.2022. В полі на озимині біля лісосмуги, прилеглому до автодороги Н-24, між с. Олександрівка та м. Южноукраїнськ в районі повороту на Микитівський гранітний кар'єр (47.7329N, 31.2504E).

18.10.2022. На узліссі кв.69 урочища «Василева пасіка», що входить до складу території НПП «Бузький Гард» (47.7316N, 31.4308E).

26.04.2022. Вздовж огорожі недіючої нафтобази поруч з автодорогою Н-24 між с. Олександрівка та м. Вознесенськ (47.6457N, 31.2927E).

31.01.2023. В полі, прилеглому до автодороги Н-24, між с. Олександрівка та недіючою нафтобазою з боку залізниці (47.6419N, 31.2963E).

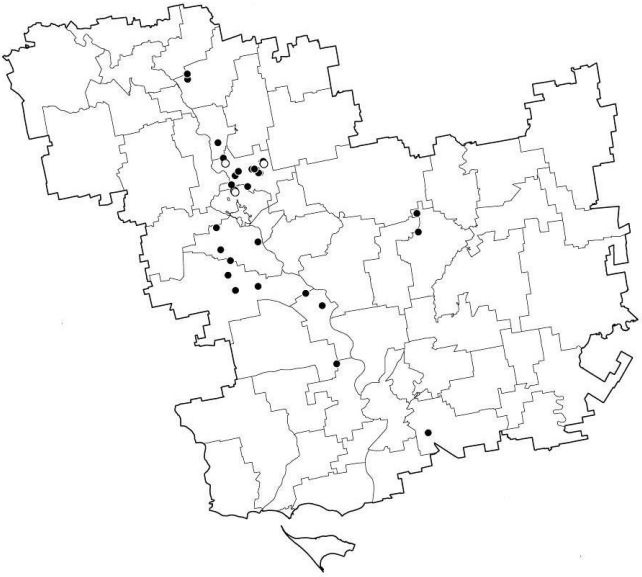

Рис. 2. Схема розміщення виявлених авторами поселень *Spalax zemni*.

Позначення:

білі значки – 2022–2023 роки,

чорні значки – 2016–2021 роки.

Зустрічі в попередні роки. Раніше присутність сліпака подільського також неодноразово фіксувалась як у регіоні НПП «Бузький Гард», так і на його території (рис. 2).

29.10.2016. Рілля коло автодороги Н-24 південніше м. Южноукраїнськ неподалік від залізничного переїзду (47.7980N, 31.2155E).

2.02.2017. Південна околиця с. Яструбинове, коло дороги на межі лісосмуги (47.4847N, 31.4029E).

17.02.2017. На межі ріллі та смуги відводу автодороги М-13 Кропивницький–Платонове в районі с. Остапівка (47.9973N, 31.0733E).

20.03.2017. На узбіччі вздовж ділянки автодороги Т-1511 між м. Вознесенськ та с. Трикрати в районі колишнього комбікормового заводу (47.6600N, 31.3547E). Біля межі кв. 60 урочища «Василева пасіка» (НПП «Бузький Гард») та ріллі неподалік від автодороги Т-1511 Вознесенськ–Братське (47.7369N, 31.4209E).

9.02.2018. В полі прилеглому до автодороги Н-24 між с. Олександрівка та недіючою нафтобазою коло залізничного переїзду зі сторони в/ч (47.6502N, 31.2893E).

14.01.2020. В полі прилеглому до автодороги між с. Олександрівка та ст. Трикратне (47.6941N, 31.2961E). На ріллі на південній околиці с. Трикрати біля автодороги Т-1511 Вознесенськ – Братське (47.7129N, 31.3958E). Біля межі узлісся кв. 66 урочища «Лабіринт» (НПП «Бузький Гард») та автодороги від с. Трикрати до недіючого гранітного кар'єру (47.7025N, 31.4121E).

20.02.2020. В полі, прилеглому до автодороги Н-24 коло с. Олександрівка (47.6655N, 31.2789E).

24.02.2020. На узбіччі автодороги Н-24 при перетині дороги М-13 (район «конюшинового» мосту) (48.0140N, 31.0719E). На даний момент це найпівнічніша зустріч сліпака в районі території НПП «Бузький Гард».

Рис 3. Ліворуч — викид ґрунту на пориї *Spalax zemni* звичайного розміру (довідково — довжина червоного предмету — 95 мм), урочище «Лабіринт»; праворуч — місцезнаходження *Spalax zemni* на плакорі долини р. Чортала, заказник «Чорталківський»; фото авторів.

3.04.2020. В полі, прилеглому до автодороги Н-24 на колишній межі Арбузинського та Вознесенського районів (47.7496N, 31.2408E). На правому схилу долини р. Арбузинка неподалік від автодороги між ст. Трикратне та с. Трикрати в районі гранітного кар'єру (47.7145N, 31.3744E).

27.04.2020. Біля межі кв. 60 урочища «Василева пасіка» (НПП «Бузький Гард») між створеними лісовими культурами та ріллею неподалік від автодороги Т-1511 Вознесенськ – Братське (47.7330N, 31.4250E). Біля межі узлісся кв.66 урочища «Лабіринт» (НПП «Бузький Гард») (47.7029N, 31.4056E).

27.04.2021. Вздовж автодороги від с. Олександрівка до с. Трикрати відмічено 10 ділянок активності сліпака, зокрема поблизу Трикратненського елеватору (47.7077N, 31.3114E). На західній околиці с. Трикрати відмічені три ділянки активності сліпака (47.7152N, 31.3866E). Біля межі узлісся кв.60 урочища «Василева пасіка» (НПП «Бузький Гард») (47.7394N, 31.4278E).

Зустрічі сліпака у більш віддалених районах Миколаївської області.

26.10.2016. Незаліснений схил балки Лозноватка Баштанський район (47.5161N, 32.1543E).

29.10.2016. Долина р. Чичиклія. Правобережні схили коло с. Райдолина (47.3437N, 31.4036E).

2.03.2017. На узбіччі автодороги Р-55 між с. Мартинівка та с. Веселинове (47.4254N, 31.2740E). Північна околиця с. Веселинове коло залізничного переїзду в районі автодороги Р-55 (47.3791N, 31.2628E). На узбіччі вздовж ділянки автодороги між поворотом на с. Варюшине та с. Ясна Поляна Миколаївського району (47.3214N, 31.6267E).

28.04.2017. На пасовищі в долині Шпакової балки поблизу с. Новогригорівка коло автодороги з м.Миколаїв на с. Ольшанське Миколаївського району (47.0971N, 31.7718E).

29.01.2020. На ріллі поблизу автодороги М-14 між м. Миколаїв та м. Херсон коло с. Шевченкове Миколаївського району (46.8766N, 32.2006E).

14.05.2020. Три ділянки на степовому схилі Глибокої балки західніше від с. Манне Вознесенського району (47.4598N, 31.2284E). Заказник «Балка Глибока».

14.05.2020. Три ділянки на високому правому схилі долини р. Чортала поблизу на захід від с. Криворучка Вознесенського району (47.5296N, 31.2082E). Заказник «Черталківський». В межах заказника сліпак подільський фіксувався нами з 2012 року.

21.05.2020. Схил Кобилянської балки південніше с. Райдолина (47.3308N, 31.2977E). Заказник «Райдолинський степ».

26.10.2021. На верхній частині схилу Зарубиної балки поблизу с. Ковалівка Миколаївського району Миколаївського району (47.2824N, 31.7041E). Заказник «Балка Зарубина».

3.10.2023. На схилі північної експозиції Олександрівської балки східніше с. Водяно-Лорине Баштанського району (47.5748N, 32.1476E).

Нутрія болотяна (Myocastor coypus)

12.05.2023 спостерігали за помешканням нутрії (*Myocastor coypus*) в очеретяних заростях на р. Південний Буг коло с. Мар'ївка (47.8381N, 31.1189E). Цей вид ссавців на території парку зафіксований вперше. За повідомленням В. Ф. Васьківа, начальника Богданівського ПОНДВ, на територію НПП тварини потрапили восени 2022 року, скоріше за все з прилеглих сіл, і протягом зими 2022–2023 рр. перезимували. Під час зимівлі нутрії були вразливі, підпускали близько людей. Весною після потепління виявили ознаки здичавіння та різко збільшили дистанцію втечі.

Висновки

1. Шляхом фонового моніторингу отримано дані щодо розповсюдження вивірки звичайної (*Sciurus vulgaris*) в межах регіону НПП, а також деяких районах Миколаївської області.

2. Оновлено дані розповсюдження сліпака подільського (*Spalax zemni*) на території та в регіоні НПП, а також деяких районах Миколаївської області

3. Виявлено новий вид для фауни НПП — нутрію (*Myocastor coypus*), який на територію НПП потрапив з прилеглих населених пунктів.

Подяки

Автори щиро дякують усім колегам, які допомогли зібрати представлені у цій праці матеріали, а особливо І. Загороднюку (Національний науково-природничий музей НАНУ, Київ) за методичну допомогу у підготовці матеріалів, загальне керівництво над дослідженнями ссавців в регіоні.

Література

Артамонов, В., С. Легкий. 2020. Ссавці регіону Національного природного парку Бузький Гард. *Novitates Theriologicae*, 11: 29–32. CrossRef

Загороднюк, І. 2002. Польовий визначник дрібних ссавців України. Національний науково-природничий музей НАН України, Київ, 1–60. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 5).

Легкий, С., В. Артамонов. **Знахідки немишових гризунів у регіоні Національного природного парку «Бузький Гард»: *Sciurus*, *Spalax*, *Myocastor*.** — Наведено дані щодо спостережень за трьома видами ссавців в регіоні нацпарку «Бузький Гард», отримані під час здійснення фонового моніторингу — вивірки лісової (*Sciurus vulgaris*), сліпака подільського (*Spalax zemni*) та нутрії (*Myocastor coypus*). Охарактеризовано розповсюдження, стації та терміни перебування, особливості поведінки. Оновлено дані щодо поширення *Spalax zemni* не тільки в парку, але й в суміжних районах Миколаївської обл., отримані протягом 2016–2023 років. Нутрія на території НПП зафіксована вперше.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 112–114 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1619

Сучасні знахідки хом'яка звичайного (*Cricetus cricetus*) у Полтавській області

Анатолій Подобайло[1], Надія Миленко[2], Роман Чурилович[2]

[1]*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ)*
[2]*Національний природний парк "Пирятинський" (Пирятин)*
e-mail: wporakaniv@ukr.net; orcid: 0000-0003-2958-8445

Podobaylo, A., N. Mylenko, R. Churylovych. **Recent findings of the common hamster (*Cricetus cricetus*) in Poltava Oblast.** — Until recently, the distribution of the hamster in Poltava Oblast was known only by its finding in the summer of 1990, when two dead bodies were found in the meadows near the village of Leliaky in Pyriatyn Raion. Four new locations of this species have been described. In two cases, these were corpses found near the village of Deimanivka in November 2014 and in June 2021. The third and fourth findings also relate to Pyriatyn ATC (Lubny Raion): near the village of Mechenky, a hamster was found during hay harvesting, and near the village of Velyka Krucha, a hamster was found in a freshly ploughed field. The habitats of the species in the region are protected by the Pyriatynskyi National Nature Park.

Вступ

Хом'як звичайний (*Cricetus cricetus* Linnaeus, 1758) розповсюджений у степових та лісостепових зонах Європи, західного Сибіру, Казахстану, на схід до Єнісею. Найбільша ділянка видового ареалу на території України охоплює лісостепову зону, де проходять як північна, так і південна межі поширення виду [Загороднюк 1999]. Відзначається як вид, який на всьому просторі свого ареалу на північному сході України, кількісно зменшується і відноситься до другої (з семи) категорії присутності [Тімошенков 2020]. Спалахи чисельності цього виду в межах України не відомі.

Враховуючи значні масштаби скорочення чисельності популяцій та ареалу поширення хом'яка в Україні, у 2009 р. цей вид було внесено до «Червоної книги України». Крім того, цей вид гризунів занесено до «Червоного списку» МСОП, а також у Додаток II до Бернської конвенції [Годлевська *et al.* 2010]. Формально вид досяг значного рівня загрози зникнення, і тому важливою є кожна нова його знахідка. На сьогодні відомості про стан виду на території Полтавщини відсутні. Єдиною інформацію є формальне внесення виду до списку ссавців Національного природного парку «Пирятинський».

Мета цієї праці — опис нових знахідок хом'яка на Полтавщині, у регіоні, де хом'яки тривалий час були відсутні.

Нові знахідки

Національний природний парк (НПП) «Пирятинський» розташований у північно-західній частині Полтавської області. Загальна площа становить 12028,42 га. Охоплює долину річки Удай та її приток у межах Пирятинської об'єднаної громади. Хом'як звичайний значиться у першому томі Літопису природи НПП «Пирятинський» за 2012 рік. Його внесено до списку видів місцевої фауни на основі усного повідомлення А. Подобайла про знахідку влітку 1990 року, під час візуальних польових досліджень, двох трупів на луках, у с. Леляки (50°20′16″ пн. ш. 32°29′24″ сх. д.), З того часу підтверджених фактів зустрічі хом'яка звичайного не було.

У листопаді 2014 р. волонтерка Парку, що перебувала на території ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Дейманівський», (50°12′47″ пн. ш. 32°38′17″ сх. д.), неподалік від сільськогосподарських угідь (на околиці с. Дейманівка), біля нори знайшла свіжий труп хом'яка. Зроблені фото були передані до науково-дослідного відділу для визначення (рис. 1*a*).

22 червня 2020 року, під час заготівлі сіна на околиці населеного пункту, виявив та зняв на відео тварину мешканець с. Меченки (50°18′52″ пн. ш. 32°27′48″ сх. д.). Гризун агресивно реагував на людину та втік. Відео було передано авторам для визначення виду (рис. 1*b*).

У серпні 2020 року мешканець с. Меченки (50°18′52″ пн. ш. 32°27′48″ сх. д.) місцевий житель надіслав авторам фото, на якому домашня кішка принесла у двір труп хом'яка звичайного (рис. 1*c*). Ще одна знахідка хом'яка відбулася на під'їзному шляху до с. Дейманівка (50°12′51″ пн. ш. 32°37′55″ сх. д.): 5 червня 2021 р. волонтерка національного парку сфотографувала труп збитої автомобілем тварини і надіслала авторам для визначення (рис. 1*d*).

Рис. 1. Фотореєстрації знахідок хом'яка: *a*) труп біля нори, 11.2014; *b*) гризун на сінокосі, 22.06.2020; *c*) труп, принесений кішкою, 08.2020; *d*) збитий автомобілем хом'як, 5.06.2021; *e*) хом'як на свіжозораному полі, 10.04.2023.

10 квітня 2023 року інженеру з охорони природно-заповідного фонду НПП «Пирятинський» вдалося сфотографувати хом'яка на свіжозораному полі, на околиці с. Велика Круча (50°12′18″ пн. ш. 32°34′26″ сх. д.). Спочатку гризун вів себе агресивно. Пізніше змінив поведінку, завмерши в нерухомості, бо помітив круків, що кружляли в небі. Фото тварини були передані до науково-дослідного відділу установи для визначення (рис. 1*e*).

Незважаючи на те, що у трьох випадках небайдужі пирятинці надсилали фото загиблих хом'яків, оптимістичним є те, що все ж вдається зустрічати живих особин хом'яка звичайного на луках та сільськогосподарських угіддях.

Подяки

Автори висловлюють подяку С. Савичу, Є. Пирожковій та В. Ковальчуку за надану інформацію, відео- та фотоматеріали, які лягли в основу цієї публікації.

Література

Годлевська, О. В., І. Ю. Парнікоза, В. Б. Різун, et al. 2010. *Фауна України: охоронні категорії. Довідник. Видання друге*. Київ, 1–80.

Загороднюк, І. В. 1999. Хом'як звичайний — Cricetus cricetus. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). *Ссавці України під охороною Бернської конвенції*, Київ, 144–148. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 2).

Тімошенков, В. А. 2020. Знахідки хом'яка звичайного (Cricetus cricetus) у Харківській області. *В кн.:* Загороднюк, І. (ред.). *Хорологія ссавців та знахідки раритетів*. ННПМ та Укр. теріол. тов-во НАН України, Київ, 119–124. (Серія: *Novitates Theriologicae*; Pars 11). CrossRef

Резюме

Подобайло, А., Н. Миленко, Р. Чурилович. **Сучасні знахідки хом'яка звичайного (*Cricetus cricetus*) у Полтавській області.** — До останнього часу дані про поширення хом'яка на території Полтавщини були відомі тільки за знахідкою влітку 1990, коли було виявлено два трупи на луках біля с. Леляки на Пирятинщині. Описано чотири нові місцезнаходження цього виду. У двох випадках це були трупи, виявлені біля с. Дейманівка в листопаді 2014 та в червні 2021 р. Третя і четверта знахідки також стосуються Пирятинської ОТГ (Лубенський район): біля с. Меченки хом'яка виявлено під час заготівлі сіна, біля с. Велика Круча хом'як відмічений на свіжозораному полі. Місця мешкання виду в регіоні перебувають під охороною Національного природного парку «Пирятинський».

Novitates Theriologicae, Pars 16: 115–118 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1620

Бабак степовий (*Marmota bobak*) на Одещині: огляд поселень

Микола Роженко

Нижньодністровський національний природний парк (Одеса)
e-mail: rogenkonikolaj@gmail.com; orcid: 0000-0003-4031-2503

Rozhenko, M. **The steppe marmot (*Marmota bobak*) in Odesa Oblast: an overview of colonies.** — The article provides an overview of the known locations of the marmot in Odesa Oblast, Ukraine. The population was formed by the resettlement of animals in the early 1980s from Kharkiv Oblast (near the city of Izium). Marmots are now known from six administrative districts of Odesa Oblast: Bolhrad, Lyman, Liubashiv, Okny, Podilsk, and Shyriaieve raions. In the latter locality, it reaches the highest abundance. The status of the marmot population in Odesa Oblast is generally unsatisfactory, as these populations are declining or disappearing due to various anthropogenic factors, such as road construction (Liubashivka Raion) and overgrazing (Bolhrad and Komintern raions). Granting the species a protected status will help to restore its population.

Вступ

Розселення бабаків на півдні України має велике значення для підтримання української частини популяції та збільшення видового складу мисливської фауни у регіоні. Успішність інтродукції бабаків на Одещині залежать від екологічних умов територій мешкання, зокрема наявності відповідних ґрунтів, антропогенного навантаження тощо. На Одещині поселення бабака відомі не перше десятиліття, і процес його інтродукції започатковано на півночі області, у Любашівському районі, з 1980 року [Дацюк 2019].

Автором зібрано відомості про колонії бабаків у шести адміністративних районах Одещини, опису чого й присвячено цю працю.

Матеріал

Матеріал зібраний шляхом власних спостережень та проведених обліків. Також використано результати опитування мисливців, дотичних до питань розселення виду у межах Одещини. Особисто автором обстежено на маршрутах (з використанням автомобіля) поселення бабака в Окнянському та Подільському адміністративних районах. Завдяки сприянню колег з УТМР зібрано матеріали про поселення бабака ще в чотирьох районах — Комінтернівському, Ширяївському, Роздільнянському та Болградському.

Обліки автор проводив епізодично 1–2 рази на рік, починаючи з 1992 р. Зазвичай це були весняні та осінні обліки.

Рис. 1. Одне з місцезнаходжень бабака степового в Подільському районі Одещини: *a* — координати на GPS-навігаторі, *b* — нора бабака на схилі біля дороги. Фото автора, 04.06.2017; *c* — схема районів (давнє дрібне районування) та місця знахідок колоній, згаданих в тексті та таблиці. Місця інтродукції відмічено крапками в центрі кіл; інші поселення сформувалися шляхом природного розселення з місць інтродукції.

Нерідко поселення виявляли не тільки на плакорах, але й на придорожніх схилах Подільського району, як показано на рис 1. Схему розміщення облікованих поселень виду на Одещині показано на рис. 1*c*.

Огляд колоній

Перші пари бабаків з метою їх розселення та збільшення видового складу мисливської фауни завезені на початку 1980-х років. Головний осередок бабаків на Одещині було сформовано з тварин, перевезених із Харківської обл. (район м. Ізюм) до Любашівського та Болградського районів. Орієнтовна чисельність переселених тварин складала біля 10 пар. Декілька пар бабаків (2–3), були переселені з Луганщини та випущені у природу на території Лиманського (Комінтернівского) району.

До 1990-х років відбулося природне розселення виду у межах Одеської області і бабаків почали реєструвати в Окнянському, Подільському, Ширяївському та Комінтернівському районах. Але найбільшої чисельності вид досяг на території Любашівського району наприкінці 1990-х років, що відмічено в і праці В. Дацюка [2019]. Так, в районі с. Степанівки навесні 1998 р. тут було обліковано 15 пар бабаків, що приступили до розмноження.

Нижче наведено характеристику відомостей про виявлені на весь час автором та колегами колонії за адміністративними районами Одещини, стисла інформація про них викладена у таблиці 1.

1. Північно-східна група колоній (Любашівський та Ширяївський райони). Обліковано 5 колоній, які розміщалися на схилах байраків.

Таблиця 1. Відомі колонії бабака на Одещині (назви за назвами районів, наведено за абеткою), рік їх формування та оцінка поточного стану

Назва колонії	Рік	Особливість та оцінка поточної чисельності
Болградська	~ 1980	перевезені з Харківської обл., нежиттєздатні популяція передусім через перевипас (вівцями), ~ 10 екз.
Лиманська	до 1990	перевезені з Луганської обл. та природне розселення з суміжних районів, нежиттєздатні популяція передусім через перевипас (вівцями), ~ 6 екз.
Любашівська	~ 1980	перевезені з Харківської обл., найбільш потужна колонія, на бабаків з якої у 2012–2013 рр. відкрито полювання; за оцінками В. Дацюка [2019], на поч. 2019 р. в цих поселеннях було бл. 1700 особин, наразі не більше 300–500 особин.
Окнянська	до 1990	природне розселення з суміжних районів, на обліковому маршруті від 3 до 5 нір, ~ 20 екз.
Подільська	до 1990	природне розселення з суміжних районів, на обліковому маршруті від 3 до 5 нір, ~ 15 екз.
Ширяївська	до 1990	природне розселення з суміжних районів, ~ 10 екз.

2. Північно-західна група колоній (Подільський та Окнянський райони). Обліковано 3 поселення два на узбіччі дороги Бухарест–Полтава та одне в межах степових ділянок на схилах балок.

3. Південно-східна група (Лиманський район). Виявлено тільки одне поселення бабаків на схилах балки.

4. Південно-західна група (Болградський район) сформована з двох поселень, які теж розташовувалися на схилах степових балок.

Динаміка колоній та несприятливі фактори

Значне скорочення чисельності бабаків у Любашівському районі відбулося під час будівництва траси Одеса, яке проводили з перенесенням значних обсягів піщаних ґрунтів, які є важливою умовою успішного існування виду. Фактично було порушено місця мешкання бабаків, що призвело до різкого зменшення чисельності, а на окремих ділянках до повного зникнення.

Аналіз результатів переселення бабаків у межах Болградського району, де в наявності є степові ділянки з ярами, свідчить про те, що умови для існування бабаків у згаданій місцевості не відповідають вимогам виду. Ймовірно це пов’язано з відсутністю відповідних ґрунтів, зокрема піщаних. Важливим негативним фактором для бабаків у межах Болградського та Лиманського районів був випас великих отар овець, які зазвичай охороняються собаками. Останні сприяли зникненню бабаків у межах згаданих районів.

Щодо щільності виду, слід зазначити що під час обліку поселень бабаків у межах Окнянського та Подільського районів на маршруті у 70 км було обліковано 5 поселень, кожне з яких мало від 3 до 5 нір.

Після проведення таксації бабаків у 2012–2013 роках у Любашівському районі на них було відкрито ліцензійне полювання. Кількість добутих тварин, станом на сьогодні не відома, як і загальна чисельність.

Є усі підстави сподіватися, що після занесення бабака до Червоної книги (2021) України, стан його популяцій має шанси покращитися. Можна очікувати, що його чисельність на півночі Одещини (Окнянський, Подільський та Любашівський райони) буде рости, що призведе до подальшого розселення бабаків на території суміжних районів, а згодом і за межі області.

Висновки

Бабак степовий є видом, який досить вибагливий до окремих екологічних умов. До таких, у першу чергу, слід віднести наявність відповідних територій (степові ділянки з ярами, що розташовані на піщаних ґрунтах з відповідним розташуванням ґрунтових вод, інтенсивність ведення сільського господарства (зокрема, скотарства) та безпосередній тиск на місця поселення бабаків (зокрема, браконьєрство).

Література

Дацюк, В. 2019. Бабак степовий (Marmota bobak) на півночі Одеської області (Україна). *Theriologia Ukrainica*, **17**: 92–96. CrossRef

Резюме

Роженко, М. **Бабак степовий (*Marmota bobak*) на Одещині: огляд поселень.** — Наведено огляд відомих місцезнаходжень бабака на території Одеської області. Популяцію сформовано шляхом переселення тварин на початку 1980-х років із Харківської обл. (район м. Ізюм). Бабаки нині відомі з шести адмінрайонів Одещини — Болградського, Лиманського, Любашівського, Окнянського, Подільського, Ширяївського районів. В останньому він досягає найбільшої чисельності. Стан популяції бабака в Одеській області в цілому є незадовільним, оскільки його місцеві популяції скорочують чисельність або й зникають через різні антропогенні фактори — будівництво доріг (Любашівський район), надмірний випас овець (Болградський та Комінтернівський райони). Надання виду охоронного статусу сприятиме відновленню його популяції.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 119–124 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1621

Екологія полівки підземної (*Microtus subterraneus*) у високогір'ї Українських Карпат

Михайло Рудишин

Інститут екології Карпат НАН України (Львів)

***Rudyshyn, M.* Ecology of the European pine vole (*Microtus subterraneus*) at high altitudes of the Ukrainian Carpathians.** — The article presents information on the ecology of pine voles in the highlands of the Carpathians based on the results of studies conducted in 1956–1986. The results of population surveys in different types of habitats and plant associations are presented, with corresponding estimates of abundance (maximum 123 specimens/ha) and density (maximum 2.6 kg/ha), as well as an analysis of population features in different habitats and different years. The high frequency of the species occurrence in ruderal coenoses of the highlands, in particular in thickets of the alpine sorrel, is shown. Detailed information on the reproduction of populations, in particular on the number of young in a litter, is given: the modal value is 2–3, the limits are 1–5, and the average is 2.4–2.9, depending on the biotope (plant association). Data on the ratio of reproductively active individuals and the age and sex structure of populations, as well as the ecomorphological and ecophysiological parameters of voles are presented.

Передмова (від упорядника)

Полівка підземна (*Microtus subterraneus*) — один із найменш відомих «пересічним» теріологам видів ссавців української фауни, який був одним із важливих об'єктів дослідження в низці базових точок моніторингу, як от в Канівському заповіднику (дослідження групи В. Межжеріна) та на біостанції Пожижевська (дослідження М. Рудишина). Як об'єкт уваги він представлений лише у двох дисертаціях — Л. Гиренка (1964) і автора передмови (1991). Михайло Петрович Рудишин доклав чимало зусиль до вивчення цього виду і мав колекцію з сотень черепів. На прохання колег він міг у стислі терміни відловити необхідну кількість зразків, чому був свідком і автор.

Інтенсивна багаторічна польова робота дослідника залишала мало місця для підготовки великих узагальнень, і М. П. часто задовольнявся публікаціями в матеріалах конференцій та збірників наукових праць, не повертаючись потім до таких доробків, щоби представити їх повні версії у фахових виданнях. Проте добре, що такі праці були. І в архіві автора цих рядків є всі підготовлені Українським теріологічним товариством *препринти* з матеріалами теріологічних зібрань 1987, 1990 та 1992 років, коли це була єдина для нас можливість «публікації» своїх доробків. Серед них була і праця Михайла Петровича про екологію полівки підземної в Карпатах [Рудышин 1987].

Цим матеріалом ми продовжуємо серію публікацій, залишених нам у спадок у формі препринтів 1980–1990-х рр. (На сьогодні республіковано окремі праці Володимира Наглова, Андрія Вискушенка та інших колег).

Переклад цього рукопису українською підготовлено Юрієм Канарським (Інститут екології Карпат НАН України).

Вступ

Екологія полівки підземної (*Microtus subterraneus*), яка поширена в Українських Карпатах і суміжних регіонах, вивчена недостатньо [Гиренко 1954; Рудышин *et al.* 1984; Татаринов 1973 та ін.]. У зв'язку з цим нами протягом 1956–1986 років проведено стаціонарні дослідження на території Карпатського національного природного парку (гори Пожижевська, Брескул, Говерла), а також у інших районах — гори Квасівський Менчул, Петрос, Чивчинські гори, Верхньодністровські Бескиди, Боржавські полонини.

Матеріал і методика

Протягом цього часу відловлено й проаналізовано близько 2,5 тис. особин полівки підземної. Територіальне розміщення особин у популяціях цього виду вивчали шляхом масового мічення гризунів [Калабухов 1951], їх повторних відловів у різних рослинних асоціаціях лісового, субальпійського та альпійського поясів Карпат[1].

Вік тварин визначали на основі порівняння з полівками з точно відомим віком (поміченими у молодому віці та згодом неодноразово повторно відловленими), при цьому уточнення віку проводили за краніологічними ознаками [Бобринский *et al.* 1965]. У результаті такого аналізу ми виділили 4 вікові групи: I — молоді віком до 3-4 тижнів; напівдорослі — від 1 до 4 місяців; I-II — дорослі — від 4 до 12 місяців; IV — старі — понад 12 місяців.

Розміщення полівок і їхню щільність за чисельністю й біомасою визначали на стаціонарних майданчиках площею 1 га, де через кожні 4–6 годин протягом 5 діб і щомісяця протягом вегетаційного періоду 100 живоловками (10 рядів по 10 штук у кожному на відстані 10 м) відловлювали гризунів, мітили, зважували, визначали стать, картували місця вилову окремих особин і випускали назад.

Величину виводку самиць визначали за нормально розвинутими ембріонами, плацентарними плямами і знахідками дитинчат у гніздах. Проводили також морфофізіологічні [Шварц *et al.* 1968] та біоенергетичні дослідження [Рудышин *et al.* 1984].

---

[1] ***До номенклатури рослинних угруповань.*** Назви корінних формацій та асоціацій лісової рослинності (у т.ч. криволісся) мають закінчення «-ина»: смеречина, гірськососнина, зеленовільшина; похідних лісових, чагарникових, чагарничкових і трав'яних угруповань — «-ик»: ялівечник, чорничник, щавельник, біловусник, костричник. (Прим. перекладача).

Просторове розміщення і біотопи

У обстежених смеречинах (900–1400 м н.р.м.) елементарні поселення полівки підземної приурочені до освітлених і захаращених деревним відпадом місць, де наявні достатні запаси трав'яних кормів, сприятливі умови для схованок і облаштування нор. За нашими багаторічними даними, у смеречинах щільність гризунів за чисельністю та біомасою пересічно становить, відповідно, 6 особин на 1 га та 0,1 кг на 1 га.

Просторове розміщення елементарних поселень полівки підземної у гірськососнових (сосни гірської), ялівцевих (ялівцю сибірського) і зеленовільхових (душекії зеленої) асоціаціях (1400–1550 м н.р.м.) обумовлене характером рослинності. Найвищі показники щільності й біомаси відзначені в угрупованні ялівцю сибірського, де гризуни рівномірно розподілені по території. У гірськососнині та зеленовільшині просторова структура населення полівок представлена агрегаціями, приуроченими до густого трав'яного покриву.

У ялівечнику середня щільність за чисельністю в 1979 р. становила 48,6 особини/га, у 1980 р. — 23,3 ос./га, у 1981 р. — 21 ос./га, а щільність за біомасою — відповідно 0,86; 0,44; 0,42 кг/га.

У зеленовільшині найвищі показники щільності за чисельністю й біомасою відзначені у 1960 р. (41,6 особини/га і 0,76 кг/га). У 1979 і 1980 рр. ці показники були меншими — відповідно 36,6 і 35,7 особини/га, 0,66 і 0,67 кг/га.

У костричниках (кострицi лежачої) альпійського поясу (вище 1850 м н.р.м.) середня багаторічна щільність полівки підземної за чисельністю й біомасою сягає відповідно 37,6 особини/га та 0,61 кг/га.

Дуже сприятливими для мешкання полівки підземної виявилися рудеральні ценози. Вони представлені щавельниками (щавлю альпійського), розташованими біля верхньої межі лісу.

В умовах заповідного режиму підземна полівка займає у щавельниках домінантне положення (на її частку припадає 40 % чисельності та 34 % біомаси всіх виловлених тварин). За цими показниками вона переважає навіть полівку темну (*Microtus agrestis*), про що свідчать дані червневих спостережень на полонині Пожижевській у 1979–1982 рр. (табл. 1).

Таблиця 1. Щільність населення підземної та темної полівок за чисельністю й біомасою у щавельнику альпійському

Роки	Щільність за чисельністю, особин / га		Щільність за біомасою, кг / га	
	M. subterraneus	*M. agrestis*	*M. subterraneus*	*M. agrestis*
1979	71,1	21,0	1,37	0,65
1980	122,6	75,0	2,59	2,44
1981	79,2	50,4	1,47	1,38
1982	28,8	12,0	0,56	0,35

Таблиця 2. Величина виводку в самиць підземної полівки у рослинних асоціаціях різних висотних поясів

Асоціації рослинності		Величина виводку		
		n	min-max	M ± m
I. Лісові	Смеречини	15	1–4	2,73 ± 0,23
II. Субальпійські	Зеленовільшини	33	1–4	2,74 ± 0,13
	Ялівечники	28	1–5	2,44 ± 0,15
	Гірськососнини льодовикових котлів	22	2–4	2,50 ±0,14
	Гірськососнини смуги контакту субальпійського й альпійського поясів	12	1–4	2,83 ± 0,17
	Щавельники	252	1–5	2,48 ± 0,05
	Чорничники	38	1–4	2,89 ± 0,11
	Біловусники	20	1–4	2,80 ± 0,19
III. Альпійські	Костричники	19	2–3	2,47 ± 0,12

Репродукція

Сезон розмноження полівки підземної в Карпатах триває від травня до вересня, а в дуже теплі роки — до жовтня. За цей час статевозрілі самиці приносять 3–4, зрідка 5 виводків, у кожному з яких буває 1–5 дитинчат.

Здебільшого трапляються виводки з двома (43,6 %) і трьома (41,3 %) дитинчатами, рідше — з чотирма (9,5 %), і дуже рідко — з одним (4,9 %) і п'ятьма (0,7 %) дитинчатами. Середня величина виводку полівок коливається в межах 2,44–2,89 (табл. 2).

Загалом для самиць полівки підземної у Східних Карпатах характерна більша величина виводку, ніж для тварин, що мешкають у Високих Татрах [Kratochvil 1969], — відповідно 2,57 ± 0,05 та 2,25 ± 0,05.

Нами встановлено, що найбільші виводки в самиць полівки підземної спостерігаються в чорничниках, що пояснюється наявністю тут найбільш сприятливих для гризунів кормових і захисних умов. У всіх інших рослинних асоціаціях лісового, субальпійського та альпійського поясів у самиць переважають виводки з 2–3-ма дитинчатами (див. табл. 2).

Влітку серед статевозрілих самиць особини, що розмножуються, становлять 60–100 %, а восени їхня кількість різко зменшується. Статевозрілими полівки стають у 3–4-тижневому віці. Чим старші самиці, тим більша у них середня величина виводку. Серед молодих полівок самиці, що розмножуються, трапляються дуже рідко (табл. 3).

Виявлено відмінності в середній величині виводку в самиць полівки підземної в окремі роки. Найвищі значення цього показника відзначено у 1961 (3,17 ± 0,76), 1974 (3,00 ± 0,15), 1975 (3,17 ± 0,31) і 1978 (3,00 ± 0,21) роках, а найнижчі — у 1982 (2,32 ± 0,17) і 1984 (2,28 ± 0,10) роках.

Таблиця 3. Величина виводку в самиць підземної полівки залежно від віку

Вікові групи	Обсяг вибірки		Величина виводку	
	n	n (%)	min-max	M ± m
I — молоді	3	0,7	1–2	1,67
II — напівдорослі	57	13,0	1–5	2,05 ± 0,11
III — дорослі	253	57,6	2–5	2,52 ± 0,05
IV — старі	126	28,7	1–4	2,82 ± 0,06

При цьому встановлено, що в роки високої щільності населення полівок середня величина виводку менша, ніж у роки депресії, що зумовлене, імовірно, дією внутрішньо-популяційних механізмів регуляції чисельності.

Статево-вікова структура

У загальному складі населення полівки підземної частіше трапляються самці (53,7 %). Їх помітне переважання відзначене лише серед дорослих і старих особин (55,5–59,4 %), тоді як у молодих і напівдорослих полівок виявлено більше самиць (52,7–59,0 %), що, вірогідно, пояснюється вищою активністю і загибеллю самців у період розмноження.

Така закономірність встановлена для більшості поселень у досліджених рослинних асоціаціях (щавельники, чорничники, ялівечники тощо). Проте, у зв'язку з неоднорідністю елементарних поселень полівки підземної у різних рослинних угрупованнях їх віковий склад має свою специфіку.

Екоморфологія та екофізіологія

Підземні полівки, що мешкають у Карпатах, мають вищі інтер'єрні показники порівняно з гризунами, що трапляються в Лісостепу.

Зокрема, абсолютна вага печінки у дорослих тварин з лісостепових районів становить 0,985 ± 0,08 г, а в гірських — 1,111 ± 0,04 г; серця — відповідно 0,117 ± 0,01 і 0,335 ± 0,01 г; легень — 0,200 ± 0,01 і 0,122 ± 0,02 г. Відносна вага печінки у особин з лісостепової зони достовірно менша, ніж у карпатських полівок (t = 2,42).

Нами також проведена енергетична оцінка маси тіла, корму і продуктів виділення підземних полівок. Абсолютно суха маса тіла однієї особини в середньому дорівнює 5,85 г, що становить 28,00 ккал, а споживаний добовий корм — відповідно 6,00 г і 30,00 ккал. Добові виділення (екскременти, сеча) однієї полівки сягають пересічно 3,2 г абсолютно сухої речовини, що становить 8,15 ккал.

Функціональна роль полівки підземної у різних рослинних асоціаціях Східних Карпат визначається щільністю її населення, і найбільш значима у рудеральних, чагарникових та лежачекострицевих асоціаціях високогір'я.

Література

Рудышин, М. П. 1987. Экология подземной полевки в Украинских Карпатах. *Хомяковые фауны Украины (фаунистика, систематика, экология и практическое значение). В 6-ти частях*. *Ч. 2.* Институт зоологии АН Украины, Киев, 6–11. (Ин-т зоол. АН УССР, Препринт; № 87.7).

Бобринский, Н. А., Б. А. Кузнецов, А. В. Кузякин. 1965. *Определитель млекопитающих СССР.* Просвещение, Москва, 1–382.

Гиренко, Л. Л. 1954. *Сравнительная экология кустарниковой и рыжей полевок*: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. Институт зоологии АН УССР, Киев, 1–19.

Калабухов, Н. И. 1951. *Методика экспериментальных исследований по экологии наземных позвоночных.* Сов. наука, Москва, 1–176.

Рудышин, М. П., М. М. Сергиенко, Я, Й. Дарамбура, А. А. Зубенко. 1984. Гетеротрофные компоненты. *В кн.: Дигрессия биогеоценотического покрова на контакте лесного и субальпийского поясов в Черногоре*. Наукова думка, Киев, 149–168.

Татаринов, К. А. 1973. *Хребетні заходу України.* Вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1–258.

Шварц, С. С., В. С. Смирнов, Л. Н. Добринский. 1968. *Метод морфофизиологических индикаторов в экологии наземных позвоночных*. Свердловск, 1–388.

Kratochvil, J. 1969. Der Geschlechtszyklus der Weibchen von Pitymys subterraneus und P. tatricus. (Rodentia) in der Hohen Tatra. *Zoologicke Listy*, **18** (2): 90–120.

Niethammer, J. 1972. Zur Taxonomie und Biologie der Kurzohrmaus. *Bonner zoologische Beiträge*, **23** (4): 290–509.

Резюме

Рудишин, М. **Екологія полівки підземної (*Microtus subterraneus*) у високогір'ї Українських Карпат.** — Наведено відомості про екологію чагарникової полівки в високогір'ї Карпат за результатами досліджень 1956–1986 років. Наведено результати обліку чисельності в різних типах місцезнаходжень і рослинних асоціацій з відповідними оцінками чисельності (максимум 123 екз./га) та щільності (максимум 2,6 кг/га) та аналізом відмінностей у різних біотопах та в різні роки. Показана висока частота трапляння виду в рудеральних ценозах субальпіки, зокрема в заростях щавля альпійського. Наведено детальні відомості про репродукцію популяцій, зокрема про кількість дитинчат у виводку: модальне значення 2–3, межі — 1–5, середнє 2,4–2,9 залежно від біотопу (рослинної асоціації). Представлено дані про частки репродуктивно активних особин та вікову й статеву структуру популяцій, а також екоморфологічні та екофізіологічні показники полівок.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 125–129 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1622

Візон річковий (*Neogale vison*) у заплаві Нижньої Прип'яті (Білорусь)

Інеса Балотіна

Громадська організація «Багна» (м. Туров, Білорусь)
e-mail: zelpra@gmail.com, orcid: 0000-0002-4988-2134

***Bolotina, I.* The American mink (*Neogale vison*) in the floodplain of the Lower Prypiat River (Belarus).** — The settlement of *Neogale vison* in the territory of modern Belarus began 70 years ago. The expansion of *N. vison* determined the displacement of the native *Mustela lutreola*. At present, *N. vison* is an abundant, non-native game species in Belarus, including the territory of Lower Prypiat. A review of *N. vison* sightings in two administrative districts in the Lower Prypiat floodplain (Kalinkovichi and Mozyr) in 2023 was carried out. A total of 5 sightings of *N. vison* in the Mozyr district were collected and presented in the report. In Prypiat, there are cases when individual animals of *N. vison* show trustfulness to people, which is not typical for completely wild animals. The probable source for replenishment of the local population is fur farming, which is also supported by data from geneticists. In this connection, it is obvious that different colour morphs described by the author are regularly recorded in the region.

Вступ

Нарис присвячено чужорідному для фауни Білорусі виду — візону річковому (*Neogale vison*), відомому в літературі також як «американська норка» (*Mustela vison, Neovison vison*). Розселення *Neogale vison* на території сучасної Білорусі розпочали 70 років тому. За цей час вона успішно акліматизувалася, розширила свій ареал та мала великий вплив на стан низки коловодних видів, у т.ч. норку європейську та щура водяного. Водночас є дуже мало публікацій, присвячених екології й поширенню візона у Поліссі.

Мета роботи — зробити стислий огляд характеру зустрічальності та поширення візона в заплаві Нижньої Прип'яті та підготувати огляд найновіших зустрічей цього виду у Калинковицькому та Мозирському районах.

Довідка з історії інтродукцій

«Американську норку» вперше завезли до Білорусі 1953 року. У наступні 5 років (з 1953 до 1958 р.) у різні водойми республіки випущено 895 звірків (8 партій із Башкирської і Татарської АРСР), зокрема у 1957 році 398 особин було випущено у заплаву р. Сож басейну Дніпра [Сидорович 1995]. Саме з півдня Білорусі почалося розселення виду по регіону і за його межі, зокрема і

в районі Київського водосховища [Панов 2002]. Тобто проникнення виду вниз за течією Дніпра, зокрема й по Київському вдсх., відбувалося за рахунок мігрантів з Білорусі, природним шляхом, без штучних інтродукцій. Перша поява звірків цього виду на території України відмічено в 60-х роках XX ст. на притоках р. Сож і в заплаві верхнього Дніпра на території Чернігівської обл., а у 80-х — на Київському та Кременчуцькому водосховищах [ibid.]. Протягом тридцяти наступних років цей вид заселив всю територію Білорусі, включаючи басейни Прип'яті та Сожа, звідки мігранти по Дніпру і Прип'яті досягли Київського водосховища. Вже звідти візон почав освоювати басейни річок Уж, Тетерів і Десна [Панов 2002]. Цей вид можна віднести до тих, що успішно увійшов до складу дикої фауни України [Загороднюк 2023].

В Україні цей вид регулярно зустрічається на р. Прип'яті. Зокрема, у Рівненській обл. візон освоїв нижню та середню течії р. Горинь і басейн її правої притоки — річку Случ. У Житомирській обл. візон заселив більшу частину р. Уборть з її притоками Перга, Болотниця, Жолобниця, Плотниця, де цей вид відмічають з 1986 р. [ibid.]. На початок XXI ст. цей вид зустрічається у Київській обл. в Поліському, Іванківському, Вишгородському районах і на території Чорнобильського біосферного заповідника [Панов 2002].

У 1960–1980-х роках у Білорусі існувало 10 звірівницьких господарств, які розводили «американську норку»; одне з них, розташоване за 15 км від Прип'яті, в с. Нова Антонівка Калинковицького району, діє і тепер. Засновниками дикої популяції візона в Білорусі, як і по всій лісовій зоні Європи, були вихідці з розплідників і звіроферм, звідки їх випускали з метою акліматизації або вони тікали. В умовах Білорусі цей вид виявився життєздатним, і за 30 років від початку акліматизації її чисельність зросла майже в 60 разів [цит. за вебсайтом «Фауна Беларуси, позвоночные»: https://u.to/rkovIA].

Нині *Neovison vison* у Білорусі — численний, ненормований вид мисливських звірів, зокрема й на території Нижньої Прип'яті. Зникнення норки європейської збігається в часі з масовим розселенням візона в басейні Прип'яті. За однією з версій В. Сидоровича, початок акліматизації «американської норки» збігся з депресією в популяції аборигенної норки, однією з причин чого міг бути її перепромисел. Тому приймається, що інтенсивна експансія візона призвела до витіснення аборигенної норки [Савицкий *et al.* 2005]. Але згасання популяцій аборигенного виду почалося задовго до інтродукції вселенця. У 1937 р. на заготівельні пункти в БРСР надійшло 940 шкурок європейської норки, а вже у 1938–1939 — у 1,5 рази менше. Із 1950 по 1953 р. щорічний видобуток європейської норки в Білорусі становив 401–530 ос./рік. У 1963–1966 роках щорічний сумарний промисел обох видів норок[1] перебував у межах 859–1269 ос./рік [Васильков & Голодушко 1969].

[1] В Україні в державній статистиці «2тп-мисливство» також види не розрізняли (і дотепер не розрізняють) і подають від спільною назвою «норка вільна». — *Прим. ред.*

У 1980–2000-х роках у Білорусі виявлено тільки три локальні популяції аборигенної норки: дві у верхів'ях річок Ловать та Лучоса, що на півночі Білорусі, та одна у верхів'ях річок Ствіга і Льва, на території Центрального Полісся. Для Полісся були відомі лише поодинокі реєстрації цього виду, і поліську популяцію було визначено як згасаючу [Сидорович 1997].

Огляд знахідок

Загалом автором зібрано відомості про п'ять знахідок візона в околицях Мозиря. Такі відомості у стислому уніфікованому вигляді подано в таблиці (табл. 1), а нижче по тексту подано докладні відомості про ці зустрічі.

1) 17.01.2023, меліоративний канал біля р. Ненач, Калинковичський район, між селами Турцевичі та Рудня Горбовицька, близько 6 км до русла Прип'яті. Візон дикої морфи займався добуванням риби на незамерзлих ділянках меліоративного каналу. Джерело: особ. повід. А. Шевчика.

2) 1.03.2023, р. Прип'ять, бетонований берег річки в центрі м. Мозиря, за 200 м від мосту (фото на рис. 1, *a*). Візон дикої морфи займався ловом риби; зі здобиччю, дрібною рибою, сховався під човен, що лежав поруч на березі догори дном. Джерело: особ. повід. С. Зеніна.

3) Неодноразові зустрічі дикой морфи протягом травня-червня 2023 р., на березі каналізованого русла р. Ненач, за кілометр від впадіння каналу в р. Прип'ять, зазвичай у надвечір'я. Джерело: особ. повід. С. Козлова.

4) 11.09.2023, стариця р. Прип'ять на околиці м. Мозир, причал для байдарок. Незадовго до темряви особина білої морфи обстежила причал і пірнула у воду стариці (фото на рис. 1, *b*). Джерело: особ. повід. С. Зеніна.

5) 10.11.2023, Калинковичський район, хутір Жарівка, будівля гостьового будиночка на березі ставу, поблизу спрямленого русла малої річки. Спостерігали особину білої морфи, яка обстежила господарську частину будинка, де був посуд і залишки їжі. Джерело: особ. повід. А. Шевчика.

Таблиця 1. Список знахідок візона в околицях Мозиря (всі — Гомельська обл.)

Місця знахідок	Деталі (біотоп, дата тощо)	Джерело
Калинковицький район	17.01.2023, меліоративний канал біля р. Ненач, між сс. Турцевичі та Рудня Горбовицька; до Прип'яті 6 км	А. Шевчик, особ. повід.
м. Мозир	1.03.2023, р. Прип'ять, бетонований берег річки в центрі м. Мозир, за 200 м від мосту	С. Зенін, особ. повід.
м. Мозир	05-06.2023, р. Ненач, каналізоване русло, за кілометр від впадіння в р. Прип'ять	С. Козлов, особ. повід.
м. Мозир	11.09.2023, стариця Прип'яті на околиці Мозиря, причал для байдарок. Біла морфа	С. Зенін, особ. повід.
Калинковицький район	10.11.2023, хут. Жарівка, гостьовий будинок на березі ставу, біля спрямленого русла річки. Біло морфа	А. Шевчик, особ. повід.

Рис. 1. Візони (*Neogale vison*) в околицях Мозира. Ліворуч — візон на березі Прип'яті, фото С. Зеніна, 1.03.2023; праворуч — альбінос візона, в окол. Мозиря, фото С. Зеніна 11.09.2023.

Обговорення

Згідно з офіційними даними Мінлісгоспу, чисельність дикої популяції візона («американської норки») на території Білорусі на 1 січня 2020 р. становила 23'935 особин, обсяг добування за рік — 1'738 особин. У 2021 р. чисельність становила 24'475 особин, добуто 1'224 візонів. На думку автора, дані щодо заготівель хутра для більшості видів, зокрема й «норок», не відображають істинної картини вилучення особин із природи і можуть давати тільки уявлення про їхню динаміку за роками.

Останніми роками намітилася тенденція на зменшення розведення візона на хутро. На всіх білоруських звірофермах нині мешкає приблизно 130 тис. самок маточного стада (дані асоціації «Белпушнина», за вебсайтом Office Line: https://u.to/8U0vIA).

Збереження такого високого поголів'я на звірофермах — це потенційна можливість і ризик формування постійного потоку мігрантів (втікачів) у дике середовище зі звірівницьких господарств. Зустрічі особин візона білого та іншого кольорів, відмінних від «дикого» типу, може бути одним із підтверджень такого припущення. Крім того, рибалки на Прип'яті відмічають випадки, коли окремі звірята виявляють явну довірливість до людей, не властиву диким тваринам. Один із таких випадків потрапив на відео для ютуб-каналу про риболовлю на Прип'яті у вересні 2023 р. (https://u.to/u0gvIA 37:44, 40:29).

Випадки втеч особин зі звірівницьких господарств Білорусі в дике середовище доведено за допомогою генетичного аналізу двох господарських популяцій візона, а також диких груп, що мешкають на прилеглій до звірогосподарств території [Волнистый *et al*. 2020]. Це дозволило підтвердити наяв-

ність ефективного притоку особин у дике середовище на території заплави Нижньої Прип'яті зі звірогосподарства, згаданого вище, яке розташоване на території Калинковицького району.

Таким чином, можна стверджувати, що нині у заплаві Нижньої Прип'яті сформувалася стійка популяція чужорідної «американської норки» — візона, яку постійно підживлюють втікачі зі звірогосподарства.

Подяка

Автор висловлює вдячність І. Загороднюку (Національний науково-природничий музей НАН України) за ідею цієї публікації та цінні зауваження і консультації під час підготовки матеріалу. Автор щиро дякує Станіславу Зеніну, Андрію Шевчику, Сергію Козлову, Ользі Назарчук (кафедра біології та хімії Мозирського державного педагогічного університету імені І. П. Шамякіна) за приватні повідомлення та надіслані світлини, що підтверджують існування виду в регіоні дослідження.

Література

Васильков, В. В., Б. З. Голодушко. 1969. *Пушные звери Белоруссии и их добыча*. Минск, Ураджай, 1–159.

Волнистый, А. А., К. В. Гомель, Е. Э. Хейдорова, А. В. Шпак, М. Е. Никифоров. 2020. Молекулярно-генетический полиморфизм популяций американской норки (Neovison vison) в модельных звероводческих хозяйствах и на прилегающих к ним территориях в Беларуси. *Доклады НАН Беларуси*, **64** (6): 685–693. CrossRef

Загороднюк, І. 2023. *Наземні хребетні України: адвентивна складова.* НАН України, Національний науково-природничий музей, Київ, 1–62. ISBN 978-617-14-0080-1 https://shorturl.at/bz129

Панов, Г. 2002. Динаміка ареалів та чисельності напівводяних хутрових звірів в Україні у другій половині XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **30**: 119–132. https://bit.ly/3GLGPFx

Савицкий, Б. П., С. В. Кучмель, Л. Д. Бурко. 2005. *Млекопитающие Беларуси*. Белорусский государственный университет, Минск, 1–319. ISBN 985-485-327-6.

Сидорович, В. Е. 1995. *Норки, выдра, ласка и другие куньи*. Минск, Ураджай, 1–191.

Сидорович, В. Е. 1997. *Куньи в Беларуси: эволюционная биология, демография и биоценотические связи.* Минск, Золотой улей, 1–263.

Резюме

Балотіна, І. **Візон річковий (*Neogale vison*) у заплаві Нижньої Прип'яті (Білорусь).** — Розселення *Neogale vison* на території сучасної Білорусі розпочали 70 років тому. Експансія американської норки визначила витіснення аборигенної *Mustela lutreola*. Нині *Neovison vison* — численний, ненормований мисливський вид у Білорусі, зокрема на території Нижньої Прип'яті. Зроблено огляд зустрічей *Neogale vison* у двох адміністративних районах у заплаві Нижньої Прип'яті (Калинковицький та Мозирський) у 2023 році. Загалом зібрано відомості про 5 знахідок візона в окол. Мозиря, які описано в повідомленні. На Прип'яті відмічають випадки, коли окремі звірята *Neogale vison* виявляють довірливість до людей, не притаманну абсолютно диким тваринам. Ймовірним джерелом підживлення місцевої популяції є звірогосп, що підтверджують й дані колег-генетиків. У зв'язку з цим, очевидно, у регіоні регулярно й реєструють різні колірні морфи, описані автором.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 130–134 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1623

Вивірка (*Sciurus vulgaris*) в околицях Києва 100 років тому (1924–1927)

Олександр Данилович

Державна науково-дослідна мисливська лабораторія України (Київ)

***Danylovych, O.* The red squirrel (*Sciurus vulgaris*) in the vicinity of Kyiv 100 years ago (1924–1927).** — The adapted translation of the article 'On the red squirrel' (Danylovych 1925), which was published in the journal of the All-Russian Industrial Cooperative Union of Hunters (the antecedent of the USHF, now known in Ukraine), is presented. The article contains valuable data on the distribution of the species in suburban green areas that have been preserved to this day (in particular, Pushcha-Vodytsia and Holosiivskyi Forest), important information on nest building, nest location and reproduction, and features of parental behaviour. The autumn aggregations of squirrels in feeding grounds are also considered. The morphological features (morphometry, colouration details) of the squirrels are presented. Data on the currently known museum specimens collected by the author are presented.

Передмова редактора[1]

Дослідник, працю якого тут представлено, — один з активних природознавців та музейників Києва першої половини XX ст., один з ключових таксидермістів і по суті утримувачів Зоологічного музею Української сільгоспакадемії, відомий фенолог. У 1927 р. О. Данилович опублікував в журналі «*Охотник*» статтю «О белке» [Данилович 1927]. Ця публікація (як і подібні його праці 1925 та 1929 рр. у тому самому виданні) виявилася бібліографічною рідкісністю, і тільки дякуючи наполегливості колеги Павла Панченка цю публікацію О. Даниловича вдалося знайти в букіністичних нетрях. Власне, це й дозволило надалі розпізнати, відредагувати й перекласти українською текст статті, який наводиться тут майже без змін. У переліку змін: оформлено таблицю з текстових даних, впорядковано бібліографію, зроблено резюме і передмову, дано окремі пояснення у примітках. Також додано розділ про зразки вивірок, зібраних О. Даниловичем, які збереглися в Національному науково-природничому музеї НАН України, що зроблено на підставі даних з нарису про дослідника, представленого в цьому виданні [Загороднюк 2023]. На основі того ж джерела наведено і тогочасну найбільш імовірну афіліацію — Державна науково-дослідна мисливська лабораторія України.

[1] Редактором є І. Загороднюк, який і виступив ініціатором циклу розвідок стосовно О. Даниловича (~1903...~1953) та його наукового спадку, окремі сліди чого виявлено в ННПМ.

Місця дослідження вивірок

У № 11 «Мисливця» за 1925 рік я вже писав про те, що в околицях м. Києва вивірка не є рідкістю [Данилович 1925]. Особливо часто це звірятко трапляється в мішаних, переважно хвойних лісах по річці Ірпінь, У великій кількості я спостерігав вивірок і знаходив їхні гнізда біля сіл: Романівки, Мостища, Стоянки. Пильні, Шевелівки, Гути, Бучі, а також поблизу дачного селища «Пуща Водиця». У величезному Дубечанському лісовому масиві, розташованому по річці Десні, за словами лісників, вивірка дуже нечисленна. Я особисто бачив тут восени 1926 року під час полювання на зайців одну вивірочку, що трималася в молодих соснових посадках.

Гнізда та розмноження

Гнізда білок я знаходив, головним чином, на молодих соснах, ближче до вершини дерева, зазвичай між стовбуром і однією з бічних гілок. Гніздо робиться із сухої трави, деревного лубу, волокон конопель, моху і лишайників, а зверху обов’язково обвивається гілками сосни. Зрідка трапляються гнізда, зроблені тільки зі соснових гілок. Останнього типу гнізда дуже неміцні і є, ймовірно, тимчасовими притулками для самців. Наявне в мене зараз гніздо (від 6 травня 1927 р.), у якому були маленькі вивірчата (забрані вивіркою після того, як я оглянув гніздо), має приблизно такі розміри: висота — 14 см, діаметр 40 х 32 см. Це гніздо зроблено винятково з лубу (найдрібніших ниток кори осики) і оповите гілками сосни.

У квітні вивірка мече дитинчат. Наприкінці квітня і на початку травня я знаходив сліпих вивірчат. 6 травня 1927 року біля села Мостище я оглянув два гнізда і в обох знайшов молодих. Гнізда розташовувалися на середньої величини соснах, на висоті близько 8 метрів від землі. В одному гнізді було п'ять, а в іншому — чотири сліпих дитинчати. Забарвлення маленьких вивірчат було схоже з літнім хутром старих особин (молоді другого гнізда були, як мені здалося, дещо сірішими на боках). Знайдені вивірчата мали 10–13 см довжини (від кінця носа до anus'a), хвіст — 10 см.

Будучи потривоженою, вивірка залишає гніздо, особливо якщо в ньому є молоді, вкрай неохоче і, наприклад, зовсім не звертає уваги навіть на сильний стукіт палицею по стовбуру дерева, на якому розташоване гніздо. Тільки, коли я добирався до самого гнізда, звір вискакував і, якщо в гнізді були дитинчата, виявляв сильне занепокоєння, щохвилини «цокаючи» і «нявкаючи». Якщо зняти і забрати гніздо з молодими, то вивірка за гніздом не слідує. З оглянутого людиною гнізда вивірка обов'язково забирає дитинчат одразу ж після того, як людина піде. 19 травня 1927 р. біля с. Мостище я спостерігав молоду вивірочку, яка лише кілька днів тому покинула гніздо. Я досить довго розглядав звірка, який нерухомо сидів на кострубатій сосні. Коли я зробив різкий рух рукою, звірятко моментально зникло.

Іноді гнізда розташовуються на деревах, що стоять у безпосередній близькості (5–10 кроків) одне від одного. 10 травня 1927 року біля кол. «Імшаного» на просторі у двадцять кроків я знайшов п'ять вивіркових гнізд. У старих гніздах верх завжди буває скинутий, а вистилка сильно пом'ята.

Осінні скупчення

Восени вивірки збираються у великій кількості в густих заростях ліщини на межі старого лісу. Теплого сонячного дня 6 жовтня 1926 року в лісі «Пуща Водиця» (біля дачі Вернера[2]), за годину до заходу сонця, проходячи лісовою стежкою, я почув сильний шум, який, як виявилося, видає ціла громада вивірок, що бігали по м'якому килиму опалого листя в дуже густих заростях ліщини і дуба. Часом звірята показувалися на відкритих місцях, іноді затівали бійки. У книзі С. І. Огнєва та К. А. Воробйова «Фауна хребетних Воронезької губернії» [Огнев & Воробьев 1923][3] наведено такий цікавий витяг зі щоденника П. Баранця за спостереженнями у Воронезькій губ. (1895):

> «*У вересні (або наприкінці серпня), коли в чорноліссі достигають жолуді та горіхи, вивірки тримаються там цілими сім'ями, особливо на околицях листяних насаджень, до яких прилягають хвойні; у ці останні вивірки перебираються на нічліг, відпочиваючи в зелені сосен. ...*» (стор. 154).

На зиму вивірка у нас, імовірно, не засинає, бо часто на снігу можна знаходити сліди.

Морфологія

Розміри (у м'ясі)[4] добутих мною двох самців від 6 жовтня 1926 р. (Пуща Водиця) наведено в таблиці (табл. 1).

Таблиця 1. Метричні ознаки здобутих вивірок (Пуща-Водиця, 6.10.1926)

Вимір (у міліметрах; усі розміри зроблені циркулем)	№ 1	№ 2
довжина тіла (відстань від кінця носа до anus'а)	219	215
довжина хвоста (від anus'а до кінця)	184	179
хвіст із кінцевими волосками	242	239
довжина вуха за розрізом (від верхньої найвіддаленішої частини до найнижчої)	32,0	31,5
довжина ступні задньої ноги (без кігтів)	54,4	54,5

[2] В оригіналі — «дача Бернера», що напевно є опискою. «Дача Вернера» — доповід відомий для тогочасних екскурсій і колекційних зразків топонім і в давніх описах міського життя можна знайти і трамвайну зупинку «Дача Вернера». — *Прим. ред.*

[3] Автор подає це видання у тексті, без бібліографії, позначаючи його як «1924», що є одним з поширених, проте неправильних цитувань. — *Прим. ред.*

[4] Термін наразі не вживаний. Напевно мова про вимірювання свіжоздобутого звірка, тобто не виміри по тушці або шкірці, як ще могло бути при обробці зібраних зразків. — *Прим. ред.*

Рис 1. Вивірки з околиць Києва, зібрані О. Даниловичем, в колекції ННПМ: зверху — окол. Києва, Старо-Петрівське лісництво, біля с. Шевелівка, ♀, № 511, 13(26).04.1929; знизу — Київ, окол. с. Пильни, ♂, № 446, 2(15).10.1927. Фото І. Загороднюка.

Вібриси чорні. Здобуті звірята перебувають у періоді досить інтенсивної линьки (особливо зверху). Боки сірі. Один екземпляр вирізняється дуже темними чорнуватими вушними китицями. У Зоологічному музеї Київського університету є набита шкурка абсолютно білої вивірки[5].

Колекційні зразки

Окрім згаданого в розділі морфології альбіноса в колекції ЗМ Київського університету, зразки вивірок, зібрані автором, збереглися а ННПМ, зокрема у відділі зоології та відділі палеонтології. Такими є [Загороднюк 1923]:

Зразки, збережені de facto: • 1 екз., ок. м. Київ, Пильня, 15.10.1927 (шк #418 + чр #486); • 2 екз., с. Мостище, Макарівський р-н, Київська обл., 10.05.1929 (шк #517); • 1 екз., с. Шевелівка[6], Київська обл., 13(26).04.1929, шк #511 [= #414 по стар. журн.].

Зразки, про які є записи в журналах обліку: • 2 екз., Пуща-Водиця, ок. м. Київ, 22.10.1927 (чр #2455, шк #415, 419); • 1 екз., Пуща-Водиця, ок. м. Київ, 29.10.1929 (шк #416); • 1 екз., м. Київ ([без дати], чр #2219).

Згаданих тут зразків з Пущі Водиці (2 екз. від 6.10.1926) у колекції не збереглося, проте збереглися інші зразки з цього та інших місць, згаданих в цьому тексті. Це важливий факт, який свідчить про «міграцію» колекцій, яка найімовірніше відбулася у такій послідовності:

[5] Зразок втрачено. Колекції ЗМКУ згоріли разом із будівлею 6.11.1943. — *Прим. ред.*

[6] Нині відоме урочище Шевелівка, розташоване через річку (Ірпінь) від с. Червоне (інша Шевелівка на Харківщині, що помилково вписано в каталозі музею 2005 р.). — *Прим. ред.*

1) автор (1926–1929 як роки здобування відомих зразків) → трансфер до ЗМКУ (1933, коли було відновлено роботу КДУ) → ЗМКУ (1933–1942) → перенесення колекцій до будинку ВУАН у зв'язку з об'єднанням музеїв КДУ й УАН у 1942–1943 рр.) → ЗМ при Інституті захисту рослин (1942–1943) → ЗМ при ІЗАН (1944–1995) → ННПМ (1996–дотепер).

Література

Данилович, А. 1925. [О белке]. *Охотник*, № 11: [N.V.]

Данилович, А. 1927. О белке. *Охотник*, № 10: 24–25.

Данилович, А. 1929. Еще о белке. *Охотник*, № 1. [N.V., цит. за Мигулін 1938]

Загороднюк, І. 2023. Олександр Данилович — дослідник фауни Подніпров'я, колектор та музеолог. *Novitates Theriologicae*, **16**: 164–167. CrossRef

Огнев, С. И., К. А. Воробьев. 1923. *Фауна позвоночных Воронежской губернии*. Новая деревня, Москва, I–XI + 1–254.

Данилович, О. **Вивірка (*Sciurus vulgaris*) в околицях Києва 100 років тому (1924–1927).** — Наведено адаптований переклад тексту загубленої в часі статті «Про вивірку» (Данилович 1925), опублікованої в часопису тогочасного Всеросійського промислово кооперативного союзу мисливців (прообраз відомого тепер в Україні УТМР). Стаття містить цінні дані щодо поширення виду в приміських зелених зонах, що збереглися й дотепер (зокрема Пуща-Водиця та Голосіївський ліс), важливі відомості про гніздобудування, розміщення гнізд і розмноження і особливості батьківської поведінки. Розглянуто також осінні скупчення вивірок в місцях жирування. Наведено морфологічні особливості (морфометрія, деталі забарвлення) вивірок. Представлено дані про відомі на сьогодні колекційні зразки, зібрані автором.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 135–143 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1624

Дикі стада *Bos taurus* в Україні: огляд випадків та значення для розвитку ідей ревайлдингу

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Feral *Bos taurus* herds in Ukraine: a case study and implications for the development of rewilding ideas.** — Examples of the formation of free groups of cattle (*Bos taurus*) are considered on the example of the Slobozhansky herd and two other groups remote from the Luhansk region—the Tendra and Chernobyl groups. The Luhansk herd was formed as a farming experiment; it existed from the early 1990s until around 2007, reaching ca. 40–50 animals in peak years, surviving cold winters and summer droughts well, but eventually being depopulated by poachers. Other groups were formed under different circumstances. The Tendra group is a herd of up to 100 animals that lived in the natural boundaries of an essentially island-like location; it was annually renewed with young animals, up to 30% of the herd, and animals were also taken from there for the needs of the military. The Chornobyl herd was formed from escaped cows and is constantly monitored. Finally, significant progress has been made in the Beremytsky Park as part of the international project Aurochs 2.0. The history of herd formation shows that animals are highly adaptable to exist without human care, provided that there is little or no human removal. These examples demonstrate the effectiveness of using different cow breeds for rewilding programmes.

Вступ

Бик свійський (*Bos taurus* Linnaeus, 1758) — представник роду *Bos*, що інколи розглядають як самостійний вид, проте наразі тільки у складі єдиного виду з биком первісним (*Bos primigenius* Bojanus, 1827), як *Bos taurus* (sensu lato). Дикий пращур, відомий як «тур», зник у дикому стані зник в історичні часи [Сокур 1961; Загороднюк 1999]. Разом із зникненням дикої форми значну увагу у збереженні степів і лучно-степових угруповань стали відігравати стада свійської худоби з вільним випасом. Їм приділяли все більшу і більшу увагу у збереженні природи і підтриманні різноманіття впливів всієї гільдії копитних [Вишневський 2002; Фомін 2023].

Тема була піднята вперше на форумі Українського теріологічного товариства «Теріологічна школа» (http://terioshkola.org.ua/forum/) в розділі «Дикі американські корови на Луганщині! чи зберігати?» (автор Zag, 27.01.2011). Активними учасниками дискусії були Denis Vishnevsky, Vasyl Eger, Boroda та ін.; тема набрала 56,5 тис. переглядів, а головне — актуалізувала подальшу увагу. Зокрема й при впровадженні запозиченого від ботаніків поняття «спо-

нтанної» біоти, власне «спонтанної фауни» як фактичного видового складу локальних фауністичних комплексів з урахуванням свійських тварин, що є постійними їх складовими [Загороднюк & Харчук 2022]. Оскільки кількість успішних випадків формування диких стад (таких п'ять) сформувала нову якість, час присвятити цій темі окреме повідомлення.

Огляд історій

«Луганське» стадо

Найперша інформація про «луганських» диких корів надійшла від колеги-ботаніка Л. Лесняка (Луганський університет), який під час експедицій 2002–2004 р. до балково-яружних систем Троїцького району, що на пн.-зх. Луганщини, виявив там здичавілу групу безстійлових корів, разом до 50 екз. Ця стисла інформація увійшла до огляду теріофауни Луганщини [Загороднюк 2006]. Подальші розпитування колег, які працювали в тому районі, засвідчили, що стадо тримається на віддалі від людей, корови живуть там не перший рік і переміщуються по Троїцькому району, тримаючись у виразно пересіченій місцевості з байраками і степовими ділянками, низьким рівнем розораності земель, на віддалі від людських поселень. Це створювало сприятливі умови для корів, проте не врятувало їх від винищення.

Розвідка показала, що стадо стояло на балансі місцевого колгоспу, корови перебували у природі цілорічно, а закуплені вони були (отримані в подарунок?) в Америці, в останні роки СРСР (порядку 1990 р.), для одного з місцевих господарств, як перспективна для місцевої економіки м'ясна порода (інформація про масть не збереглася). При пошуках слідів стада у 2009–2011 рр. ні корів, ні переказів про них не виявлено, проте від одного мисливця зі Сватового стало відомо, що на цих корів полювали мисливці. Опитування студентів, які родом з тих місць, показало, що станом на 2010 р. «про корів не чули вже років 5», тобто їх донищили не пізніше 2005 р.

Тендрівські корови

Одна й найдавніших відомих в Україні груп корів на вільному випасі, відома принаймні з 1950–1960-х років. У 1970-ті роки на широку частину острова Тендра завозили на відгодівлю телят, яких через 2–3 роки здавали в Одесу водним транспортом. За давнішими спогадами, там утримували кілька десятків корів, пікові роки — 2000–2015, коли корів було до 100. Військові, які на той час опікувалися стадом, щороку додавали до 1/3 його складу телятами, яких восени й промишляли. Було й природне розмноження, Про масть відомо, що «корови на Тендрі коричневі, червоної степової породи». Ключовим фактором був водопій, вода йшла з крану (з сильним напором), з якого її пускали розливом у велику калюжу, яка була водопоєм[1].

[1] У 2015–2016 роках там були також «дикі» групи кіз та свиней.

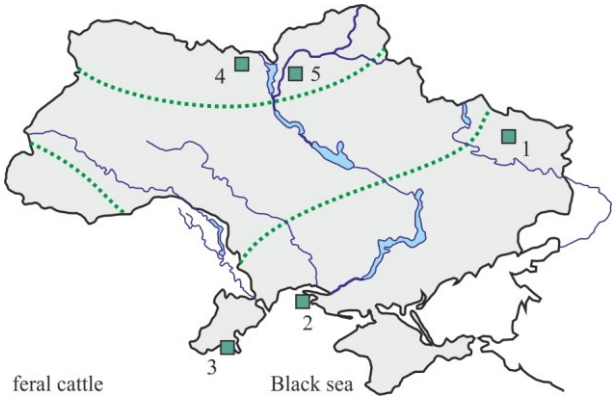

Рис. 1. Місця виявлення і тривалого існування у природі вільних груп корів (пунктири — межі природних зон Полісся, Лісостепу і Степу):

1 — луганська група,
2 — тендрівська група,
3 — дунайська група,
4 — чорнобильська група,
5 — беремицька група.

Корови з дельти Дунаю

Липованська червона острівна худоба — унікальне явище в Дельті Дунаю [Гузєєв *et al*. 2013]. Популяція сформована У XIX ст., у старообрядницькому поселенні Вилкове та на Дунайських островах, зокрема й заповідних. У Дунайському заповіднику худоба мешкає на островах Кубанському і Кубану в кількості 50 голів, ще близько 150 голів утримує місцеве населення по інших островах, розташованих у буферній зоні заповідника. Тварини на заповідних островах — це здичавілі стада, котрі перебувають просто неба, без догляду, їхню кількість на острові регулюють шляхом відстрілу.

У тварин є чіткі поведінкові адаптації, зокрема до зміни вітру, що вимагає тривалих переміщень з зони підтоплень на підвищені місця. При відстрілі для самозахисту дорослі створюють захисне кільце, всередині якого знаходяться телята та частина корів. У них виражена сезонність отелень, які припадають на березень–травень. Тварини стійкі проти гнусу та кровососних комах і паразитів. Врешті, дослідники доходять висновку, що «липованська червона острівна худоба замінила зниклих диких великих травоїдних тварин ... і є інструментом управління рослинністю. Під впливом острівної худоби формується лугове різнотрав'я і різко збільшується біорізноманіття плавневих екосистем» [Гузєєв *et al*. 2013: 13].

Чорнобильські корови

Чорнобильські дикі корови належать до поширеної на Поліссі української чорно-рябої молочної породи. Перші дикі корови відмічені на другий рік після відселення людей (1987), біля с. Чистогалівка. Тут сформувалася група з одного бика і трьох корів (відомі як Уран, Альфа, Бета і Гама). Після року вільного життя їх відловили й передали до експериментального господарства НПО «Прип'ять», де в наступні 15 років (до 2002 р.) вони були піддослідними для вивчення впливу на тварин радіоактивного забруднення. (Автору ця

історія відома завдяки співпраці з групою В. Глазка, яка вела генетичні дослідження «чорнобильських» тварин, зокрема й цих корів[2].)

Друга історія розпочалася 2016 р. Зокрема, самосели с. Луб'янка тримали 7 корів, які після смерті господарів перейшли самі до вільного випасу; 2018 р. вони стали об'єктом уваги науковців з Чорнобильського біосферного заповідника [Жила 2021]. За оцінками фахівців, тварини мають здоровий вигляд, здатні захищати себе і телят, їхня кількість зросла до 13–14 особин на початку 2019 р. та 19–20 особин на початок 2022 р. При появі людей або авто втікають до найближчого лісу, утримують велику дистанцію. Попри молочний профіль породи у диких корів лактація пов'язана тільки з народженням телят. У період військового стану доля стада невідома, є відомості про те, що корів здобували військові та служба охорони Зони.

Проект «Тури 2.0» в парку Беремицьке

Серед різноманітних програм ревайлдингу звертає на себе увагу німецька розробка (в рамках фонду Rewilding Europe) під назвою «Тури 2.0», роботу над виведенням «дикого типу» розпочато 1980 р. в Німеччині. З 2017 р. цю ідею впроваджують на Чернігівщині в приватному природному парку «Беремицьке» [Потапчук 2019], що розташований на березі Десни в 60 км від Києва. Регулярні новини з парку є на сайті новин Чернігівщини, зокрема щодо «бебі-буму» в парку, включно з приплодом у турів (напр. [Білоус 2023]). Цей варіант «дикого типу» вирізняється чорним забарвленням биків і світло-коричневим кольором корів; телята мають руде забарвлення.

Відгінне тваринництво в Карпатах

До певної міри позитивний досвід накопичено в Карпатах, де з давніх часів практикують вигонку телят на весь безсніжний період на високогірні пасовища. Відгінне скотарство — одна з візитівок Гуцульщини, проте стосовно передусім овець, а вже потім коней і корів. Варто зауважити, що більшість полонин є рукотворними, з вирубаними лісами задля створення і розширення пасовищ, проте зі згасанням відгінного скотарства верхня межа лісу піде вгору, до своїм природних (кліматичних) меж. Суворість зим не припускає можливості формування цілорічних вільних груп корів, і тому карпатський досвід є вкрай обмеженим навіть у стосунку до передгір'їв з більш лагідним кліматом, який є надто жорстким для цілорічного перебування ВРХ у природі. У 2011 р. по багатьох новинних каналах пройшла інформація про плани з переселення на Івано-Франківщину 30 тис. (!) австралійських корів, проте цей проект цілком очікувано канув у Лету[3].

---

[2] До цих корів був значний медійний інтерес, наприклад: https://shorturl.at/aprJK.

[3] «21 січня [2011 року] я вилітаю до Австралії, плануємо закупити там і привезти на Прикарпаття 30 тисяч голів племінної худоби м'ясного напрямку, щоби відновити тут тваринницьку галузь», — заявив голова ОДА Михайло Вишиванюк (http://news.if.ua/news/11952.html).

Корови в зонах бойових дій

Інформація вкрай слабо доступна, хоча в соцмережах й існує. Прикладом зі східних фронтів є таке повідомлення від 25.05.2022: «Пашка був бродячим псом, але прибився до нас. ... Об'єктом його гавкоту було стадо бродячих корів, яких він відганяв від нас. Зрештою, стадо так і не наблизилося до нас, а пішло кудись у поля, за обрій.» (Б. Береза). Такі тварини без адаптацій отримують низку проблем — хворіють від припинення доїння, «чіпляють» зоонози, потерпають від браку корму і води, натрапляють на міни. Оціночно мова має йти про тисячі тварин, що втратили людську опіку.

Віддалене: корови Пржевальського

Як важливий приклад варто навести історію з худобою, що сформувала значну за чисельністю (до 2 тис. особин) дику популяцію в Монголії у часи експедицій Миколи Пржевальського. Дослідником відмічено швидке набуття тваринами адаптацій до дикого життя і вироблення необхідних поведінкових особливостей, зокрема й щодо сторожкої поведінки [Пржевальский 1873]. Це одне з перших спостережень заслуговує на ознайомлення для розуміння здатності корів до швидких адаптацій. Особливістю описаної Пржевальським популяції є не тільки її великі розміри, але й величезні розміри середовища її існування; обидві ці складові нереальні для умов України.

Обговорення

Перспективи ревайлдингу

Тему вільних стад ВРХ важливо розглядати передусім у зв’язку з незамінною екологічною роллю цих тварин у функціонуванні природних комплексів, передусім лісостепових та лучно-степових. Для багатьох типів рослинних угруповань важливою умовою є низка впливів копитних (стравлювання, послід, ямки від копит, тощо) і відповідних адаптацій (точка зкушування, проходження насіння через травний тракт). Оптимальні пасовищні навантаження лежать в межах 1 ос. на 1–10 га [Szitár *et al*. 2023 та ін.]. Ці тварини здатні до цілорічного перебування в природних умовах і протистояння хижацтву. Практика формування безстійлових стад, як сезонних, так і цілорічних, засвідчує таку можливість, а сучасний період глобального потепління і низьких рівень природного хижацтва створюють важливі передумови до формування таких стад. Головна проблема — та сама, яка була й у історичні часи — хижацьке браконьєрське винищення тварин та фактична відсутність територій, де тварини можуть бути у безпеці.

Описані випадки формування цілорічних вільних стад — слобожанського, тендрівського, дунайського, чорнобильського, беремицького — ілюстрації таких можливостей. З урахуванням досвіду угорських і балтійських колег у виведенні «туроподібних» корів такі природні експерименти є важливим кро-

ком до повернення виду в природу (відомого як ревайлдинг), зокрема на великорозмірних заповідних ділянках. В Угорщині сіра угорська порода *Bos taurus* (magyar szürkemarha) відома з IX ст. як тяглова сила, а згодом — основа напіввільних стад м'ясного напрямку тваринництва. Наразі її утримують переважно як туристичну атракцію, але ще й як екологічно доцільний вид в низці національних парків [Solti *et al.* 2000; Kugler & Broxham 2014]. Показана значна ефективність утримання цієї худоби в нацпарках з метою підтримки природного стану рослинних асоціацій, зі значно кращими ефектами, ніж сінокосіння як імітація стравлювання [Szitár *et al*. 2023].

Аналіз показує значно більші ефекти макрофауни, включно з впливами великих фітофагів на гетерогенність рослинного пориву, доступність поживних речовин у ґрунті, зміни чисельності дрібніших тварин [Trepel *et al.* 2024]. Звісно, корова — не природний вид, по суті — адвентивний, але в рамках біологічної концепції виду — той самий *Bos taurus*, що і бик первісний, а головне — носій зовсім не чужорідної екосистемної функції, необхідної для природних комплексів, а тому важливий компонент екосистем.

Значний досвід напіввільного утримання різних видів родини бикових накопичено в заповіднику Асканія-Нова, і не тільки в зоопарку, але й на ділянці «Великий Чапельський Под»; у зоопарку успішно розводять рідкісні й екзотичні породи великої рогатої худоби [Корінець 2023]. Все це може стати основою проектів з ревайлдингу та управління рослинним покривом на ділянках, важливих для збереження, відновлення та охорони.

Ведучи мову про ВРХ, варто зауважити, що в їх складі не лише *Bos taurus*, але й буйволи, колись значно більш характерні для культурного ландшафту, ніж тепер. Буйвіл індійський (*Bubalus bubalis*) — це свійський ссавець, якого й дотепер утримують у напіввільних умовах в різних регіонах України, а надто у Закарпатті [Гузєєв 2014; Біляк 2015], а останнім часом практикують утримання й на Дунаї, притому мова йде до формування саме диких стад в рамках програм ревайлдингу в межах заповідників. Попри неприродність і по суті неприпустимість таких дій [Загороднюк 2023], у тому беруть активну участь і установи НАН України, зокрема Дунайський біосферний заповідник, та Національний екологічний центр[4].

Дикі форми інших видів копитних

Подібні історії з формуванням диких груп відомі й для інших груп копитних, зокрема свиней і коней, тобто свійських аналогів диких родичів. У випадку коней мова йде про відновлення стад «дикого типу» (на основі коня Пржевальського) взамін цілком втрачених в дикому стані. У випадку свиней

[4] Наприклад, див. статтю «В дельті Дунаю розводитимуть водяних буйволів» на сайті *Зелена хвиля* (https://bit.ly/3A1uedv, 08.09.2016) та коментар автора в огляді чужорідних видів тетрапод у складі дикої фауни України [Загороднюк 2023: 23].

мова йде переважно про практики випасу на обмежених ділянках, з наступними фактами здичавіння та гібридизації з дикими формами (у світовій практиці такі дикі форми називають «разорбек» [Razorback]).

Щодо свиней наведу три відомі автору приклади:

1) випуски свійських свиней для «підмішування крові» у господарствах Біловодського району Луганщини у 2005–2013 рр. (повідомлення місцевих колег), 2) практика напіввільного протягом майже цілого року випасу свійських свиней в гірсько-лісовій зоні Криму (напр. в підгірній «підкові» г. Агармиш біля Старого Криму) і формування помісей з дикими (які тут є інтродуцентами) за спостереженнями 1981–1985 рр. та подібні практики в гірській частині Білогірського р-ну у 1990-х і на початку 2000-х (І. Євстаф'єв, особ. повід.); 3) широка практика випусків свійських свиней на острови в дельті Дунаю на теплу пору року, що традиційно роблять місцеві мешканці Вилкова; відповідно, нерідко йде гібридизація з дикими свинями (дані автора і О. Федорченка за 1992–1998 рр.).

Щодо коней автору відомі такі три приклади:

1) формування і ріст та диференціація стада диких коней (коней Пржевальського) в Чорнобильській зоні відчуження, про що є низка статей [напр.: Вишневський 2005; Ясинецкая & Звегинцова 2013]; 2) дикий табун коней на Тендрівській косі (Чорноморський заповідник), який існує принаймні з кінця XIX ст. і був у доброму стані до початку війни у 2022 р. [Selyunina & Chernyakov 2022]; 3) досвід утримання і випасання напіввільного стада коней у Хомутовському степу [Гелюта *et al.* 2002] як один з найважливіших засобів управління степовими екосистемами, що було можливим завдяки нагляду, поки діяв проект (пастух, загін тощо). Як показала практика, коні мають гарні преадаптації до здобування корму з-під снігу (здатність до тебенівки) та протистояння хижим, стримане ставлення до людей (утримання дистанції) [Вишневський 2005 та ін.].

Питання полігонів для ревайлдингу

Існує одна значна проблема — складність управління вільними стадами диких копитних, особливо в районах щільних поселень людей, а також вкрай малі площі заповідних територій, надто у степовій та лісостеповій природних зонах. У зв'язку з цим виникатимуть як проблеми появи збитків приватним садибам і рільництву, так і певні ризики від зустрічей з тваринами в природі. Попри все, такі проблеми вирішуються і завдяки системам компенсацій, і необхідним рівнем безпеки природокористувачів. А головне — створенням великорозмірних заповідних територій, площею порядку 100–300 тис. га.

Останнє можливо при плануванні відбудови системи природокористування на деокупованих територіях і територіях, які будуть надалі деокуповані. Очевидно, що потреби створення великих заповідних територій жодним чином не передбачають плани приватизації земель, яка вже йде в Україні повним ходом, проте матимемо надію, що хоч щось «перепаде» й природі та піде на користь розвитку розумного природокористування.

Подяки

Щиро дякую своїм колегам Д. Вишневському, І. Євстаф'єву, С. Жилі, І. Легейді, Л. Лесняку, О. Ніколайчуку, З. Селюніній, В. Форощуку, П. Чегорці за повідомлення важливих фактів, дискусії та коментарі щодо рукопису статті. Дослідження проведено поза науковими темами, проектами і грантами, за власною ініціативою автора.

Література

Білоус, С. 2023. У парку природи «Беремицьке» на Чернігівщині — бейбі-бум. *Інформаційно-новинний портал «ЧЕЛАЙН»*, https://cheline.com.ua, 10.05.2023. URL

Вермейлен, Р. 2015. *Природний випас. Методики відродження дикої великої рогатої худоби та коней*. Книга-плюс, Київ, 1–48. ISBN 978-90-822514-2-5.

Вишневський, Д. 2002. Аналіз угруповань унгулят України з позиції сталої Хатчінсона. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Біологічні науки*, Вип. 1: 195–198. URL

Вишневський, Д. 2005. Результати інтродукції коня Пржевальського (Equus przewalskii) в зону відчуження ЧАЕС. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Біологія*, **17**: 39–41. URL

Гелюта, В. П., А. П. Генов, В. С. Ткаченко, Д. В. Мінтер. 2002. *Заповідник «Хомутовськийстеп». План управління*. Академперіодика, Київ, 1–40. URL

Гузєєв, Ю., М. Демчук, О. Волошкевич, Д. Вінничук. 2013. Липованська червона острівна худоба України. *Тваринництво України*, № 3: 11–14. URL

Гузєєв, Ю. 2014. Буйволи — унікальне біорізноманіття великої рогатої худоби України. *Тваринництво України*, (3-4): 5–8. URL

Жила, С. М. 2021. Поведінка та соціальна структура здичавілої великої рогатої худоби (Bos taurus) в Чорнобильському радіаційно-екологічному заповіднику. *В кн.: Chornobyl: open air lab.* Збірник матеріалів конференції. Крок, Тернопіль, 43–49. URL

Загороднюк, І. В. 1999. Зміни фауни унгулят України в історичні часи. *В кн.: Кінь Пржевальського (Equus przewalskii Pol., 1881): проблеми збереження та повернення в природу*. Інститут зоології НАНУ, Київ, 91–97. (Серія: Вестник зоологии, Suppl. 11). URL

Загороднюк, І. 2006. Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни. *В кн.: Теріофауна сходу України*. Луганськ, 216–259. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 7). https://bit.ly/2zEofz1

Загороднюк, І., С. Харчук. 2022. Спонтанна фауна: поняття та критерії її окреслення (на прикладі теріофауни України). *Novitates Theriologicae*, **13**: 5–19. CrossRef

Корінець, Н. О. 2023. Історія розведення бикових у зоопарку «Асканія-Нова». *В кн.:* Шаповал, В. В. (ред.). *Традиції заповідної справи [...]: збірка наукових праць*. Друк Арт, Чернівці, 101–114. URL

Потапчук, Н. 2019. Круторогі "українські тури" оселилися на Чернігівщині. *Вебсайт Укрінформ (https://www.ukrinform.ua)*, 7.12.2019. URL

Пржевальский, Н. 1873. *Монголия и страна тангутов. Первое путешествие в Центральной Азии 1870–1873*. 1–157. https://coollib.net/b/129784

Сокур, І. Т. 1961. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–84. URL

Фомін, С. 2023. Дикі та свійські копитні та стан степових екосистем сходу України: оцінки для Луганщини на початок 21 століття. *Novitates Theriologicae*, **16**: 56–61. CrossRef

Ясинецкая, Н. И., Н. С. Звегинцова. 2013. Структура и современное состояние популяции лошади Пржевальского в Зоне ЧАЭС. *Вісті Біосферного заповідника Асканія-Нова*, **15**: 203–211.

Kugler, W., E. Broxham. 2014. *The Ecological Value of Feral Livestock Populations in Europe*. SAVE-Project, St. Gallen, Switzerland, 1–41. URL

Selyunina, Z., D. Chernyakov. 2022. Mammals of the islands of the Black Sea Biosphere Reserve. *Theriologia Ukrainica*, **24**: 62–72. [In English] CrossRef

Solti, L., E. G. Crichton, N. M. Loskutoff, S. Cseh. 2000. Economical and ecological importance of indigenous livestock and the application of assisted reproduction to their preservation. *Theriogenology*, **53** (1): 149–162. CrossRef

Szitár, K., M. Kabai, Z. Zimmermann, [et al.]. 2023. Hungarian Grey cattle grazing outperforms mowing during wet meadow restoration following plantation forest clear-cut. *BioRxiv*, April 29, 2023. CrossRef

Trepel, J., E. le Roux, A. J. Abraham, [et al.]. 2024. Meta-analysis shows that wild large herbivores shape ecosystem properties and promote spatial heterogeneity. *Nature Ecology & Evolution*, CrossRef

Резюме

Загороднюк, І. **Дикі стада *Bos taurus* в Україні: огляд випадків та значення для розвитку ідей ревайлдингу.** — Розглянуто приклади формування вільних груп худоби (*Bos taurus*) на прикладі слобожанського стада і двох інших віддалених від Луганщини груп — тендрівської і чорнобильської. Луганське стадо сформоване як фермерський експеримент; воно проіснувало з початку 1990-х років до близько 2007 р., досягши у пікові роки близько 40–50 голів, тварини добре переживали холодні зими і літні посухи, проте врешті були знищені браконьєрами. Інші групи сформувалися за інших обставин. Тендрівська група — це стадо чисельністю до 100 особин, яке мешкало в природних межах по суті острівного місцезнаходження; його щороку поновлювали молодняком, до 30% обсягу стада, і звідти ж вилучали тварин на потреби військових. Чорнобильське стадо сформувалося з корів-втікачів, за ним ведуть постійний моніторинг. Врешті, значні успіхи досягнуто в Беремицькому парку в рамках міжнародного проекту «Тури 2.0». Історія формування стад свідчить про високу адаптацію тварин до існування без догляду людини за умови помірного вилучення людьми або без нього. Ці приклади свідчать про ефективність використання різних порід корів для програм з ревайлдингу.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 144–147 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1625

Вплив війни на поширення тварин і рослин в Україні (погляд із 1924 року)

Михайло Котов

Харківський інститут народної освіти (Харків) [1924]

Котов, М. **The impact of the war on the distribution of animals and plants in Ukraine (a view from 1924).** — The article is based on the original publication of the author in the weekly Znattia in 1924 'How did the Civil War affect the distribution of plants and animals in Ukraine and Russia?' The article is the first review in the history of Ukrainian biota research of the impact of war and hostilities on the distribution of species that are now classified as alien, and, in particular, polemochores. Examples are given of changes in the ranges and abundance of a number of plant and animal species, in particular due to the decline in agricultural activity and plant protection systems, reduced hunting pressure, transport dispersal and other factors associated with the 'movement of large masses of people.' Among the consequences are not only changes in geographic ranges and abundance of species, but also changes in behaviour, harmfulness, migration routes, and the occupation of untypical habitats.

Вступ[1]

Не всі знають, що великі соціальні струси зміняють склад рослинного та тваринного царства тої чи иншої країни, викликаючи появу нових організмів та зникнення старих.

В наслідок вигублення лісів зникло багато лісових рослин, що ростуть лише по вохких лісових місцевостях. На порубках з'явилися бур'яни, подекуди такі види їх, яких раніше там не було. Зникли так само птахи й тварини, що на повирубуваних лісових ділянках не жиють. В наслідок того, що лісова площа порідшала й нормальна кількість вохкости, захованої під лісом, змінилася, ділянки, що колись були вкриті лісами, зробилися сухішими й у наслідок цього тут з'явилися степові рослини та тварини. Брак палива змусив мешканців багатьох місцевостей збірати по соснових лісах хвою. Тому ці ліси почали сохнути, зникли де які характерні для них трави, а замісць хвойних лісів з'явилися листвяні.

[1] Стаття публікується з нагоди 100-річчя оприлюднення цієї праці, яка стала піонерною у вивченні змін біоти внаслідок впливів війни. Видання є рідкісним, всі відомі цитування містять помилки в позначенні авторства, назви видання і номеру випуску. Його знайдено за сприяння А. Шаповала, за що йому щира подяка від редакції. На час підготовки статті М. Котов був аспірантом Харківського інституту народної освіти (1923–1927). Текст наводиться за оригіналом [Котов 1924], назву матеріалу змінено задля відрізнення від первинної бібліографії. — *Прим. ред.*

[Зміни у тваринному світі]

Взагалі лісове господарство дуже потерпіло від війни.

Ослаблення під час війни полювання на диких звірів та боротьби зі шкідниками викликало хутке розмноження їх. Вовк, що вже давно зник в степовій частині України, знов з'явився навіть в Одеському повіті. Збільшилась і кількість лисів та тхорів. У бур'янах наплодилася сила зайців, бо там вони знаходять собі добрий притулок. З'явилась і дика коза, що вже була зникла.

Скорочення засівної площі після голоду та посухи І921–1922 р.р. викликало великий зріст бур'янів, а в наслідок цього з'явилася безліч всіляких шкідників — комах та грибів — що до боротьби з ними за того періоду майже ніяких заходів не вживали. Від цих та инших шкідників дуже потерпіли сади і врожай хліба значно зменшився.

Відсутність боротьби викликала велике розмноження ховрашків, дуже шкідливих для засівів. А перед громадянською війною кількість їх значно зменшилась, бо зорано було майже всі толоки та сіножаті, тоб-то ті місця, з твердим цілинним ґрунтом, що його дуже люблять ховрашки. За відсутністю коштів та засобів боротьби з ними нині, мабуть і в найближчому майбутньому, кількість ховрашків більшатиме, захоплюючи чимраз більшу територію. Дуже багато наплодилося сарани, жуків, усяких шкідливих комах, а по багатьох місцевостях — особливо на півдні — мишей.

По степах через відсутність чи зменшення полювання збільшилась кількість куріпок, перепелів та дрофів. Проте, останніх, щойно життя почало входити в норму, стали поголовно вигублювати. З другого боку спостерігається й таке явище, що по де-яких місцевостях за період, коли зменшився вплив законів про охорону дичини та «пам'ятників природи», поголовно вигублювалося дичину та нищились пташині яйця; напр., на острові Джарилгазі знищено величезну кількість пташиних яєць, щоби годувати ними свиней.

За громадянської війни по багатьох місцевостях дуже багато риби вигублено бомбами, а по инших, навпаки, в наслідок зменшення кількости рибалок збільшилась кількість риби. За війни дуже збільшилась кількість річних раків.

Дуже потерпіли за часів громадянської війни луки, бо селянство почало безсистемно пасти на них худобу. Торфяники по багатьох місцевостях України за війни і після неї почали розроблюватись на паливо.

[Зміни у рослинному світі]

Всякі великі події, зв'язані з пересувом великих мас людности, створюють умови дуже сприятливі для заносу ріжних організмів, переважно рослинових.

І дійсно, якесь насіннячко, що з нього виросте велика рослина, таке маленьке, що легко разом із брудом, порохом, у вовні тварини та всякими иншими способами переноситься на нове місце. Коли там воно натрапить на

підходящі умови — тоді воно дасть парости. Шляхом такого-ж заносу вимінюються рослинами ріжні частини світу, а з другого боку то є шлях найхутчішого поширення тої чи иншої рослини в нових місцях, куди природнім порядком (колиб не було таких масових пересувів) ця рослина була б потрапила дуже не скоро або не потрапила б зовсім.

Історія знає багато таких цікавих прикладів. Напр., у нас по-над шляхами часто-густо росте так званий овечий реп'яшок. Вій походить з надкаспійського степу, а в тім нині поширивсь у Південній Америці, Африці, особливо ж в Австралії, де ці реп'яшки завдають великої шкоди сільському господарству. В Америці їх так багато, що вони, чипляючись до хвостів коняк, перетворюють їх у важкі скиби, знесилюючи бідних тварин.

Дуже поширений у нас ослинник (*Oenothera biennis*) родом з Північної Америки, будяк (*Datura stramonium*) — з Центральної Азії та инші. Але всі ці вищезгадані рослини з'явилися у нас ще до громадянської війни й вже цілком акліматизувалися.

Під час громадянської війни у нас дуже поширились дві рослини; запашний ромен (*Matricaria discoidea*), родом з Північної Америки, що не має білих крайових пелюстків і тим ріжниться від нашого ромна, та щириця біла (*Amaranthos albus*) — так само з Північної Америки. Перша рослина — запашний ромен — потрапив до нас 1910 року з Заходу й насамперед поширивсь у Ризі та Надбалтийському краю, звідки перейшов до Середньої Росії, а потім і на Україну. У Харкові перші екземпляри його з'явились в 1914 р., коли під час імперіалістичної війни прибули до нас втікачі з західного краю. За громадянської війни його порозносили по шляхах України, ніби бур'ян, і нині він зробився у нас звичайною рослиною.

Біла щириця з'явилася й акліматизувалася спершу на півдні в районі Мелітополя, де вона зробилася дуже шкідливою рослиною, і її важко було вивести. Звідтіль вона сунула на північ. Особливо широко й далеко насіння її розносили залізниці. Поширення її триває й досі.

Є ще два дуже шкідливі бур'яни — верблюдка (*Centaurea diffusa*) та крупка біла (*Lepidium draba*). Їх дуже багато на півдні Катеринославщини, де вони засмічують лани. Посуваються вони і на північ. Потрапляючи туди, вони поширюються насамперед вздовж залізниць, а потім і на ланах, засмічуючи їх.

Залізниці, що відограють виключно важливу ролю за громадянської війни, відограли не меншу ролю в справі поширення бур'янів, особливо нових, бо вони порозносили їх на дуже великі гони. Цей процес триває й досі, але темп його зменшився.

Цікава рослина, на вигляд подібна до бур'яну, трапляється вздовж залізниць у Києві — *Cyclachaena xanthiifolia*, родом з Америки. З Києва за війни та революції вона посунулась залізницями до Полтавщини й Чернігівщини. Не що давно вона росла лише в Києві. Як вона потрапила туди? Гадають, що її

було посіяно у Київському Університетському Ботаничному Садку, де вона здичавіла, перетворившись у бур'ян.

Можна подати ще багато назв рослин, що з'явилися у нас за громадянської, або ще раніш, за імперіалістичної війни. Але вже й наведених прикладів досить, щоби побачити, який вплив має війна на рослинне царство. Дуже цікаво, що цей факт було вперше спостережено у нас французом Косо. Він натрапив на морському узбережжі, коло Севастополю 1856 року на рослини, занесені туди з Франції.

[Появи нових видів]

Тож тепер нас цікавить лише питання: чи з'явились у нас за громадянської війни нові тварини? Безперечно, дрібні тварини, як наприклад, ріжні комахи, за період цієї війни поширили площу свого росповсюдженя, і їх було занесено на нові місця. Що до птахів, то у західному краю було спостережено, як де-які птахи за військових подій змінили маршрут свого перельоту. Що ж до ссавців то зауважено було такі явища, коли вовки, наприклад, збиралися стаями, шукаючи собі поживи, у великій кількості з'являлися по місцевостях, де їх було небагато або не було зовсім.

З цього нарису видко, як відбилася громадянська війна на тваринному та рослинному царствах України Але кожда місцевість мас свої особливості. Зібрати матеріал з ріжних місць що до цього явища було б дуже бажано і кождий звичайний прихильник природи міг би в такий спосіб зробити велику послугу науці.

Література

Котов, М. 1924. Як вплинула громадянська війна на поширення рослин та тварин на Україні та Росії? *Знаття. Щотижневий популярно-науковий і громадський журнал*, № 12: 24–26.

Резюме

Котов, М. **Вплив війни на поширення тварин і рослин в Україні (погляд із 1924 року).** — Наведено оригінал публікації автора у щотижневику «Знаття» за 1924 рік «Як вплинула громадянська війна на поширення рослин та тварин на Україні та Росії?». Стаття є першим в історії досліджень біоти України оглядом впливів війни і військових дій на поширення видів, що нині відносять до групи чужорідних і, зокрема, полемохорів. Наведено приклади змін ареалів та рясноти низки видів рослин і тварин, зокрема через занепад сільськогосподарської активності та системи захисту рослин, зменшення пресу полювання, заноси з транспортом та іншими факторами, пов'язаними з «пересувом великих мас людности». Серед наслідків названо не тільки зміни ареалів і рясноти видів, але й зміни у поведінці, шкодочинності, міграційних шляхах, освоєнні нетипових місцезнаходжень.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 148–152 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1626

Знахідки мишаків роду *Sylvaemus* в агроценозах Харківської області

Оксана Марковська

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків)
e-mail: ksenia.markovskaia@gmail.com; orcid: 0000-0002-2573-4524

***Markovska, O.* Findings of mice of the genus *Sylvaemus* in agrocoenoses of Kharkiv Oblast.** — Three species of the genus *Sylvaemus* were found in agrocoenoses and ecotones with adjacent biotopes in Kharkiv Oblast: *Sylvaemus uralensis*, *Sylvaemus sylvaticus*, and *Sylvaemus tauricus*. The dominant species in the agrocoenoses was *S. uralensis*, which was mostly found in ecotones with riparian vegetation, field-protecting forest strips, and dry meadows. *S. sylvaticus* occurred less frequently, mainly in ecotones with riparian vegetation and field-protecting forest strips. The lowest abundance of *S. tauricus* was detected in agrocoenoses; it preferred oak-linden field-protecting forest strips and fields adjacent to oak forests.

Вступ

Завдяки діяльності людини агроценози стали невід'ємною частиною багатьох кліматичних зон, особливо в зонах розвинутого землеробства [Наглов 2002]. Так, на полях та полезахисних лісосмугах зустрічається близько семи видів дрібних ссавців [Зоря 2010], три з яких це мишаки роду *Sylvaemus*.

Sylvaemus uralensis звичайний вид гризунів більшості місцезнаходжень, найбільш характерний для чагарникових заростей та агроценозів [Загороднюк 2006]. За результатами багаторічного моніторингу О. В. Зорі [Зоря 2010], *S. uralensis* був домінуючим видом на полях та полезахисних лісосмугах. Середній відсоток потрапляння *S. uralensis* до пасток на полях складає 2,6–2,9 %, в полезахисних лісосмугах збільшується до 6,9 %. *Sylvaemus sylvaticus* надає найбільшу перевагу агроценозам та полезахисним лісосмугам [Наглов 1989]. *Sylvaemus tauricus* — лісовий вид, який регулярно відвідує прилеглі до лісу поля [Наглов 2002].

Мета роботи — проаналізувати чисельність та структуру домінування мишаків роду *Sylvaemus* в агроценозах Харківської області.

Характеристика району досліджень

Обліки дрібних ссавців проводили з 2017 по 2022 рік в чотирьох районах Харківської області, в околицях семи населених пунктів: Богодухівський р-н (с. Гур'їв Козачок, смт Коломак), Красноградський р-н (с. Власівка, с. Розсо-

хувата), Чугуївський р-н (с. Гайдари), Куп'янський р-н (с. Красне Перше, с. Новомлинськ).

Досліджено агроценози та варіанти екотонів з ними, а саме, поля сільськогосподарських культур, полезахисні лісосмуги, екотони з дібровами, прибережно-водною рослинністю та суходільними луками, фруктовий сад (табл. 1).

Матеріали і методи

Облік чисельності мікромамалій проводили методом пастко-ліній (Кучерук 1952; Нумеров *et al.* 2010), з використанням пасток Геро, оснащених стандартною приманкою (скоринка житнього хліба з нерафінованою соняшниковою олією). Пастки ставили на відстані 5 м одна від одної, в лінію. В кожному біотопі ставили 25, 50 або 100 пасток, облік проводили протягом ночі. За можливості, лови проводили тричі на рік: навесні, влітку та восени.

Дослідження проводили в період з 2017 по 2022 рік. Протягом періоду лову відпрацьовано 5120 пастко-ночей (с. Гур'їв Козачок — 50 п/н, смт Коломак — 700 п/н, с. Власівка — 425 п/н, с. Розсохувата — 3375 п/н, с. Гайдари — 370 п/н, НПП «Дворічанський» — 200 п/н), добуто 234 особини роду *Sylvaemus*.

Результати досліджень

За період досліджень, з весни 2017 року по осінь 2022 року, в агроценозах та екотонах з прилеглими біотопами, на території Харківської області, було зловлено 234 представника роду *Sylvaemus*: *Sylvaemus uralensis*—126, *Sylvaemus sylvaticus*—77, *Sylvaemus tauricus*—31.

Таблиця 1. Досліджені біотопи в околицях населених пунктів Харківської області, в яких зафіксовані мишаки роду *Sylvaemus*

Біотоп	ГК		К		В		Р		Г		Д	
	n	*N*	*n*	*N*	*n*	*N*	*n*	*N*	*n*	*N*	*n*	*N*
ПВР/П	–	–	16	5,3	13	3,7	52	8,0	–	–	–	–
СЛ/П	–	–	3	1,7	–	–	24	8,7	12	12,0	8	5,3
СЛ/ПЗЛ	–	–	1	1,0	–	–	1	2,0	–	–	1	2
СуКЛД/П	–	–	–	–	–	–	–	–	4	2,2	–	–
ПЗЛ/П	–	–	6	6,0	–	–	84	4,0	–	–	–	–
Сд	4	8,0	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
П	–	–	–	–	–	–	3	1,0	2	2,4	–	–
Разом	4	8,0	26	3,7	13	3,1	164	4,9	18	4,9	9	4,5

* ПВР/П — прибережно-водна рослинність/поле; СЛ/П — суходільні луки/поле; СЛ/ПЗЛ — суходільні луки/полезахисна лісосмуга; СуКЛД/П — суха кленово-липова діброва/поле; ПЗЛ/П — полезахисна лісосмуга/поле; Сд — сад; П — поле. ГК — с. Гур'їв Козачок, К — смт Коломак, В — с. Власівка, Р — с. Розсохувата, Г — с. Гайдари, Д — НПП «Дворічанський» (с. Красне Перше, с. Новомлинськ). *N* — відносна чисельність, $N = n \times 100/D$, де *n* — кількість зловлених особин, *D* — кількість відпрацьованих пастко-ночей [Нумеров *et al.* 2010].

В околицях с. Гур'їв Козачок в саду було зловлено три *S. uralensis* та одного *S. sylvaticus*.

Поблизу смт Коломак найбільше мишаків виявлено на полі в екотоні з прибережно-водною рослинністю, переважав *S. uralensis*. *S. tauricus* був зафіксований на полі в екотоні з дубовою полезахисною лісосмугою (табл. 2).

Таблиця 2. Кількість зловлених мишаків роду *Sylvaemus* в досліджених біотопах в околицях смт Коломак

Біотоп	*S. uralensis*	*S. sylvaticus*	*S. tauricus*	Разом
ПВР/П	10	5	1	16
СЛ/П	1	2	–	3
СЛ/ПЗЛ	1	–	–	1
ПЗЛ/П	1	–	5	6
Разом	13	7	6	26

Таблиця 3. Кількість зловлених мишаків роду *Sylvaemus* в досліджених біотопах в околицях с. Розсохувата

Біотоп	*S. uralensis*	*S. sylvaticus*	*S. tauricus*	Разом
ПВР/П	23	28	1	52
СЛ/П	18	6	–	24
СЛ/ПЗЛ	–	1	–	1
ПЗЛ/П	49	22	13	84
П	1	2	–	3
Разом	91	59	14	164

Таблиця 4. Кількість зловлених мишаків роду *Sylvaemus* в досліджених біотопах в околицях с. Гайдари

Біотоп	*S. uralensis*	*S. sylvaticus*	*S. tauricus*	Разом
СЛ/П	7	1	4	12
СуКЛД/П	–	–	4	4
П	–	1	1	2
Разом	7	2	9	18

Таблиця 5. Кількість зловлених мишаків роду *Sylvaemus* в досліджених біотопах в околицях НПП «Дворічанський»

Біотоп	*S. uralensis*	*S. sylvaticus*	*S. tauricus*	Разом
СЛ/П	6	–	2	8
СЛ/ПЗЛ	–	1	–	1
Разом	6	1	2	9

В с. Власівка на полі в екотоні з прибережно-водною рослинністю зловлено шість *S. uralensis* та сім *S. sylvaticus*.

В околицях с. Розсохувата в досліджених агроценозах домінували *S. uralensis* та *S. sylvaticus* (табл. 3). Найбільше мишаків зловлено в екотонах з полезахисними лісосмугами та прибережно-водною рослинністю. *S. tauricus* надавав перевагу дубово-липовим полезахисним лісосмугам.

Біля с. Гайдари на полях домінували *S. uralensis* та *S. tauricus* (табл. 4). В агроценозах прилеглих до дібров частіше зустрічався *S. tauricus*.

Пастками, які ставили не з краю поля, в екотоні з прилеглими біотопами, а на певній відстані посеред поля, було зловлено лише декілька особин мишаків, більша частина дрібних ссавців перебуває поблизу екотонів.

В околицях НПП «Дворічанський» на полі в екотоні з суходільними луками переважав *S. uralensis* (табл. 5).

Таким чином, домінуючим видом в агроценозах був *S. uralensis*, який здебільшого зустрічався в екотонах з прибережно-водною рослинністю, полезахисними лісосмугами та суходільними луками. *S. sylvaticus* зустрічався менше, переважно в екотонах з прибережно-водною рослинністю та полезахисними лісосмугами. Найменше в агроценозах виявлено *S. tauricus*, він надавав перевагу дубово-липовим полезахисним лісосмугам та полям, які прилягають до дібров.

Висновки

1. В агроценозах та екотонах з прилеглими біотопами, на території Харківської області, було виявлено три види роду *Sylvaemus*: *Sylvaemus uralensis*, *Sylvaemus sylvaticus*, *Sylvaemus tauricus*.

2. Домінуючим видом в агроценозах був *Sylvaemus uralensis*.

Література

Загороднюк, І. 2006. Ссавці східних областей України: склад та історичні зміни фауни. *Праці Теріологічної Школи*, **7**: 217–259.

Зоря, О. В. 2010. Моніторинг мікротеріофауни Харківської області: підсумки 20-річного циклу спостереження. *Праці Теріологічної Школи*, **10**: 65–72. CrossRef

Кучерук, В. В. 1952. Количественный учет важнейших видов вредных грызунов и землероек/ Методы учета численности и географического распределения наземных позвоночных. *АН СССР*, Москва, 9–46.

Наглов, В. А. 1989. Распространение и численность Sylvaemus sylvaticus (Rodentia, Muridae) в Харьковской области. *Вестник зоологии*, **4**: 87–89.

Наглов, В. А., Г. Е. Ткач. 2002. Структура сообществ грызунов в агроценозах лесостепной и степной зон Харьковской области. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Т. Шевченка*, № **1**: 76–79.

Нумеров, А. Д., А. С. Климов, Е. И. Труфанова. 2010. Полевые исследования наземных позвоночных. *Воронежский государственный университет*, Воронеж, 1–301.

Резюме

Марковська, О. **Знахідки мишаків роду *Sylvaemus* в агроценозах Харківської області.** — В агроценозах та екотонах з прилеглими біотопами, на території Харківської області, виявлено три види роду *Sylvaemus*: *Sylvaemus uralensis*, *Sylvaemus sylvaticus*, *Sylvaemus tauricus*. Домінуючим видом в агроценозах був *S. uralensis*, який здебільшого зустрічався в екотонах з прибережно-водною рослинністю, полезахисними лісосмугами та суходільними луками. *S. sylvaticus* зустрічався менше, переважно в екотонах з прибережно-водною рослинністю та полезахисними лісосмугами. Найменше в агроценозах виявлено *S. tauricus*, він надавав перевагу дубово-липовим полезахисним лісосмугам та полям, які прилягають до дібров.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 153–156 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1627

Кріт європейський (*Talpa europaea*) у Тростянецькому дендропарку: особливості морфології та екології

Ніна Панасенко

Ніжинський державний педагогічний університет (Ніжин)
e-mail: kaf.bot@gmail.com

***Panasenko, N.* The European mole (*Talpa europaea*) in the Trostianets arboretum: features of morphology and ecology.** — The article presents information on biological and ecological features of the mole population in the Trostianets arboretum, Chernihiv Oblast, Ukraine. Morphological features were studied based on morphometry and weighting of internal organs of 112 specimens. The diet was investigated based on stomach contents, and the absolute predominance of annelids was shown. It was shown on 12 soil transects (10 m long and 0.5 m deep) that the location of the mole's underground tunnels corresponds to the horizons of the highest invertebrate density. There are 1.3 molehills for each running metre of soil transect, with an average depth of 18 cm (from 6 to 50 cm), and an average of 12–13 km of tunnels per one hectare of the park.

Вступ

Дендрологічний парк «Тростянець» загальнодержавного значення (до 1983 р. — дендрологічний заповідник НАН України), представляє собою цілком сталий біоценоз, в якому мікромамалії відіграють істотну роль. Тут у 1978 р. за участі автора започатковано цикл досліджень видового складу мікромамамалій та їхньої ролі в біогеоценозах парку. Дотепер відомості щодо теріофауни парку та екології окремих видів не публікувалися[1].

У результаті досліджень у парку виявлено такі види дрібних ссавців: кріт європейський, мідиця звичайна, їжак білочеревий, мишаки жовтогрудий та лісовий, житник пасистий, миша хатня, полівка лучна, нориця лісова. Найпримітнішим видом у фауні парку є кріт, сліди рийної діяльності якого присутні на всіх ділянках. Цьому виду й присвячено це дослідження.

[1] Панасенко Ніна Андріївна (1934–2013) присвятила зоологічним дослідженням в парку багато років, проводячи там навчальні практики для студентів Ніжинського педінституту [Рековець & Дема 2022]. Вихідна версія статті представлено у збірнику «Сохранение и восстановление старинных парков» [Панасенко *et al.* 1982], важко доступному, і тому ця праця залишилася невідомою. Понад те, стаття була явно обрізаною: попри назву «мікромамалії» в ній описано тільки крота. При підготовці рукопису до друку враховано зміни поглядів на номенклатуру ссавців України. У первинній версії публікації було вказано співавторами колег, які брали участь у теренових дослідженнях — черкаське подружжя Миколи Куркчі (гуманітарій) та Олени Мельниченко (паразитолог) і колега з дендропарку Анатолій Сметанін (ентомолог). — *Прим. ред.*

Мета роботи — описати і проаналізувати результати досліджень еколого-морфологічних особливостей крота європейського (*Talpa europaea*).

Матеріал та методика

Польові дослідження проведено з квітня по грудень 1978 р. і у весняно-літній період 1979 р. У дослідженні брали участь черкаські колеги М. Куркчі, О. Мельниченко та А. Сметанін. Застосовано загальноприйняті методи з обліку і здобування звірят. У лабораторних умовах проводили повну камеральну обробку свіжозібраного матеріалу. Екологічні особливості тварин досліджували безпосередньо в природі. Загальний обсяг вибірки крота, дослідженої для визначення метричних ознак та живлення, склав 112 особин, у т.ч. 93 самці й 19 самок. При порівнянні відмінностей статей за метричними ознаками використано співвідношення Хатчинсона, HR = X_1/X_2. При вивченні живлення аналізували шлункові проби — хімус[1].

Результати

Морфологія. Екстер'єрні метричні ознаки крота представлено у табл. 1, які наведено окремо дані для самок і самців. Загалом досліджено 112 зразків. Порівняння екстер'єрних ознак самців і самок показало наявність у них виразного статевого диморфізму за частиною ознак, передусім вагових.

Статевий диморфізм спостерігається також у вазі внутрішніх органів: у самців всі значення є більшими. За показником Хатчинсона статі відрізняються слабо, з вимірів тіла найкращі відмінності (H > 1,26) стосуються тільки двох вагових ознак — ваги тіла (HR = 1,35) та ваги серця (1,31).

Таблиця 1. Середні значення та межі мінливості екстер'єрних метричних ознак крота[2]

Виміри	Самки (n = 19)	Самці (n = 93)	HR
Довжина тіла, мм	135,5 (128–142)	141,0 (136–152)	1,04
Довжина хвоста, мм	28,7 (25–30)	31,0 (27–33)	1,08
Довжина ступні, мм	19,0 (18–20)	21,0 (20–23)	1,11
Вага тіла, г	79,6 (73–90)	107,4 (99–123)	**1,35**
вага серця, г	0,70	0,92	**1,31**
Вага печінки	4,9	5,2	1,06
Вага селезінки, г	0,55	0,64	1,16
Вага легень, г	1,6	2,0	1,25

[1] За Вікіпедією, хі́мус (від грец. χυμός — сік) — рідкий або напіврідкий вміст шлунку або кишечника, який складається з частково перетравленої їжі, шлункового та кишкового соку, секретів залоз, жовчі, злущених епітеліальних клітин та мікроорганізмів. — *Прим. ред.*

[2] У рукописі для виміру лапки у самців вказано «20–37», що очевидно є помилкою; тут межі мінливості прийнято як «20–23 мм». Максимальне значення «23» вказано і у «Фауні України» [Абелєнцев & Підоплічко 1956: 85]. Розрахунок *HR* (останній стовпчик) зроблено редактором на основі наведених авторкою цифрових даних. — *Прим. ред.*

Виміри довжини тіла, хвоста і лапки, хоч і показують різницю (самці за середніми значеннями явно більші), проте суттєво перекриваються, а тому HR = 1,04–1,11, тобто далеко не досягають величини 1,26.

Живлення. Аналіз вмісту шлунка 112 кротів із різних біотопів парку показав, що основна маса хімусу складається з дощових черв'яків (89–94 %), частково з комах, їхніх личинок, багатоніжок, нематод. Подібний видовий склад безхребетних установлено нами під час аналізу біомаси з пробних ям (розміром по 50 см завдовжки, глибину і ширину). Із цього випливає, що кріт поїдає всі ті види безхребетних тварин, які трапляються у навколишньому середовищі на шляху його активної рийної діяльності.

Облік безхребетних у ґрунтових ямах проводили за трьома горизонтами: 0–10, 11–20 та 21–50 см. Встановлено, що у верхньому шарі в літній і ранньоосінній періоди зосереджено понад 90 % всієї біомаси безхребетних. У цьому ж шарі і були розташовані поверхневі кормові ходи кротів. Щодо обсягу доступної поживи — загальна біомаса безхребетних в ґрунті в перерахунку на 1 га становить 587–824 кг, а кількість аннелід сягає 26,7–4,8 млн.

У здобутих восени кротів (у вересні та листопаді) у 15–16% особин траплялися шлункові камені вагою 0,7–1,3 г, які складалися зі збитого волоса, тонких деревних корінців і жилок листя. З'ясовано, що восени, у зв'язку із похолоданням обсяг вмісту шлунка у кротів знижувався, кількість хімусу в шлунку цих кротів була незначною або майже відсутньою.

Рийна діяльність. Кріт належить до активних землериїв, рийна діяльність якого полягає у створенні кротовин і кротових ходів. Найбільша рийна активність крота відзначалася влітку (червень–липень), а також восени (наприкінці жовтня та в листопаді). На восьми галявинах розміром 500 м^2 відмічено в середньому 183–220 кротовин. Вага кротовин, узятих нами на площі 500 м^2, становила 700 кг, а в перерахунку на 1 га — 15–16 т.

Дванадцять ґрунтових розрізів (завдовжки 10 м і завглибшки 0,5 м), зроблених автором на галявинах і в насадженнях, показали, що на кожний погонний метр такого розрізу припадає 1,3 кротових ходів, середня глибина розташування яких — 18 см (від 6 до 50 см). Встановлено, що на 1 га парку в середньому припадає 12–13 км кротових ходів.

З цього видна величезна позитивна роль крота як землерия, який сприяє аерації, розпушуванню і зволоженню ґрунту. Попри це, його розглядають як вид, що завдавати шкоди на розплідниках, у молодих посадках, парниках, на галявинах дендропарку, квітниках та городах тим, що псує кореневу систему рослин, руйнує грядки, псує естетичний вигляд галявин та утруднює викошування трав. На поверхні кроти з'являються випадково, і за таких обставин вони стають жертвами хижих птахів, домашніх котів або псів.

У зв'язку з підземним способом життя кріт має мало ворогів. При виході на поверхню він може стати жертвою хижих птахів, котів і псів.

Подяки

Авторка дякує своїм колегам з Черкаського педагогічного університету та дендропарку «Тростянець» Миколі Куркчі, Олені Мельниченко (Черкаси) та Анатолію Сметаніну (Тростянець) за участь у проведенні теренових досліджень.

Література

Абелєнцев, В. І., І. Г. Підоплічко. 1956. Ряд комахоїдні — Insectivora. *В кн.: Фауна України. Том 1: Ссавці, випуск 1*. Вид-во АН УРСР, Київ, 70–228.

Панасенко Н. А., Н. Ф. Куркчи, Е. Д. Мельниченко, А. Н. Сметанин. 1982. Микромаммалии и их роль в ландшафтном парке «Тростянец». *В кн.:* Курдюк, М. Г. (ред.). *Сохранение и восстановление старинных парков*: Сб. научн. тр. Наукова думка, Киев, 93–95.

Рековець, Л., Л. Дема. 2022. Панасенко Ніна Андріївна — теріолог, викладач, захисник природи. *Novitates Theriologicae*, **14**: 243–245.

Резюме

Панасенко, Н. **Кріт європейський (*Talpa europaea*) у Тростянецькому дендропарку: особливості морфології та екології.** — Наведено відомості про біологічні на екологічні особливості популяції крота з дендропарку «Тростянець», Чернігівська область. Морфологічні ознаки досліджено на підставі морфометрії та зважування внутрішніх органів 112 зразків. Досліджено живлення на підставі аналізу вмісту шлунків; показано абсолютне переважання аннелід. На 12-ти ґрунтових розрізах (10 м довжини і 0,5 м глибини кожний) показано, що розміщення підземних ходів крота відповідає горизонтам найбільшої щільності безхребетних. На кожний погонний метр ґрунтового розрізу припадає 1,3 кротових ходів, середня глибина розташування яких — 18 см (від 6 до 50 см), а на 1 га парку в середньому припадає 12–13 км кротових ходів.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 157–160 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1628

Сергій Болденков — мисливствознавець і управлінець у галузі мисливствознавства

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

***Zagorodniuk, I.* Serhii Boldenkov, a game scientist and manager in the field of game science. —** A short essay about a researcher, game scientist and manager who has been in leadership positions in the forestry and hunting system all his life, but was not just an official, but actively developed the industry, personally dealing with the development of hunting grounds and support for hunting resources. He was one of the key developers of the 2tp-hunting accounting system and 22 state hunting grounds, wrote scientific articles, participated in scientific forums and initiated hunting conferences. Serhii Boldenkov is the author of at least 32 scientific publications, most of which are devoted to assessments of populations of game animals, development of game management, and the protection and rational use of natural resources.

Біографічні деталі

Сергій Васильович Болденков[1] народився 12.03.1924 на Вінниччині, у Хмельнику. Ріс і навчався у Прохорівці Черкаської обл. Воював у 1943–1945 рр. Закінчив Ленінградську лісотехнічну академію (заочно). Працював у Золотоноському лісгоспі, керував Черкаським облуправлінням лісгоспу, потім кілька років (до 1965) — директор лісгоспу в Ковелі (Волинь).

Основна активність пов'язана з Головним управлінням мисливського господарства і заповідників при РМ УРСР, яке очолював з 1965 до 1986 р. Регулярно їздив на мисливствознавчі конференції, з доповідями. Був одружений; після смерті дружини (1978) одружився вдруге. Остання відома його публікація була 1988 р. [Крыжановский *et al*. 1988], в журналі «Охота и охотничье хозяйство» він був членом редколегії до кінця 1991 р. Відхід від роботи був вимушений, через міністерські інтриги. Помер 9.10.1997, у віці 73 років; похований на Байковому цвинтарі.

Рис. 1. Сергій Болденков у своєму кабінеті, 1974 р.

[1] Біографічні деталі реконструйовано на основі публікацій дослідника та спогадів Л. Шевченко і його другої дружини — Олени Михайлівни (1937 р.н.).

Ключові доробки в галузі теріології

Дослідник не був суто науковцем, його доробки спрямовані на розвиток мисливства як господарської галузі. Попри те, організувавши систему державного обліку мисливської фауни за формою «2тп-мисливство» та співпрацюючи з низкою фахівців, він зробив чимало для налагодження обліку мисливської фауни, оцінки стану популяцій мисливських звірів. Серед його співавторів — О. Корнєєв (1967), Б. Галака (1970, 1971), Є. Крайнєв (1970–1984, 7 праць), В. Животовський (1974), Г. Панов (1984), В. Крижанівський (1988) та ін.[2]. Значна частка фактологічних праць підготовлена у співпраці з мисливствознавчою лабораторією Інституту зоології АН УРСР, насамперед з Б. Галакою та напарником по управлінню — Є. Крайнєвим.

Серед теріологічних праць (всі рос.) «Розширення ареалу свині та сарни на Україні» [Болденков *et al.* 1970], «Про розведення зайця-русака в сільськогосподарських угіддях України» [Болденков *et al.* 1971*a*], «Про завезення в Україну далекосхідних свиней, оленя плямистого та сарни» [Болденков *et al.* 1971*b*], «Динаміка чисельності та використання поголів'я свині, сарни і лося в Українській РСР» [Болденков & Крайнев 1975], «Сучасне поширення та чисельність бобрів в Українській РСР» [Болденков *et al.* 1984]. З відомих самостійних праць цитованими є «Динаміка чисельності та деякі дані про добування лося в Українській РСР» [Болденков 1973], «Полювання на копитних» (Болденков 1976), «Вовки на Україні» [Болденков 1980].

Болденков був учасником низки міжнародних конференцій, у т.ч. X Міжнародного конгресу мисливствознавців 1971 р. в Парижі (звіт про цей форум: https://shorturl.at/juU46), Міжнародної мисливської виставки в Будапешті т.і. Значну увагу приділяв організації семінарів в Україні, серед них «Перша наукова конференція з розвитку мисливського господарства Української РСР» (Київ, 1968), «Розвиток мисливського господарства Української РСР. Друга науково-виробнича конференція» (Київ, 1973), «Охорона, відтворення та раціональне використання ... мисливських ресурсів Української РСР» (Канів, 1977). Були й керівництва щодо полювання (рис. 2).

Рис. 2. Мисливські видання, підготовлені за участі С. Болденкова: книга «Полювання» (1976), в якій вміщено дві його статті, зокрема «Охотничье хозяйство Украины» (с. 7–12) та «Охота на копытных» (с. 38–45: Болденков 1976), та «Довідник мисливця та рибалки» (1972), де він був у складі редколегії. Зображення з букіністичних сайтів.

[2] Є чимало й самостійних праць дослідника (14 за даними автора). Найбільшою і постійною була співпраця з Є. Крайнєвим (Л. Шевченко, особ. повід.), з яким готував багато спільних праць.

Окрім теріологічних публікацій у дослідника є чимало праць про стан мисливського господарства, що видавалися протягом 1967–1986 рр. в таких виданнях, як журнал «Охота и охотничье хозяйство», (1967, 1982), матеріали мисливствознавчих конференцій (1968, 1977), журнал «Лесное хозяйство» (1972, 1975), тематичні збірники «Охота» (1976) і «Охотник и рыболов Украины» (1986). Були в його доробку і природоохоронні статті, зокрема про задачі охорони природи — в журналі «Охота и охотничье хозяйство» (1982), про Азово-Сиваське заповідно-мисливське господарство — у довіднику «Заповедники Украины и Молдавии» (1987). Однією з підсумкових з цього циклу стала стаття «Біологічні основи та першочергові завдання мисливського господарства УРСР», видана у найпершому збірнику праць Українського теріологічного товариства [Крыжановский *et al.* 1988].

Інші дослідження, чесноти, відзнаки

Значну частину професійного життя Сергій Болденков працював у Мінлісгоспі України. Зокрема, у його статті про мисливське господарство України 1967 р. [Болденков & Корнеев 1967] та у статті про вовків 1980 р. [Болденков 1980] зазначено «начальник головного управління мисливського господарства Мінлісгоспу УРСР». Як відповідальний чиновник, він значну частину робочого часу проводив у просторому кабінеті. Особисте життя ніколи не змішував з міністерським. У спілкуванні був приязним, уважним до колег, завжди йшов назустріч при оформленні документів на здобування наукових і колекційних матеріалів (Л. Шевченко, особ. повід.).

У книжці «Охота» (1976 р.) у вихідних даних він значиться як «почесний член УТМР». Тривалий час він був членом редколегій низки мисливствознавчих видань, зокрема й журналу «Охота и охотничье хозяйство» (найдавніша дата членства в редколегії — 1981 (№ 1), найпізніша — 1991 (№ 12), тобто повних 11 років). У цьому журналі він опублікував 8 власних статей.

Колеги високо цінили організаційні таланти С. Болденкова. М. Щербак згадує[3]: «було створено Головне управління мисливського господарства МЛГ України, яке очолив і доволі довго й успішно керував Болденков С. В., який користувався великою повагою в мисливських колах. Тоді було створено 22 державних мисливських господарства для відпрацювання способів господарювання на науково-обґрунтованих рекомендаціях. Стараннями начальника Главку мисливські господарства укомплектовувалися мисливствознавцями-професіоналами і матеріально-технічною базою. Незабаром ці господарства стали не тільки надавати мисливські послуги високого рівня, а й поставляти виловлену для розселення в інші угіддя дичину, проводити полювання для іноземних мисливців, постачати м'ясо дичини в торгівлю і на експорт».

[3] Щербак, В. 2014. Что такое не везет и как с ним бороться. Рассказ очевидца. *Полювання та риболовля*, № 4, online: https://hunt-fish.com.ua/uk/read?id=984

Інакше його бачили «зелені», оскільки С. Болденков за посадою відповідав за організацію «царських полювань» (звісно, на місцях цим займалися інші), що особливо бентежило зелених. Перші їх протистояння зафіксовані в огляді В. Борейка «Студентські дружини» (1985), проте, за свідченням учасників тих подій, багато чого стосовно мисливців і мисливствознавців, зокрема щодо й С. Болденкова, описано неточно або упереджено.

Цей нарис є єдиною довідкою про фахівця, якого знали й поважали чи не всі мисливці й мисливствознавці України упродовж десятків років.

Подяки. Автор щиро дякує Л. Шевченко, О. Головачу, В. Яковлеву та О. Болденковій за спогади та О. Артем'євій за допомогу у пошуку важкодоступних джерел.

Література

Болденков, С., А. Корнеев. 1967. Охотничье хозяйство Украины. *Охота и охотничье хозяйство*, № 8: 4–6.

Болденков, С. В., Е. Д. Крайнев, Б. А. Галака. 1970. Расширение ареала кабана и косули на Украине. *Пятая межвуз. зоогеграф. конф.* Казань, 46–47.

Болденков, С., Е. Крайнев, Б. Галака. 1971*a*. О разведении зайца-русака в сельскохозяйственных угодьях Украины. *Охота и охотничье хозяйство*, № 5: 23.

Болденков, С. В., Е. Д. Крайнев, Б. А. Галака. 1971*b*. О завозе на Украину дальневосточных кабанов, пятнистого оленя и косули. *В кн.: Пути повышения эффективности охотничьего хозяйства: Материалы III конференции охотоведов Сибири. Часть 1*. Иркутск, 41–43.

Болденков, С. В. 1973. Динамика численности и некоторые данные о добыче лося в Украинской ССР. *Развитие охотничьего хозяйства Украинской ССР*: Мат-лы II конф. Киев, 147–149.

Болденков, С. В. Е. Д. Крайнев. 1975. Динамика численности и использование поголовья кабана, косули и лося в Украинской ССР. *Копытные фауны СССР*. Наука, Москва, 213–215.

Болденков, С. В. 1976. Охота на копытных. *В кн.: Охота.* Урожай, Киев, 38–45.

Болденков, С. 1980. Волки на Украине. *Охота и охотничье хозяйство*, № 6: 4–5.

Болденков, С. В., Е. Д. Крайнев, Г. М. Панов. 1984. Современное распространение и численность бобров в Украинской ССР. *В кн.: Научные основы боброводства.* Изд-во Воронежского ун-та, Воронеж, 14–20.

Крыжановский, В. И., С. В. Болденков, Л. А. Губкин, [*et al.*]. 1988. Биологические основы и первоочередные задачи охотничьего хозяйства УССР. *В кн.: Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана*. Наукова думка, Киев, 3–19.

Резюме

Загороднюк, І. **Сергій Болденков — мисливствознавець і управлінець у галузі мисливствознавства.** — Стислий нарис про дослідника, мисливствознавця й управлінця, який все життя був на керівних посадах в системі лісового й мисливського господарства, проте не був чиновником, а активно розвивав галузь, особисто займаючись питаннями розвитку господарств і підтримки мисливських ресурсів. Він був одним з ключових розбудовників системи обліку за формою «2тп-мисливство» та 22 державних мисливських господарств, писав наукові статті, брав участь у наукових форумах та ініціював мисливствознавчі конференції. Сергій Болденков є автором щонайменше 32 наукових публікацій, більшість з яких присвячена оцінкам стану популяцій мисливських звірів, питанням розвитку мисливських господарств та охороні й раціональному використанню природних ресурсів.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 161–164 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1629

Зіновій Голов'янко — дослідник ґрунтової фауни, еколог, лісівник

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Zinovii Golovianko, a researcher of soil fauna, ecologist, and forester.** — An essay about one of the patriarchs of Ukrainian applied zoology and forestry, an ecologist by vocation and a coleopterologist by specialisation. Early in his career, the researcher paid attention to the study of shrews as possible pests of forestry and consumers of various soil invertebrates, especially annelids and coleopteran larvae. His contributions to mammalogy that have survived to this day include a publication on mole diet and collection specimens of mole rats. It is assumed that significant collection series could have been kept in the zoological museum of the Kyiv Forestry Institute, whose collections were destroyed during the defence of Kyiv in 1941.

Біографічні деталі

Голов'янко Зіновій Степанович народився 29 жовтня 1876 р. в с. Талова Балка Онуфрієвського району (тепер Кіровоградська обл.) в родині конторника. Навчався у реальній школі м. Кременчук, а після — у Петербурзькому лісовому інституті, який закінчив 1901 р. Декілька років працював в лісництвах помічником лісничого; за підсумками роботи в одному з них (Бердянському) захистив дисертацію. Засновник і керівник Дарницької дослідної лісової станції (Київ, 1924–1934), завідував сектором захисту лісу Українського НДІ агролісомеліорації та лісового господарства (1930–1936).

Доктор сільськогосподарських наук (1936), професора лісової ентомології (1939), у 1937–1953 рр.) завідував кафедрою ентомології Київського лісогосподарського інституту (згодом як лісогосподарський факультет Української сільськогосподарської академії) Паралельно з 1943 р. — зав. лабораторії лісової ентомології Інституту ентомології і фітопатології (по війні у складі АН УРСР). Звільнений з інституту 16.06.1953 «за станом здоров'я», помер після інсульту 23 вересня 1953 р., у віці 77 років; похований на рідній Кіровоградщині.

Рис. 1. Зіновій Голов'янко, фото зі статті Ю. Трефілової [https://shorturl.at/ahpK7], у віці 40–45 р. (1916–1920 р.).

Доробки в галузі теріології

Зіновій Голов'янко займав активні позиції в науці і просвіті, від початку кар'єри і довіку від був викладачем, проте незмінно й науковцем. Він наведений у списку членів Природничої секції Українського наукового товариства в Києві 1920 року [https://shorturl.at/htLX1], з якої і почалася природнича галузь ВУАН. Його часто відносять до ентомологів і лісівників, проте за тематикою праць він передусім еколог. Тваринний світ цікавив його як світ консументів, шкідників деревостанів, передусім це комахи, проте початки роботи дослідника відзначені увагою до ссавців-землериїв — кротів і сліпаків[1].

Його дисертація була лісівничою, на тему «Про степові посадки в 23 кварталі Джекенлынской дачі», виконана на півдні, у «Бердянському зразковому лісництві». У продовження досліджень щодо ролі крота в природі за матеріалами, отриманими від Шарлеманя (кроти з Сирця і Царського саду), з'явилася його стаття «Кріт ... як винищувач личинок травневого хруща» [Головянко 1925*a*][2]. Він ретельно вивчав біоекологію хрущів та їхніх природних ворогів, дослідив і описав форму і глибину ходів їхніх личинок. Серед публікацій дослідника і праці про лісову дичину з описом стану популяцій ратичних (лось, свиня, сарна) Київського Полісся [Головянко 1925*b*].

У дослідника були колекції ссавців. У колекції ННПМ є зразок сліпака з Одещини, зібраний 1925 р.: це *Spalax zemni* з окол. с. Основа (Березівський р-н), позначений в записах ННПМ-р як "*Spalax podolicus*, с. Основа, Херс. обл., 28.07.1925, ♂, З. Головянко (з кол. Підоплічка)» [Zagorodniuk *et al.* 2017]. У каталозі ННПМ-z цей самий зразок описано як: «*Spalax arenarius*, № 2993, шкірка, с. Основа, Березівський р-н, З. Головянко, 28.07.1925». Працював дослідник в багатьох регіонах, проте інші колекційні збори не відомі або не збереглися; автор припускає, що більшість їх зберігалася в Зоологічному музеї Сільгоспінституту, зруйнованому у 1941 р.

Рис. 2. Етикетка від зразка сліпака *Spalax zemni*, здобутого та опрацьованого З. Голов'янком, із с. Основа Одеської обл., 1925 р. (ННПМ-z). Етикетка виявлена у скрині зі сліпаками, проте без самого зразка, який, очевидно, втрачено. У колекції ННПМ-р виявлено череп з аналогічними даними, «№ 1335 (старий № К1–641), *Spalax zemni*, Одеська округа», leg. З. С. Головянко, 28.07.1925», з приписом «виміри по спирт. екз.» (точний локалітет на етикетці не вказано, проте ясно, що це той самий зразок).

[1] Мигулін у «Звірі УРСР» згадує також статтю С. Голов'янка «О наличии ценной дичи в лесах Киевского Полесья (лось, кабан, коза)» (УМР 1926, проте у випусках за 1926 р. її не виявлено).

[2] Попри те, що дослідник зазначив отримання на визначення проб від М. Шарлеманя (таких було 4), проте слідом М. Шарлемань описав ще раз ті самі дані в іншому виданні, в *Бюлетені Київської СТАЗРО* [Шарлемань 1925], але розширивши вибірку до 21 проби.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Все життя дослідника пов'язане з наукою, тому й всі його переживання й захоплення були в цій галузі. Серед заслуг дослідника — створення й розбудова Дарницької дослідної станції, і декілька невеликих монографій, написаних вже на схилі літ [напр. Головянко 1949]. Дослідник цілком був захоплений темою лісу і по суті став лісознавцем та екологом, проте його об'єктом спеціальної уваги були саме тварини, надто комахи, переважно хрущі й короїди, проте не без уваги й до ссавців-землериїв — сліпаків і кротів.

Голов'янко був визнаним фахівцем у вивченні личинок жуків, що зіграло визначну роль в його рості й визнанні як фахівця з лісознавства і захисту рослин. Найвідоміша його праця — визначник личинок плистинчастовусих жуків (родина Scarabaeidae) [Головянко 1936]. Завдяки цьому напрямку досліджень, який врешті став основним в житті дослідника, З. Голов'янко став не тільки визнаним зоологом, але й лісознавцем, і був таким до кінця життя, як в часи роботи в Дарницькі лісодослідній станції (1924–1934), так і під час роботи в Київському лісогосподарському інституті, згодом Українській сільськогосподарській академії (1937–1953).

Важливою була роль З. Голов'янка у підтримці колег у час окупації Києва у 1941–1943 рр. Зі спогадів Еміля Хоменка, сина Є. Решетник, «жили вони в квартирі у Зиновія Голов'янка, відомого ентомолога, який також був співробітником Інституту захисту рослин» [Коробченко 2016]. За свідченням Г. Васечка (2013), «у важкі роки окупації його квартира служила притулком для численних людей». З відомих захоплень З. Головянка варто назвати й аналіз «Слова о полку Ігоревім», що багаторазово згадує у спогадах М. Шарлемань, якого напевно цим захопив З. Голов'янко[1].

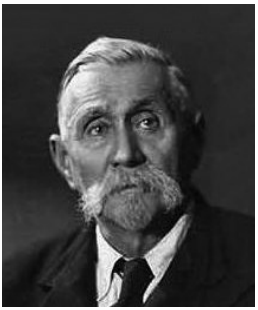

Рис. 3. Зіновій Голов'янко у старшому віці (1950 р.). Фото зі статті відомого його біографа Гліба Васечка [https://bit.ly/3Ke5oeC].

[1] Шарлемань у роки війни і до 1950 р. жив на квартирі у Голов'янка на Тарасівській 30 (кв. 10) і у спогадах (книга 2014 р.) не раз називав його своїм другом, і його інтерес до теми літописів напевно сформувалася під впливом Голов'янка і вже у повоєнні роки. Рукописи Голов'янка так і не були опубліковані, проте напевно були у Шарлеманя. Враховуючи, що цей дослідник не раз позичав і розвивав чужі дані (див. напр. історію з описами ховрахів: Загороднюк 2022, а чи не вперше про це зазначив М. Щербина, у якого той позичив описи нових знахідок рисі), можна припустити, що і тут він підхопив ідею, «що висіла у повітрі».

Про дослідника є невеличкий нарис в ЕСУ (2006 р., авт. С. Генсірук) і стаття у працях Лісівничої академії [Шлапак & Шлапак 2003]. Детальний життєпис і подальші дослідження, і ентомологічні, і лісівничі, описано у Г. Васечка[1]. У зрілому віці (73 р.) у час розгулу лисенківщини він виступив проти цькування викладачів генетики, за що був позбавлений кафедри і звання професора. Гліб Васичко завершує огляд так: «Його особисте життя було глибоко трагічним: втратив трьох синів..., пережив дружину..., глибоко страждав від тих жахів, які накинулись на наш народ...». Портрет дослідника вміщено в галереї Лісогосподарського факультету НУБіП.

Література

Васечко, Г. І. 2013. Біографія Зіновія Степановича Голов'янко (1876–1953). *Вебсайт Гліба Васечки*, online: URL

Головянко, З. С. 1925*a*. Обыкновенный крот Talpa europaea Linn. как истребитель личинок майского хруща. *Захист рослин (збірник матеріялів по боротьбі зі шкідниками)*, Ч. 3–4: 36–39.

Головянко, З. С. 1925*b*. К вопросу о наличии ценной дичи в лесах Киевского полесья. *Украинский охотник и рыболов*, № 1: 9.

Головянко, З. С. 1936. Определитель наиболее обыкновенных личинок пластинчатоусых жуков Coleoptera, Lamellicornia европейской части СССР. Изд-во АН СССР, Москва, Ленинград, 1-65. (Серия: Определители по фауне; Вып. 20). [перевидання праці 1913 р.]

Головянко, З. С. 1949. *Причины усыхания сосновых насаждений*. Киев, 1–44.

Коробченко, М. 2016. Євдокія Решетник (1903–1996) — видатна постать в історії академічної зоології та екології в Україні. *Вісник ННПМ*, **14**: 136–146. CrossRef

Шарлемань. 1925. До питання про їжу крота (Talpa europaea L.). *Листок боротьби з шкідниками. Бюлетень Київської станції захисту рослин від шкідників*, Ч. 5: 19–25.

Шлапак, В. П., В. В. Шлапак. 2003. Голов'янко Зіновій Степанович та його наукова діяльність. *Наукові праці Лісівничої академії наук України*, **2**: 9–10.

Загороднюк, І. 2021. Ховрахи війни: історія зоологічних досліджень та колекцій Spermophilus в умовах Райхскомісаріату Україна. *Наукові записки Державного природознавчого музею*, **37**: 17–38. CrossRef

Zagorodniuk, I., M. Korobchenko, V. Kirichenko. 2017. Mole-rats Nannospalax leucodon and Spalax zemni in Ukraine: identification criteria and border between their ranges. *Proceedings of the Theriological School*, **15**: 97–104. CrossRef

Резюме

Загороднюк, І. **Зіновій Голов'янко — дослідник ґрунтової фауни, еколог, лісівник.** — Нарис про одного з патріархів української прикладної зоології та лісознавства, еколога за покликанням та колеоптеролога за основною спеціалізацією. На початках своєї кар'єри дослідник приділяв увагу й дослідженням ссавців-землериїв як ймовірних шкідників лісівництва і консументів різноманітних ґрунтових безхребетних, надто аннелід та личинок колеоптер. У теріологічних доробках, які дійшли до цього часу, — публікація про живлення кротів та колекційні зразки сліпаків. Припускається, що значні колекційні серії могли зберігатися в зоологічному музеї Київського лісогосподарського інституту, колекції якого знищеного при обороні Києва 1941 року.

[1] Огляд розміщено на вебсторінці дослідника: https://bit.ly/3Ke5oeC. Листування з ним обірвалося через його смерть (14.08.38–09.12.13), тому низку деталей не вдалося з'ясувати.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 165–168 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1630

Олександр Данилович — дослідник фауни Подніпров'я, колектор і музеолог

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Oleksandr Danylovych, a researcher of the fauna of the Dnipro region, collector and museologist.** — An essay about a researcher who devoted his entire life to the study of nature and the creation of working collections and exhibitions of natural history museums. The researcher focused on the game fauna, both mammals and birds, and the formation of the collections of the Zoological Museum at the Ukrainian Agricultural Academy (Kyiv). The researcher is the author of 12 mammalogical articles, and in total, his work includes more than 80 publications and more than 200 collection specimens; some of them are also housed in NMNH, NAS of Ukraine. The author assumes that the researcher lived between 1903 and 1951 (48 years) and was repressed by the Soviet authorities.

Біографічні деталі

Олександр Павлович Данилович народився бл. 1903 р.[1] Аналіз фактів з бібліографії свідчить про наступне: період дослідницької активності — 1923–1950; регіони активності — околиці Києва (1926–1930), Волинь (1930–1931), Десна (1932), низовини Дніпра (1939–1941). Щодо афіліації — стаття 1930 р. має підзаголовок «З робіт Державної науково-дослідної мисливської лабораторії України», і значна кількість праць присвячена мисливській фауні. У статті «Про звірів Волині» (1931) вказано, що він впорядковував дані про мисливську фауну Волині за завданням цієї лабораторії.

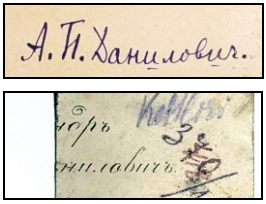

Припускається, що основним місцем роботи був Київський лісогосподарський інститут [Атемасова 1999]. Там зберігається більшість відомих колекцій його авторства [Шевченко *et al.* 2015] і там виявлено його щоденник (див. далі). Останні відомі дати активності — «В 1949–50 гг. А. П. Данилович работал в окрестностях Киева» [ibid.], «зберігся його щоденник за 1950–1952 рр.» (С. Шевченко, особ. повід.). Автор припускає, що дослідника репресовано бл. 1952–1953 рр.

Рис. 1. Підпис «А. П. Даниловича» на одній з його книжок та ім'я (фрагмент) на зворотному боці етикетки до колекційного зразка, зібраного Даниловичем (№ 511 на рис. 3).

[1] Ім'я з'ясовано за друкованим написом на звороті однієї з етикеток до зразків. Рік народження припущено з часу найдавнішої публікації (1923 – 20 = 1903).

Теріологічні дослідження і колекції

Дослідник починав як зоолог широкого профілю, і у 1920–1930 рр. у нього вийшло 12 праць про ссавців, проте одночасно були й роботи про птахів, які з часом стали основним об'єктом його досліджень. Вся його теріологічна активність пов'язана з вивчення групи т.зв. мисливських звірів (напевно, він і був мисливцем). Найбільшою його увагою (4 публікації) були бобри, на той час у стадії глибокої депресії їх популяцій і тому важливі об'єкти уваги, зокрема популяція бобрів на Десні [Данилович 1923, 1932].

Окремою увагою дослідника були різні види мустелових, описані у серії коротких повідомлень, зокрема про знахідки в околицях Києва норки [Данилович 1925] та горностая [Данилович 1930*a*]. Об'єктом його уваги були й вивірки: про них була його публікація в журналі «Охотник» за 1927 р., а протягом 1927–1929 рр. ним зібрано і зразки цього виду, які частково збереглися в колекції ННПМ (і також є записи в давніх журналах):

• *Sciurus vulgaris*, 1 екз., ок. м. Київ, Пильня (15.10.1927, шк #418 + чр #486); • 2 екз., с. Мостище, Макарівський р-н, Київська обл. (10.05.1929, шк #517); • 1 екз., с. Шевелевка, [Бучанський р-н][2], Київська обл. (13–26.04.1929, шк #511 [= #414 по стар. журн.]). Старі журнали обліку колекцій ННПМ (1935^{+} рр.) містять ці та ще кілька записів: • *Sciurus vulgaris*, 2 екз., Пуща-Водиця, ок. м. Київ (22.10.1927, чр #2455, шк #415, 419); • 1 екз., Пуща-Водиця, ок. м. Київ (29.10.1929, шк #416); • 1 екз., м. Київ ([без дати], чр #2219).

Однією з важливих праць, хоч і невеликих за обсягом, став огляд звірів Волині (в розумінні передусім Житомирщини), опублікований в журналі «Охотник» за 1931 р. (Данилович 1931). У ньому наведено відомості про сім видів мисливських звірів (з особливою увагою до вивірки) і згадки 9-ти інших видів цієї групи. Власне, у 1931–1932 рр. вийшли останні теріологічні праці, і надалі дослідник переключився на орнітологію й фенологію.

Польовий збір матеріалу і полювання були постійними. Так, у замітці в газеті «УМР» за 18.09.1929 про знахідки бобрів дослідник починає текст так: «*Під час збирання матеріалу для колекцій або полюючи, я, розпитуючи, зібрав деякий матеріал про бобрів*.» Другою після вивірок групою особливої уваги стали вовчки (Gliridae), яким від присвятив принаймні 5 статтей (1936, 1938, 1941, 1949, 1950), у т.ч. про поширення вовчка на Орлівщині [Данилович 1938] та екологію соні лісової на Чернігівщині й Київщині [Данилович 1950], з описом знахідок гнізд та досвіду утримання сонь у неволі.

Більшість публікацій дослідника — невеличкі, в межах 1–2 сторінок кожного видання, проте загалом їх чимало. Праці теріологічного спрямування охоплюють період 1923–1932 рр. і одна — 1950 р. Переважна кількість публікацій пов'язана з мисливськими або природничими виданнями, праць у спеціалізованих наукових виданнях небагато, проте в доробку є статті в орнітологічних виданнях Німеччини (8 праць 1931–1937 рр.).

---

[2] Існує «урочище Шевелівка», розташоване через річку (Ірпінь) від с. Червоне (інша Шевелівка на Харківщині, що помилково вписано в каталозі 2005 р.).

Чесноти, захоплення, творчість

Олександр Данилович був мисливцем, як і по суті всі тогочасні зоологи, за рідкісними винятками. Це давало матеріал для роботи, а також їжу і необхідний рівень безпеки при перебуванні в природі. Примітна особливість місць його досліджень — частий зв'язок з водоймами. Про полювання ним не раз згадано в матеріалах про здобутих звірів і птахів, і публікації його нерідко були в мисливських виданнях. Проте, як і всі науковці, що ведуть натурні дослідження, він переймався охороною природи, піднімаючи такі питання у своїх статтях, як-от у статті «Голосіївський ліс» у виданні «Охорона природи» (1930), в новій серії якого він публікувався і пізніше (1948–1950).

Від 1930-х років Даниловича особливо захоплювали птахи. За підрахунками П. Панченка (особ. повід.), дослідник опублікував 71 орнітологічну працю. І всі роки, як можна припустити, він завідував Зоологічним музеєм Сільськогосподарської академії (нині Музей лісових птахів і звірів), неперервно збираючи для музею матеріали. В огляді колекцій цього музею вказано, що він зібрав найбільшу кількість експонатів фондової колекції (173 екз.) [Шевченко *et al.* 2015]. Відомо, що дослідник сприяв й іншим музеям. Зокрема, у 1931 р. він вивчав мисливську орнітофауну Бараби (оз. Чани) і збирав матеріал для музею Сибірської мисливсько-промислової біостанції (Новосибірськ) [Атемасова 1999], а 1937–1938 рр. вивчав орнітофауну Гаврилівських плавнів (Нижній Дніпро), де, як він повідомляє, бував у Гаврилівському мисливському господарстві, при якому діяв невеликий музей[3].

Данилович — акуратист в усьому: у колекціях, записах, публікаціях. Це відмічено і в нарисі Т. Атемасової [1999]: «*Звертає на себе увагу стиль навіть найкоротших його нотаток (...): усі вони написані дуже ретельно — обов'язково [є] невеличкий літературний огляд, якщо знайдено гнізда або кладки, то обов'язково наводяться розміри гнізд, яєць.*»

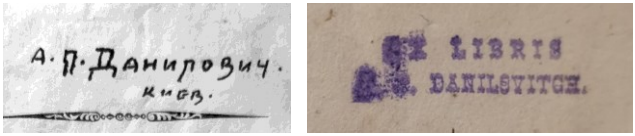

Рис. 2. Підпис і екслібрис О. Даниловича на книгах з колекції М. Головушкіна (люб'язно представлено на прохання автора).

Рис. 3. Оригінальні авторські етикетки до шкірок вивірок з околиць Києва, зібраних О. Даниловичем у 1927 (№ 486 = стар. 413) та 1929 (№ 511 = стар. 410) роках. Фото автора.

[3] У статті в журналі «Природа» 1939 р. про знахідки там на гніздуванні рідкісних видів птахів є посилання на колекцію птахів цього господарства; не виключено, що і він робив експонати для цього локального музею у віддяку за перебування в угіддях цього господарства.

Дослідник вів щоденники; один із них знайдено на кафедрі лісівництва НУБіП, де він працював до ~1952 р., а зберігався він, як і частина його колекцій, багато десятиліть у замкненій шухляді старої музейної шафи[4].

Дослідник мав чималу зоологічну бібліотеку, яка дісталася «у спадок» його колезі А. Войтенку[5], від якого в середині 1980-х потрапила до іншого нашого колеги — Михайла Головушкіна (М. Головушкін, особ. повід.), який на прохання автора знайшов в цій колекції книги з підписами та екслібрисами Даниловича і зробив фото для відповідної ілюстрації (рис. 2).

Подяки. Автор дякує М. Головушкіну, С. Шевченку та П. Панченку за уточнення щодо бібліографії дослідника, Л. Ластіковій, Д. Лазарєву, Н. Спаській та М. Ареф'євій за пошук давніх першоджерел, Є Улюлі за доступ до колекцій.

Література

Атемасова, Т. А. 1999. А. П. Данилович. *В кн.:* Атемасова, Т. А., И. А. Кривицкий (сост.). *Орнитологи Украины: Биобиблиографический справочник. Выпуск 1*. Харьков, 122–123.

Данилович, А. 1923. О бобрах (Castor fiber L.) в Киевской и Черниговской губерниях. *Русский гидробиологический журнал*, **2** (11–12): 247.

Данилович, А. 1925. Норка (Mustela lutreola L.) в окрестностях гор. Киева. *Украинский охотник и рыболов*, № 4: 19.

Даниловіч, А. П. 1930. Горностай (Mustela erminea L.) в окрестностях Киева. *Український мисливець та рибалка*, № 11–12: 55.

Данилович, А. П. 1931. О зверях Волыни. *Охотник (Москва)*, № 3: 28.

Данилович, А. П. 1932. Бобри на річці Десні. *Український мисливець та рибалка*, № 3–4: 12.

Данилович, А. П. 1938. К распространению и биологии полчка. *Природа*, № 7–8: 145.

Данилович, А. П. 1949. О некоторых редких и интересных зверях Украинского Полесья. *Охрана природы. Выпуск 8.* Под ред. П. С. Бельского. ВООП, Москва, 79–80.

Данилович, А. П. 1950. К экологии лесной сони на Украине. *Природа*, № 8: 71–72.

Шевченко, С. М., В. М. Тищенко, І. В. Давиденко. 2015. Фондова колекція Музею лісових звірів і птахів ім. професора О. О. Салганського (Київ). *Вісник ННПМ*, **13**: 111–118.

Резюме

Загороднюк, І. **Олександр Данилович — дослідник фауни Подніпров'я, колектор і музеолог.** — Нарис про дослідника, який присвятив все своє життя вивченню природи і створенню робочих колекцій та експозицій природничих музеїв. Головна увага дослідника була зосереджена на мисливській фауні, як звірів, так і птахів, та формуванням колекцій Зоологічного музею при Українській сільгоспакадемії (Київ). Він є автором 12 теріологічних праць, а загалом його доробок складає понад 80 публікацій та понад 200 колекційних зразків; деякі з них зберігаються в ННПМ НАН України. Автор припускає, що дослідник жив в інтервалі 1903–1951 рр. (48 років) і був репресований радянською владою.

[4] Колеги з НУБіП вважають, що все це було заховано керівником кафедри О. Салганським або й самим Даниловичем, і стало відомим тільки по смерті Салганського. Автор припускає, що це могло бути наслідком репресій 1948–1953 р. (розпал антисемітизму в СРСР).

[5] Цей дослідник явно під впливом Даниловича захоплювався фенологією птахів; відомо про його таку статтю: Войтенко, А. М. 1965. До фенології весняного прильоту птахів в околиці м. Києва. *В кн.: Наземні хребетні України*. Наукова думка, Київ, 101–103.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 169–172 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1631

Андрій Костюченко — мисливствознавець, зоолог, організатор заповідників Приазов'я

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Andrii Kostiuchenko, a hunting expert, zoologist, organiser of nature reserves in the Azov region.** — An essay about a naturalist who combined in his work the study of mammalian and bird biology, the study of the specifics of the game fauna and the issues of its protection. He wrote 10 theriological articles on such species as foxes, wolves, martens, hares, mole rats, and jerboas. In addition to studying the biology of game animals, his research topics included the analysis of the harmfulness of certain groups of rodents. The researcher devoted a lot of effort to disseminating knowledge about nature conservation and establishing a protected status for the Obytichna Spit. He accumulated collections that he sent to natural history museums.

Біографічна довідка

Андрій Семенович Костюченко народився «у другій половині» жовтня 1879 року в с. Хижки Конотопського повіту Чернігівської губ. (нині Конотопський р-н Сумської обл.)[1]. Закінчив сільськогосподарське училище, після якого вчителював у сільській школі. Близько 1903 р. (тобто у віці 14 р.). АС переїхав на південь, до Бердянська, де працював у повітовій бібліотеці, займаючись комплектуванням шкільних бібліотек. У 1911 р. одружився і переїхав на надалі постійне місце — с. Обиточне Бердянського р-ну, де став працювати вчителем сільської школи. У 1914 р., з початком війни його мобілізували до війська. За спогадами сина, до 1917 року він служив у царській армії, а потім — у «червоній», і, поклавши на це 8 років свого життя, врешті 1922 р. був демобілізований і одразу повернувся до вчителювання у школі.

В Обиточному сім'я мешкала до весни 1938 року, і після виходу дружини на пенсію купили в Бердянську невеликий будинок і переїхали до цього містечка. У травні 1941 року Костюченко овдовів, і з початком війни залишився у місті. У повоєнні роки вже не повертався до науки, зазнав гонінь за публікації в окупаційній пресі, помер 25 вересня 1953 року.

[1] Біографічні дані подаються за оглядом Гудини [1998] з уточн. за іншими джерелами й публікаціями дослідника. У Гудини частина інформації наводиться за спогадами сина Костюченка, звідти походить і твердження про «с. Хатки», насправді «Хижки». Те саме стосується топоніму «Обиточне» — це також давня назва м. Приморська (Ногайська), що в усті р. Обиточна.

Теріологічні дослідження

За хронологіями публікацій, у дослідника було два періоди активності — 1904–1913 та 1925–1931 роки (розлого: 1904–1906, 1911, 1913, 1925–1931 та 1949 рр.), що явно визначалося 8-річною перервою на військову службу. За цей час він опублікував 55 праць, 10 з яких присвячено ссавцям. У доробку велика увага приділена мисливській фауні, а відповідно до стилю тогочасних видань, всі статті невеликі, по 1–2 сторінки. Серед них — нариси про лисиць [1905], зайців [1913, 1928*b*, 1930], куниць [1927], тушканів [1931], сліпаків [1931*a*], вовків [1931*c*]. Перелік таких праць наведено в бібліографії.

Серед цього теріологічного циклу переважають статті, що стосуються біології й поведінки мисливських звірів та їхньої значимості в житті людини з увагою до проблем охорони. Серед першого циклу — праці про поведінку («хитрість») лисів [Костюченко 1905], про кочівлі зайців [Костюченко 1912], про біологію куниць [Костюченко 1927], зайців [Костюченко 1930] та сліпаків [Костюченко 1931*a*]. Серед другого напрямку — про потреби охорони зайців і невиправдану масову травлю їх хортами [Костюченко 1925], про шкодочинність на баштанах і посівах пшениці тушканів, яку невиправдано приписували зайцям чи гракам [Костюченко 1931*b*]. Є й стаття про полювання на вовків з гончаками [Костюченко 1931*c*].

Окремішньо стоїть праця про рештки мамутів [Костюченко 1928*a*]. Її особливістю є увага до численних знахідок мамутової фауни на урвищах Азову на всьому проміжку від Таганрогу до Ногайська. Ним описано місця таких захоронень і звернуто увагу їхню очевидну цінність і потребу «наукової реєстрації місць знахідок решток вимерлих доісторичних тварин», численні факти невиправданого використання кісток і бивнів в якості грузил для морських самоловних сіток. Він, як слідує зі статті, в різний час зібрав і передав до різних музеїв «неабияку кількість найбільших кісток», зокрема до Таврійського губернського музею (Мокржецькому), музею Бердянської земської управи, Мелітопольського окружного музею. Згадує він і зразки зі своєї колекції. Також ним наведено інформацію про «доволі гарну колекцію крупних кісток, зібраних рибалками в цих місцях, в Ногайській агрономічній школі». Згадано ним і про зразки у власності рибалок.

Відомою є й теріологічна стаття його сина Р. А. Костюченка «Появление енотовидной собаки на берегу Азовского моря» (Природа, 1950, № 9: 69–70).

А. Костюченко.

З БІОЛОГІЇ СЛІПЦЯ

Сліпець—тварина, що її життя не досить вивчено.

Як відомо, майже ввесь свій вік сліпець вікує під землею: там він народжується, живе, розплоджується й ко-

ня цієї тварини для східньої частини півдня України припадає на кінець травня і першу половину червня і що парування, як видно, відбувається не поверхні землі.

Рис. 1. Початкова частина статті А. Костюченка про сліпака і його запаси [Костюченко 1931a].

Чесноти, захоплення, творчість

Передусім Андрій Костюченко був пристрасним мисливцем і рибалкою. За спогадами його сина «Р. Костюченка», переїзд на південь визначався виключно тим, що «Село це було вибрано виключно через полювання. Кругом ще були великі простори цілинного степу, де гніздилися дрохви, стрепет, журавлі-красуньки... Поруч була коса Обіточна з її численними лиманами й островами, непролазними заростями очерету... Узбережжям Азовського моря восени постійно бували грандіозні висипки перепелів, а ярами, долинами річок і виноградниками — висипки вальдшнепів. У річках Обиточна і Кільтічія було багато раків (батько дуже любив їх ловити) і риби (короп, щука, лин, верховодка, плітка, тарань)... Що ще треба було шукати людині, яка захоплювалася полюванням і риболовлею?» [Гудина 1998: 139]. Ще важлива деталь в записах сина щодо ставлення до здобичі: «Стріляв він чудово. Якщо все ж бували підранки, він припиняв полювання і, попри вмовляння товаришів, шукав їх доти, доки не знаходив. Він ніколи не скупився і відстрілював невелику (на ті часи) кількість дичини. З убитою дичиною він поводився обережно, і вона завжди мала привабливий вигляд. Тих мисливців, які недбало поводилися з відстріляною дичиною (заштовхували до кишень, підсовували під штанні пояси тощо) він не міг терпіти...».

Як мисливець і добре знав птахів і написав про них левову частку своїх праць (приблизно втричі більше, ніж про ссавців). Він багато читав про фауну й біологію птахів, цікавився географією, мав гарну бібліотеку, він постійні фенологічні спостереження [Гудина 1998]. Писав він і мисливську белетристику, прикладом чого є його стаття «Зайці трохи не з'їли» [Костюченко 1928*b*]. Чимало листувався з В. Аверіним і О. Браунером, останній не раз бував у нього вдома; в його сімейному архіві збереглася написана Браунером детальна програма вивчення птахів Обіточної коси. Є повідомлення про те, що дослідник зазнав гонінь у повоєнні роки за публікації в час окупації у місцевій газеті «Світанок», де під псевдо «Скіф» опублікував декілька природоохоронних статей (огляди В. Борейка з історії охорони природи, 1995)[2].

Власне, з останнім пов'язана ще одна деталь, що доповнює його (а) мисливсько-рибальську натуру і (б) бібліотечно-вчительський хист: його природоохоронна діяльність. На той час мисливсько-рибальські видання були не тільки по суті зоологічними журналами (звісно, передусім стосовно хребетних), але й природоохоронними рупорами, в яких практично в кожній публікації приділялася велика увага збереженню природи і раціональному природокористуванню. І А. Костюченко був не лише читачем і послідовником цих ідей, але й активно їх впроваджував в життя.

---

[2] Такі публікації цілком нормальні, й україномовність його проявилася ще у час відлиги 1920-х і початку 1930-х років. Чи було це проявом опозиційності до радвлади, як це припускав В. Борейко (суперечку див. у цит. статті) — невідомо, напевно ні, але й вішати з цього приводи ярлики на В. Борейка, чого припустився цей біограф, недоречно.

Він упродовж багатьох років від природоохоронну пропаганду серед школярів і мисливців, був кореспондентом Українського комітету охорони пам'яток природи НКП УРСР і районним уповноваженим ВУСМР, багато років боровся за збереження рідкісного куточка південної природи. Називаючи косу «мисливським Ельдорадо водоплавних пролітних птахів» (стаття «Даєш заповідник!» 1925 р.), від домігся таки створення тут заповідника розпорядженням Наркомату України від 25 березня 1926 р. (статус тимчасового заказника, на три роки), а 14 липня 1927 р. за Постановою Раднаркому УРСР коса увійшла до мережі Приморських заповідників.

Його пам'яті присвячено статтю А. Гудини з увагою до доробків у галузі заповідної справи та орнітології [Гудина 1998].

Подяки. Дякую Д. Лазарєва та В. Константіновій за сприяння у пошуку оригіналів статей дослідника.

Література[3]

Гудина, А. Л. 1998. Андрей Семёнович Костюченко — один из пионеров заповедного дела на юге Украины (к 120-летию со дня рождения). *Вісті Біосферного заповідника «Асканія-Нова» ім. Ф. Е. Фальц-Фейна*, **1**: 139–143.

Костюченко, А. 1905. Два примера хитрости лисиц. *Охотничий вестник*, № 21: 325. [NV]

Костюченко, А. 1913. Кочует ли заяц-русак? *Охотничий вестник*, № 13: 207. [NV]

Костюченко, А. 1925. В защиту зайца — к борьбе с хортыми. *Украинский охотник и рыболов,* № 12: 4–6.

Костюченко, А. 1927. Из жизни куниц. *Український мисливець та рибалка*, № 2: 33.

Костюченко, А. 1928*a*. Остатки мамонтов. *Радянський мисливець та рибалка*, № 25: 2.

Костюченко, А. 1928*b*. Зайці трохи не з'їли. *Український мисливець та рибалка*, № 1: 46–49.

Костюченко, А. 1930. До біології зайця. *Український мисливець та рибалка*, № 2–3: 18–20.

Костюченко, А. 1931*a*. З біології сліпця. *Український мисливець та рибалка*, № 5–6: 9–10.

Костюченко, А. С. 1931*b*. Чим шкодить земляний заєць. *Український мисливець та рибалка*, № 5–6: 12–13.

Костюченко, А. С. 1931*c*. Ще два випадки полювання на вовків з гончаками. *Український мисливець та рибалка*, № 8–9: 53–54.

Резюме

Загороднюк, І. **Андрій Костюченко — мисливствознавець, зоолог, організатор заповідників Приазов'я.** — Нарис про природознавця, який поєднував у своїй діяльності дослідження біології ссавців і птахів, вивчення особливостей мисливської фауни та питання її охорони. В його доробку 10 теріологічних статей, присвячених таким видам, як лиси, вовки, куниці, зайці, сліпаки, тушкани. Серед його тем дослідження, окрім вивчення біології мисливських звірів, був аналіз шкодочинності окремих груп гризунів. Дослідник присвятив чимало зусиль поширенню знань про охорону природи і надання заповідного режиму Обіточній косі. Він збирав колекції, які передавав до природничих музеїв.

[3] У цитуваннях є багато помилок, як в роках, так і сторінках, що свідчить про незнайомість багатьох із творами А. Костюченка. Автору вдалося переглянути в оригіналі 5 праць.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 173–176 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1632

Леонід Тараненко — знавець природи сходу України

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Leonid Taranenko, an expert in the nature of eastern Ukraine.** — An essay about Leonid Ivanovych Taranenko (1940–2021), a well-known researcher, zoologist of a broad profile, who went through a very complex personal and professional life. The key points in his professional growth were the University of Rostov (study, dissertation) and the University of Donetsk (work as an associate professor of the Department of Zoology). Leonid Ivanovych became a key organiser of a number of research projects, including the 'Birds of the Siversky Donets' network and studies of rare vertebrates of Donetsk Oblast, including mammals. The researcher authored about 200 scientific publications, among which there is also a share of mammalogical publications. Leonid Taranenko left behind many talented students.

Біографічна довідка

Леонід Іванович Тараненко народився 18 червня 1940 р. в с. Сіверському Гатчинського району Ленінградської обл. в сім'ї військового льотчика. Через часті переїзди сім'ї вчився в м. Паневежис (Литва), м. Телаві (Грузія), в Підмосков'ї (РФ), у Ташкенті (Узбекистан, з поч. 1950-х); зі шкільних років захоплювався зоологією та орнітологією [Высочин & Соломашенко 2021]. Закінчив Ростовський університеті, кафедру зоології хребетних (1965 р.). Служив у війську зоологом протичумного загону, працював у Баргузинському (Забайкалля) і Чаткальському (Західний Тянь-Шань) заповідниках, в Інституті зоології АН Узбекистану.

Пройшов аспірантуру при Ростовському університеті, яку закінчив 1972 р. і того року захистив дисертацію. З 1973 р. завідував науковим відділом НДІ біології при тому ж університеті, був заступником директора з наукової роботи і директором цього НДІ.

Рис. 1. Леонід Тараненко під час роботи 19 наукової конференції «Вивчення та охорона птахів басейну Сіверського Дінця» (21.10.2012) на біостанції Донецького університету «Дронівка». Фото автора.

Чотири роки — з 1978 до 1982 р. — працював за кордоном, у Республіці Гвінея, де викладав зоологічні дисципліни в університеті міста Конакрі. Після Гвінеї у 1983 р. приїхав до України, де за конкурсом посів посаду доцента кафедри зоології Донецького університету. Тут працював до кінця життя, читав курси, керував дипломними роботами. Помер 27 вересня 2021 р.

Наукові доробки з увагою до теріології

Леонід Тараненко — зоолог вищого ґатунку, фахівець у вивченні хребетних, дотичний до всього простору південно-східних теренів України у найширшому їх розумінні — Донеччини і Ростовщини. Маючи найбільший успіх в орнітології, Леонід Іванович чимало сил приділяв і ссавцям. Всі його дослідження просочені глибокими знаннями екології та екосистемних зв'язків різних груп хребетних між собою та з середовищем існування.

Його дисертація (1972 р.) захищена за темою: «Взаємозв'язки хребетних тварин з рослинністю й ґрунтами в біогеоценозах заплави Нижнього Дону».

У доробку Леоніда Івановича є декілька суто теріологічних праць, які базуються як на його попередніх (ростовського і гвінейського періодів) доробках, так і доробках, спільних з його учнями (він далеко не завжди був співавтором таких праць, уміло сприяючи їм без цього статусу). Серед таких доробків — його праця за мотивами кандидатської дисертації, представлена в першому випуску «Зооценозу» — «Вплив випасу на формування пасовищних екосистем у заплаві Нижнього Дону» [Тараненко 2001].

У доробку дослідника також є дві праці про окремі види ссавців — «Про поширення і чисельність дельфіна-азовки» [Флорова & Тараненко 1997] та «Гамбійська криса (*Cricetomys gambianus*) — синантропний вид гризунів західної Африки» [Тараненко 2012]. Найбільша його теріологічна праця, підготовлена спільно з учнями, — «Раритетні види наземних ссавців Донецької області: сучасний стан та перспективи охорони» [Тараненко *et al.* 2007]. Це єдине повноцінне зведення про раритетну компоненту теріофауни Донеччини (окрім кажанів). Обидві останні теріологічні статті (2007 та 2012 рр.) опубліковані у «Працях Теріологічної школи».

Важливо також додати, що Леонід Іванович у 2005 р. став одним з незримих організаторів 12 Теріологічної школи-семінару в Луганську, забезпечивши значну організаційну підтримку оргкомітету та організувавши теплу зустріч колег в Донецьку, на кафедрі зоології. А 2006 року (12.11) він став одним з ініціаторів першої зустрічі зоологів Донбасу, проведеної на біостанції «Дронівка». Він же став керівником дисертаційного дослідження Б. Мельниченко і його учнем є знаний теріолог зі «Святих Гір» Є. Скубак.

Леонід Іванович Тараненко — автор понад 200 наукових праць (повний список впорядковано М. Височиним, особ. повід.). Він став упорядником і науковим редактором п'яти випусків наукових праць серії «Птахи басейну Сіверського Дінця» (випуски 1, 6–7, 9 та 11).

Рис. 2. Леонід Тараненко (третій справа) під час однієї з регіональних наукових конференцій 2012 р. на біостанції «Дронівка». 21.10.2012. Фото з колекції автора.

Інші доробки, чесноти, відзнаки

Леонід Іванович був не лише дослідником, але й організатором і наставником, краєзнавцем. Це один з найвідоміших зоологів східних теренів України, дослідник історії науки, мандрівник, педагог, доцент. Його енциклопедичність розвивалася у співпраці з реферативним журналом «Біологія», для якого у 1980–1990-х рр. він готував реферати франкомовних статей.

З 1993 р. і до кінця життя (2021) Л. Тараненко — голова Робочої групи дослідницької мережі «Вивчення птахів басейну Сіверського Дінця», упорядник та редактор кількох випусків серії «Птахи басейну Сіверського Дінця». Голова Донецького відділення Українського товариства охорони птахів. Ідея «Птахів Сіверського Дінця» у форматі тріади «робоча група + конференція + збірник праць» — його дітище, навколо якого гуртувалися маститі і молоді орнітологи східних областей України та прилеглих теренів РФ. Як єдина природознавча мережа вона залучала до себе усіх зоологів регіону, які так чи інакше були дотичними до зоології хребетних. Огляд мережі представлено окремою працею, виданою до її 20-ліття [Загороднюк 2013].

Дослідник відповідно до своєї широкої ерудиції мав і широкий спектр наукових інтересів. Окрім суто зоологічних праць він цікавився краєзнавством, прикладом чого є його високо цитована стаття «Нотатки з топоніміки Північного Приазов'я» (рос.) [Тараненко 1993]. Так само значну увагу він приділяв і опису внесків в науку старших колег, а надто уважно ставився до спадку своїх вчителів. Як учень відомих зоологів Володимира Мартіно та Романа Мекленбурцева, Леонід Іванович написав і опублікував про них відповідні біографічні нариси [Тараненко 1999, 2005].

Важливо відмітити його незмінно високий стиль як розповідей, так і текстів, з незмінним шанобливим ставленнями до всіх своїх колег.

Пам'яті Леоніда Івановича присвячено сторінку у Вікіпедії (створена автором 11.05.2013) і чималу статтю про нього його учнів М. Височина та Ю. Соломашенко в журналі «Стрепет» [Высочин & Соломашенко 2021].

Подяка. Автор дякує М. Височину, В. Бригадиренку, В. Мартинову і Д. Терещенко за сприяння у пошуку матеріалів про дослідника та його публікацій.

Література

Высочин, М. О., Ю. В. Соломашенко. 2021. Памяти Леонида Ивановича Тараненко (18.06.1940 – 27.09.2021). *Strepet*, **19** (1-2): 146–160.

Загороднюк, І. 2013. Дослідницька мережа «Міжрегіональна робоча група з вивчення птахів басейну Сіверського Дінця»: до 20-ліття створення та діяльності (1993–2013). *Беркут*, **22** (1): 68–74. URL

Тараненко, Л. И. 1993. Заметки по топонимике Северного Приазовья. *В кн.:* Посредников, В. А. (ред.). *Донецкий археологический сборник. Выпуск 3*: Аверс Ко ЛТД, Донецк, 165–171.

Тараненко, Л. И. 1999. Владимир Эммануилович Мартино (1888–1961). *Орнитологи Украины: Биобиблиографический справочник. Выпуск 1.* Харьков, 85–88.

Тараненко, Л. И. 2001. Влияние выпаса на формирование пастбищных экосистем в пойме Нижнего Дона. *Структура и функциональная роль животного населения в природных и трансформированных экосистемах*: Тезисы Первой международной конференции. ДНУ, Днепропетровск, 219–222. URL

Тараненко Л. И. 2005. Роман Николаевич Мекленбурцев. *Птицы бассейна Северского Донца. Выпуск 9.* (Материалы 11–12 совещаний). Донецк, 130–141.

Тараненко, Л., Б. Мельниченко, Д. Пилипенко, В. Дьяков. 2007. Раритетные виды наземных млекопитающих Донецкой области: современное состояние и перспективы охраны. *Раритетна теріофауна та її охорона*. За ред. І. Загороднюка. Луганськ, 187–198. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 9).

Тараненко, Л. И. 2012. Гамбийская крыса (Cricetomys gambianus) — синантропный вид грызунов западной Африки. *Праці Теріологічної Школи*, **11**: 143–144. CrossRef

Флорова, В. В., Л. И. Тараненко. 1997. К распространению и численности дельфина азовки. *Аспекты изучения биоразнообразия Донбасса. Выпуск 1.* (Итоги НИР студентов, аспирантов и преподавателей за 1997 г.). Донецкий ГУ, Донецк, 94–98.

Резюме

Загороднюк, І. **Леонід Тараненко — знавець природи сходу України.** — Нарис про Леоніда Івановича Тараненка (1940–2021) — відомого дослідника, зоолога широкого профілю, що пройшов дуже складні життєві і професійні траєкторії. Його ключовими точками професійного зростання стали Ростовський університет (навчання, дисертація) і Донецький університет (робота доцентом кафедри зоології). Леонід Іванович став ключовим організатором низки дослідницьких проектів, включно з мережею «Птахи Сіверського Дінця» та дослідженнями раритетної фауни хребетних Донеччини, зокрема й ссавців. Дослідник став автором близько 200 наукових публікацій, серед яких є й частка теріологічних. По собі Леонід Тараненко залишив чимало талановитих учнів.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 177–180 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1633

Борис Фортунатов — революційний зоолог, ідеолог перетворення фауни

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Boris Fortunatov, a revolutionary zoologist, ideologist of fauna transformation.** — An essay about a researcher who joined the revolutionary wave of research when he became the head of the scientific department of the Askania-Nova Reserve. Fortunatov's main research focused on measures to restore the European bison population, in particular by the admixture of American bison blood, hybridising representatives of different groups of ungulates, and developing programmes for the 'reconstruction of the fauna.' The latter were developed by him in 1933–1935 and became state programmes that included measures for the introduction of alien species and wildlife breeding, in particular in nature reserves.

Біографічна довідка

Борис Костянтинович Фортунатов народився 24 січня 1886 р. у Смоленську. З 1902 р. активний учасник студентських революційних рухів, есер, за що не раз репресований; у 1909–1912 р. навчався на природничому відділенні фіз.-мат. факультету МДУ, 1915 р. закінчив Московське Вище технічне училище. У 1918 р. обраний до Установчих зборів, входив до штабу Комуча, у 1918–1919 рр. командував кінним загоном у Колчака. З 1919 р. воював у кінноті Будьонного, став комполку. У 1921 р. опинився в Асканії, де посів посаду директора зоопарку (до 1928); 1928 р. обраний директором Кримського заповідника [Костин *et al.* 2020] і був ним принаймні до 09.1929 р.

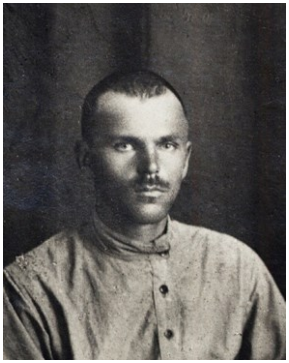

Ймовірно, 1928 р. працював у Кавказькому заповіднику. У 1929 р. підписувався як в.о. зав. наукової частини заповідника «Чаплі». У 1929–1931 рр. керував підпорядкованими Асканії-Новій «Надморськими заповідниками». З 1932 р. керівник проекту нового Московського зоопарку. Восени 1933 р. заарештований і засуджений на 10 років таборів (під Карагандою), де достроково звільнений, але там залишився, захворів і помер. Рік смерті позначають як 1936 або 1938 або 1940.

Рис. 1. Борис Фортунатов; фрагмент з фото «Члени самарського Комуча», червень 1918 р. (з Wikipedia).

Теріологічні й суміжні дослідження

У переліку публікацій науковця близько 20 праць, проте теріологічних тільки шість — як суто про ссавців (1922–1932), так і присвячені програмам зміни фауни (1933–1935). Кваліфікаційних праць у науковця не було.

Чимало сил Б. Фортунатов доклав до різного роду експериментів з гібридизації, зокрема у системі відновлення зубра на базі заповідника «Асканія-Нова» [Фортунатов 1922, 1925]. На основі цього ним розроблено «Програму відновлення чисельності зубра в СРСР», суть якої полягала «у планомірному схрещуванні зубрів із зубробізонами, поступово підвищуючи частку крові зубра. Ці експерименти було розпочато у 1930-х рр. в Асканії-Нова з чистокровного кавказького зубра Бодо і продовжено І. С. Башкіровим у 1937 р. у Кримському заповіднику» [Костин *et al*. 2020: 165]. Врешті, підсумки досвіду з відновлення зубрів в Асканії узагальнено у двох статтях 1931 року в журналі «Охорона природи» [зокрема: Фортунатов 1931*b*].

Як організатор системи схрещувань, Борис Фортунатов головну увагу приділяв зоопарку Асканії-Нової, чому присвячено не одну його працю [напр.: Фортунатов 1928]. Врешті, ці дослідження було продовжено і в Кримському заповіднику (loc. cit.). Увагу зубрам дослідник приділяв і при відвідуванні Кавказького державного заповідника, аналізуючи й потреби виду для здійснення сезонних вертикальних міграцій (Фортунатов 1932)

Щодо інших доробків. У час праці в Кримському заповіднику Фортунатов у статті «Гібридні стада...» [Фортунатов 1924] описав як новий підвид кримську популяцію оленя шляхетного — *Cervus elafus tauricus* Fortunatov, 1925, назву якого визнають першою придатною для «*C. e. brauneri* Charlemagne, 1920». Також в доробка автора є публікація про вовків у дніпровських пісках [Фортунатов 1931a]. Таких «інших» доробків загалом небагато, і зубри з гібридизацією (див. вище) та тема реконструкції фауни (див. нижче) склади основу наукового доробку Фортунатова. Витоки зубрової + гібридної теми можна вбачати в тому, що подібні експерименти до появи Фортунатова в Асканії проводив проф. Ілля Іванов, відомий гібридизаторів всього з усім[1], який завідував дослідною станцією заповідника «Асканія-Нова» до 1917 р.

Врешті, у 1933 р. на першому Всесоюзному з'їзді з охорони природи ним виголошено доповідь «Про генеральний план реконструкції фауни», «палко схвалену учасниками з'їзду», а надалі затверджено державну програму про охорону і розвиток природних багатств. Ці ідеї викладено ним у двох спеціальних публікаціях [Фортунатов 1933, 1935], які по суті стали маніфестом трансформації природи, використання заповідників як полігонів для інтродукції нових видів та дичерозведення. Проте ця його позиція могла бути

[1] Зубри з коровами, зебри з віслюками, миші з кавіями тощо, а згодом і людей з шимпанзе. «Там можна було побачити дивовижні речі: на одній галявині паслися оленебики і сернобики; пара зеброїдів в упряжці спритно везла арбу; напівкровний бізон легко тягнув плуг...».

вимушеною, оскільки в ті роки (з 1932 р.) розпочато державні програми з дичерозведення і хутрового промислу. У стенограмі дискусій на 1 Всеросійському з'їзді з охорони природи (09.1929) є такі його тези: «Не можна допускати занадто утилітарного використання заповідника. Складні експерименти мають проводитися поруч із ним. Еталон має бути непорушним».

Позанаукова діяльність

За визнанням багатьох українських природоохоронців, є визнаним авторитетом в галузі «охорони природи», проте варто розуміти, що його ідеї бути основою руйнування засад заповідної справи. Його природоохоронні успіхи заключали три такі напрямки: а) розвиток практики господарювання в заповідниках, б) широка практика гібридизації тварин та можливості використання гібридів, в) розвиток і підтримка програм зі зміни фауни, включно з інтродукціями та акліматизаціями. Всі три напрямки на десятиліття стали основою діяльності низки заповідників, а надто Асканії-Нової.

Примітно, що робота в Асканії-Новій (в зоопарку), у Кримському та Кавказькому державних заповідниках і врешті в Московському зоопарку явно йшла паралельно (часом із розривом у 1–2 роки) з роботою іншого зоолога — Михайла Розанова (нарис про нього — в томі NT15 https://shorturl.at/fmyA1). І події й траєкторії настільки схожі, що виглядають невипадковими.

На відміну від низки інших сучасників, вирізнявся великими за обсягом публікаціями і системними пленарними доповідями, з яких найвідомішою була програмна доповідь «Про генеральний план реконструкції фауни» (1935, див. вище). Напевно в контексті ідей зміни фауни та експериментів з виведення різноманітних покручів у нього сформувалися задуми фантастичних романів, найвідоміший з яких — «Острів горилоїдів»[2].

В усіх проявах його діяльності в основі було те, що він — професійний революціонер: з 1902 по 1919 рр. — член партії соціалістів-революціонерів (есерів), не раз був арештований, раз висланий за кордон, входив до різних структур на кшталт військового штабу Комуча в Самарі.

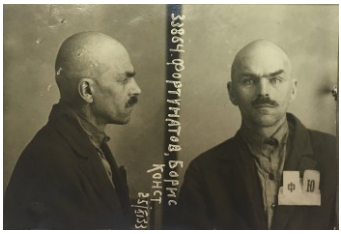

Рис. 2. Борис Фортунатов; тюремне фото, 25.11.1933. З wikipedia (суспільне надбання).

Фортунатова засуджено в Харкові 24.02.1934 постановою Судової трійки на 10 років таборів (в Караганді), проте заслання тривало тільки два роки (до 29.05.1936). Після звільнення він залишився вільнонайманим працівником у таборі, проте невдовзі захворів і помер. Рік смерті і місце поховання не відомі. Реабілітований 1957 р.

[2] Напр.: Фортунатов, Б. К. 2014. *Остров горрилоидов.* Salamamdra P.V.V., 1–221. З резюме: «Молодого радянського вченого запрошують на роботу до Тропічного інституту у Гвінеї. Вирушаючи туди, він не підозрює, що йому доведеться не тільки зіткнутися з чудовиськами, породженими генетичними експериментами, а й розкрити змову, що загрожує людству.»

Як есер Фортунатов ненавидів більшовиків, без вагань пускав під укіс потяги і наказував розстрілювати полонених. Хоча з червня 1918 по січень 1919 командував кінним загоном у Колчака, слідом воював у кінноті Будьонного, як комполку. Його ім'я згадане не раз у хроніках «білого руху», а нова відомість почалася з розвідок Я. Леонтьєва, у т.ч. нарису «Фартовий корнет Фортунатов»[3] та ютуб-проекту [https://shorturl.at/sCEFG][4]. Йому присвячено й огляд української історикині [Безлуцька 2021]. Він був невиправним революціонером, проте його засудили за «активну участь у контрреволюційній організації» і «здійснення шкідницьких планів гібридизації тварин».

Література

Безлуцька, О. 2021. Борис Костянтинович Фортунатов (1886–1940?): сторінки біографії. *Південний архів (історичні науки)*, **33**: 5–9. CrossRef

Костин, С. Ю., А. И. Дулицкий, А. А. Сироткина. 2020. История зоологических исследований в Крымском заповеднике: позвоночные животные. *Научные записки природного заповедника «Мыс Мартьян»*, **11**: 148–200. CrossRef

Фортунатов, Б. К. 1922. Бизоны и зубры в Аскании-Нова. *Известия Государственного степного заповедника Аскания-Нова. Выпуск 1.* Типография № 2, Херсон, 1–9.

Фортунатов, Б. К. 1924. Гибридные стада за последние годы. *Аскания Нова — степной заповедник Украины*. Сб. статей; ред. М. Завадовского, Б. К. Фортунова. Госиздат, Москва, 319–342.

Фортунатов, Б. К. 1928. Зоопарк. *Степной заповедник Чапли — Аскания Нова*. Сб. статей; под ред. М. Н. Колодько, Б. К. Фортунова. Москва, 50–180.

Фортунатов, Б. К. 1931a. Вовки в Дніпровських пісках. *Український мисливець та рибалка*, № 8–9: 24–26.

Фортунатов, Б. К. 1931b. Итоги десятилетия по восстановлению зубра. Восстановление зубров в заповеднике Чапли (бывш. Аскания-Нова). *Природа и социалистическое хозяйство (Охрана природы)*, **4** (6–8): 128–129; 129–133.

Фортунатов, Б. К. 1932. Заметки о фауне Кавказского государственного заповедника. *Природа и социалистическое хозяйство (Охрана природы)*, **5**: 172–184.

Фортунатов, Б. К. 1933. О генеральном плане реконструкции промысловой фауны европейской части СССР и Украины. *Природа и социалистическое хозяйство*, **6**: 90–109.

Фортунатов, Б. К. 1935. О генеральном плане реконструкции фауны. *Труды Всесоюзного съезда по охране природы*. ВООП, Москва, 318–338.

Резюме

Загороднюк, І. **Борис Фортунатов — революційний зоолог, ідеолог перетворення фауни.** — Нарис про дослідника, який долучився до досліджень на революційній хвилі, коли посів посаду керівника наукової частини заповідника Асканія-Нова. Основні дослідження Фортунатова концентрувалися на заходах з відновлення популяції зубра, зокрема шляхом домішування крові бізонів, гібридизації представників різних груп ратичних та розвитку програм з «реконструкції фауни». Останні розроблені ним у 1933–1935 рр. і набули статусу державних програм, що передбачали заходи з інтродукції чужорідних видів та дичерозведення, зокрема в умовах природних заповідників.

[3] Леонтьев, Я. 2006. Фартовый корнет Фортунатов. *Родина*, № 7: 75–78. [online-версія: Бело-красный партизан корнет Фортунатов. https://socialist.memo.ru/books/html/fortunatov].

[4] За свідченням в цьому відео, справа Фортунатова зберігається в Києві в архіві СБУ.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 181–184 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1634

Матвій Щербина — зоолог і колектор, діяч Українського наукового товариства

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Matvii Shcherbyna, a zoologist and collector, member of the Ukrainian Scientific Society.** — An essay about a zoologist who largely specialised in the study of birds, but also paid attention to mammals. He was a classical faunist-ecologist who focused on the game fauna. The researcher was associated with the Zoological Section of the Ukrainian Scientific Society and the Zoological Museum of the All-Ukrainian Academy of Sciences (ZM), where his collections are still being housed. The bulk of his research was carried out in the vicinity of Kyiv, but he also has collections from Kherson, Abkhazia, and Primorskyi Krai. He finished his career at the Institute of Botany, although his application to return to the ZM was preserved.

Біографічні деталі

Матвій Лаврентійович Щербина народився 1880 р., ймовірно в Києві. Його діяльність пов'язана з науковими установами Києва — Українським науковим товариством (УНТ), Зоологічним музеєм ВУАН (1920–1923), Київським ІНО (1926+), Миронівською досвідно-селекційною станцією (1929), Інститутом ботаніки ВУАН (1934–1936). Фрагментарні біографічні деталі є у В. Караваєва (1926): в УАН з 01.05.1919 як член Біологічної секції Фавністичного комітету, з 04.06.1920 у штаті Зоологічного музею УАН.

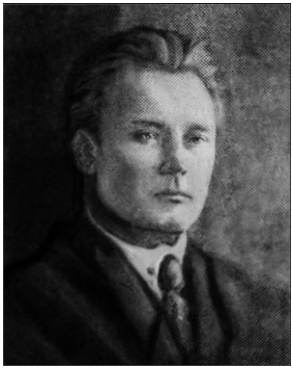

Рис. 1. Професор Матвій Щербина. Реконструйований портрет за низькоякісним фото в газеті «Радянська академія» за квітень 1934 р. Архів НБУВ НАНУ, за сприяння М. Шевері. Реконструкція і ретуш фотографії — художниці Asta Legios.

Ім'я та по-батькові знайдено у «Списку членів Природничої секції УНТ», з адресою «Столипінська, 45, кв. 17» [Онопрієнко & Щербань 2008: 251–255, 269], з 1919 р. це вул. Гершуні 45/17 (так на його бланку для листів від 9.06.1934), нині — Гончара. Про роки життя знайдено в переліку співробітників в «Історії НАНУ 1934–1937» (2003). Мазурмович [1972] згадує у числі учнів М. Воскобойнікова, у якого працював М. Л. Щербина, його дружину: «Найближчим помічником М. М. Воскобойникова була його учениця Марія Володимирівна Щербина (1887–1958) — відмінний знавець зоотомічної техніки...».

Через реорганізацію ЗМ з 10.12.1923 працював в ньому як «нештатний постійний співробітник Зоологічного кабінету» [Караваєв 1926: 29], у цьому статусі до 1927 р. [Атемасова & Кривицкий 1999]. Вів дослідження ссавців і птахів у 1916 р. на Житомирщині, у 1916–1928 і 1935–1936 рр. в окол. Києва, у 1921 — на Черкащині (Мліїв), у 1926–1927 р. — Херсонщина і Хабаровський край, 1928–1930 — Краснодарський край і Грузія, 1931–1934 — Хабаровський край, 1935 — Приморський край (деталі далі).

У квітні 1934 р. в газеті «Радянська академія» є фото з підписом «найкращий ворошилівський стрілок ВУАН проф. М. Л. Щербина». У його особовій справі в ІЗАН є заява 09.06.1934 на зарахування до Зообіну у штат Зоомузею, з приміткою, що він працює в Інституті ботаніки (ІБ) ВУАН. Про роботу в ІБ у 1936 р. свідчить також його монографія [Щербина 1936]. Помер 1937 р. (Історія НАНУ за 1934–1937: с. 556).

Теріологічні дослідження і колекції

Дослідник був за духом польовиком (напевно мисливцем) — кожна його публікація містить відомості про мисливські види ссавців і птахів, і його відомі колекційні зразки стосуються також цієї частини фауни. Більшість його досліджень проведена на Київщині. Маючи більший інтерес до птахів, дослідник тим не менш приділяв увагу і мисливським звірам.

Значна частка відомих досліджень, надто до 1917 р., пов'язана з Волинню (сучасна Житомирщина), зокрема з «Юровською скарбовою дачею[1] Овруцького повіту» (1914–1916+). 1917 р. у працях Товариства імені К. Кесслера він опублікував замітку «Про рисей у Волинській губернії» [Щербина 1917]. Згодом, у 1924 р. в журналі «Природа и Охота на Украине» М. Щербина представив огляд «Замітки про деяких звірів Волині». У вступі до цієї статті дослідник зазначає: «З 1913 по 1917 р. мені частенько доводилося подорожувати по лісах Волині, переважно в Овруцькому та суміжних з ним повітах, траплялося також по разу бути і в лісах Луцького та Житомирського повітів. За ці роки скупчилося в мене трохи ріжних спостережень (записаних свого часу до щоденника) про деяких звірів Волині» [Щербина 1924: 142].

У БД відділу зоології ННПМ зібрані ним зразки ссавців не значаться[2], проте є записи у каталозі хижих [2007 р.] про збори 1926–1934 рр. (черепи):

• *Meles meles* (n = 1): Україна, Київ, уроч. Дубки, 28.10.1928; • *Martes martes* (3): Грузія, Абхазія, окол. м. Гагра, с. Ковальське, берег р. Хошупсе, 1929; там само, с. Ковальське, зима 1930; там само, с. Єрмоловське, зима 1930; • *Martes zibellina*[3] (5): РФ, Хабаровський край, о-в Великий Шантар, 1926–1927 (спільно з І. М. Гончар) (5); • *Nyctereutes procyonoides* (2): РФ, Приморський край, Хасанський р-н, радгосп Сидини, 1930-ті рр.; • *Vulpes vulpes* (2):

[1] Скарбовий — синонім слова «казенний», тобто державний ліс; назва села — Юрове.

[2] В ННПМ є зразки *Blanfordimus afghanus* з Туркменістану, зібрана Е. І. Щербиною у 1949–1950 рр. Туркменська Щербина Єлизавета Іванівна була 1920 р.н.

[3] В опублікованому каталозі [2007] подано як «*Martes martes*», що є явною помилкою.

РФ, Камчатська обл., Корякський АО, Пенжинський р-н, 1930-ті рр.; РФ, Приморський край, Маньчжурія, 21.02.1930; • *Ursus thibetanus* (6): РФ, Хабаровський край, басейн р. Бікін, 1930-ті рр.; там само, сопка Камінна, 12.1931; там само, сопка Лейдалаза, 09.1933; там само, сопка Точильна. 09.1933; там само, перевал Верхній Красний, 09.1934 (2); • *Ursus arctos* (1): РФ, Чукотка, Анадирський р-н, сопка Остра, 02.1934.

У колекції відділу палеонтології ННПМ виявлено зразок сліпака:

• *Spalax arenarius* ("*zemni*"): Херсонська обл., Дніпряни, 22.02.2029.

В орнітологічній колекції ННПМ є збори М. Щербини за 1916–1935 рр. (дані від С. Тайкової), більшість з них зібрано в окол. Києва:

• Житомирська обл., 1916 (Олевськ), • Київська обл., 1916 (Буча, Десенка, Михайловщина, Муромець, ур. Небешівка, Пуща-Водиця, Троєщина), 1919–1928 (Віта-Литовська, Вигурівщина, Воскресенка, Голосіїв, Десни устя, Злодіївка, Кирилівські яри, Лукове оз., Лук'янівка, Межигір'я, Муромець, Оболонь, Плюти, Пуща-Водиця, Сваром'є, Старі Петрівці, Старосілля, Труханів, Хотянівка, Яблунівка), 1935 (Київ, Оболонь); • Черкаська обл., 1921 (Мліїв); • Херсонська обл., 1926–1927 (Гола Пристань, Кардашинка, оз. Верхньосолонецьке); • Краснодарський край, 1928 (с. Єрмоловка, Сочі), • Грузія, 1928 (Абхазія, Гагра), 1930 (Гагра, Ахахча); • Приморський край, 1935 (р. Зміїна, ниж. теч. р. Бікін);

Інші справи, чесноти

Матвій Щербина неодноразово проявлявся як активний учасник різних суспільних справ природничого спрямування[4]. Така діяльність була й в УНТ. У передмові до «Словника назв птахів» [Шарлемань 1927] вказано, що «Словник у свій час перейшов усі стадії редагування, в якому брали участь: С. Паночіні, М. Щербина та О. Курило.» Про його членство у Природничій секції УНТ (1920) сказано вище; у 1920 р. він також був в Агрономічній секції УНТ, а з 1921 р. — секретар Зоологічної підсекції Природничої секції УНТ (обрано 23.01.1921) [Онопрієнко & Щербань 2008: 269, 272, 280][5]. На час злиття УНТ з УАН (1.06.21) він був одним із 20 дійсних членів «Зоологічної секції колишнього Українського наукового товариства» [ibid.: 279].

Є вказівки на дружні контакти з В. Симиренком (згадано полювання) [Симиренко 1995], що дозволяє припустити роботу у 1920-х рр. в Млієві й пояснює походження зоологічних зразків звідти, а також його участь у помологічних активностях у Києві. У березні–травні 1920 р. в рамках Зоологічної секції УНТ діяла Садкова комісія, «секретарем-садоводом» якої був М. Щербина; завданням її була розробка «проекту будівництва станції з садівництва, боротьби зі шкідниками та хворобами» [Онищенко 2018]. У 1924 р. (24.10) М. Щербина робив доповідь на II Конференції зоологів м. Києва.

За В. Караваєвим [1926: 29], основна спеціальність М. Щербини — «орнітологія, переважно екологія птахів». За тим самим джерелом, «Підчас праці в Академії робив екскурсії: 1) короткі, одно, двохденні, переважно в околицях Київа, радіусом ... до 10–20 верстов (253) і 2) довгі, з далекими виїздами

[4] Попри добрі наміри, його спроби популяризації науки зазнавали часом нищівної критики (напр. див.: Рада, 1909, № 42: стор. 4, рецензія В. Доманицького; URL).

[5] Його обрано секретарем замість Л. Портенка, який відбув на Звенигородщину [ibid.: 280].

(21). За цей час праці в Академії надрукував [далі скорочено] "Цікаві орнітологічні знахідки 1921 р. в околицях м. Київа" (1923), "Замітки про деяких звірів Волини" (1924), "Матеріяли до вивчення орнітофавни Волини" (1926)». Шарлемань в огляді птахів околиць Києва (1926) згадує 8 статей М. Щербини 1915–1916 рр.; його колекція птахів нараховує бл. 370 зразків, на той час їх зберігали в «музеї Київського орнітологічного товариства».

Дослідник вів щоденники, що згадано в його публікаціях [напр., Щербина 1924], та фотодокументування зразків [Атемасова & Кривицкий 1999]. На жаль, жодних фото і біографічних довідок про нього не виявлено, зокрема й у його одноаркушевій особовій справі в ІЗАН (№ 1893 від 1934 р.); немає таких даних і в архіві Інституту ботаніки НАНУ.

Подяка. Автор щиро дякує С. Клименко, Е. Король, В. Придатку-Доліну, С. Тайковій, Є. Улюрі, Н. Чувікіній, М. Шевері за сприяння у пошуку фактів і аналізі колекцій. Дякую Asta Legios за редагування світлини дослідника.

Література

Атемасова, Т. А., И. А. Кривицкий (сост.). 1999. *Орнитологи Украины. Библиографический справочник. Выпуск 1.* Харьков, 1–286.

Караваєв, В. 1926. Короткий нарис розвитку й сучасного стану Зоологічного Музею У.А.Н. *Труди Фізично-Математичного Відділу Укр. АН,* **4** (2): 21–30. URL

Мазурмович, Б. М. 1972. *Розвиток зоології на Україні*. Вид-во Київського ун-ту, Київ, 1–229.

Онищенко, А. О. 2018. Професор І. М. Щоголів (1873–1943) — забуте ім'я в українській сільськогосподарській ентомології. *В кн.: Історія освіти, науки і техніки в Україні* (Матеріали XIII Всеукр. конф.). За ред. В. А. Вергунова. ФОП Корзун Д. Ю., Вінниця, 120–123.

Онопрієнко, В. Л., Т. О. Щербань. 2008. *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві*. ДП Інформаційно-аналітичне агентство, Київ, 1–355.

Симиренко, Т. 1995. Очима пам'яті. *Родовід,* **10**: 11–30. (Серія: Бібліотека українського мистецтва Катерини Лебедєвої). URL

Шарлемань, М. 1927. *Словник зоологичної номенклатури: Назви птахів: Проект. Частина 1*. Державидав України, Київ, 1–63.

Щербина, М. 1917. О рысяхъ въ Волынской губ. *В кн.: Материалы к познанию фауны Юго-Западной России. Том 2.* Под. ред. В. М. Артоболевского. Типогр. А. Гроссман, Киев, 55.

Щербина, М. 1924. Замітки про деяких звірів Волині. *Природа и охота на Украине*, № 1–2: 142–152. https://bit.ly/3C2wJeP

Щербина, М. Л. 1936. *Абрикоси акліматизаційного саду УРСР : підсумки вивчення колекції.* Академія наук УСРР. Інститут ботаніки. Вид. АН УСРР, Київ, 1–122.

Резюме

Загороднюк, І. **Матвій Щербина — зоолог і колектор, діяч Українського наукового товариства.** — Нарис про зоолога, що спеціалізувався переважно на вивченні птахів, проте займався й ссавцями. Це був класичний фауніст-еколог, який зосереджував увагу на мисливській фауні. Дослідник був пов'язаний з зоологічною секцією Українського наукового товариства та Зоологічним музеєм УАН (ЗМАН), де й тепер зберігаються його колекції. Основний обсяг його досліджень проведено в околицях Києва, проте є також збори з Херсонщини, Абхазії та Приморського краю. Свій шлях закінчив в Інституті ботаніки, хоча й збереглася його заява на повернення до ЗМАН.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 185–187 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1635

Борис Більський як теріолог і керівник академічного зоологічного музею в Києві

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Borys Bilskyi, a mammalogist and head of the academic zoological museum in Kyiv.** — An essay about a zoologist who made a significant contribution to mammalogy in Ukraine through research into the distribution of jerboas, studying the fauna of the Goryste Reserve and forming the collections of the Zoological Museum of the Academy of Sciences (now part of the NMNH, NAS of Ukraine). During the period of his leadership of the museum, his important contribution to the development of collections was the negotiations with various institutions on the transfer of collections to ZMAS. The researcher devoted a significant part of his career to working at various plant protection stations and entomology departments, monitoring pest populations and developing measures to regulate them.

Біографічні деталі

Борис Іванович Більський народився 26 березня 1887 р. у Києві. Навчався в Київській II класичній гімназії (1899–1909), університеті св. Володимира на фіз-мат. відділенні (факультеті) у 1909–1913 (на зоолога) та в Київській політехніці на с.г. факультеті у 1913–1921 рр. (на агронома) (за особовою справою в ІЗАН). У 1913 р. Б. Більський був учасником ентомологічного з'їзду в Києві. У 1919 р. значився співробітником біологічної секції ВУАН та ентомологом Акліматизаційного саду ВУАН («Історія НАНУ»).

У праці Б. Більського 1929 р. є підзаголовок «з робіт Кабінету Сільсько-Господарської Ентомології Ерастівського с.г. технікуму», що існує й нині (м. Вишневе, Дніпропетровська обл.), а в тексті зазначено, що у 1896–97 рр. він мешкав в окол. Катеринослава, а в 1914 р. працював у Тальнівському пункті Київської станції захисту рослин, а з 1925 р. — у зазначеному технікумі. Його особова справа переповнена записами про численні нетривалі місця роботи.

Рис. 1. Борис Більський у Зоологічному музеї АН УРСР. Фрагмент фото, з колекції М. Біляшівського, з фонду родини Кістяківських (редаговано). Ймовірно, літо 1941 р.

У 1935 р. (5.10.35) затверджений кандидатом сільськогосподарських наук без захисту дисертації (особ. справа). У 1937–1939 рр. Більський був на посаді в.о. завідувача відділу фауністики (вкл. зоологічний музей) Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН), про що свідчать накази в архіві ІЗАН (1935–1941). Це був період між «директорством» М. Шарлеманя (він підписувався як «директор») та завідуванням С. Парамонова. 3.03.1937 видано наказ про призначення Більського на посаду с.н.с. відділу фауністики і систематики ЗБІ (з умовою звільнення з інших місць роботи[1]), а за півроку (20.10.1937) призначено в.о. завідувача цього відділу (на місце Шарлеманя). На час відряджень С. Парамонова його як с.н.с. відділу призначали в.о. завідувача (напр., наказ № 71 від 27.03.1939). Загалом Б. Більський працював в Зообіні 4 роки, з 1937 до 1941 р., у т.ч. завідував музеєм з 20.10.1937 до 8.10.1938 ([Загороднюк Очеретна 2019]; архів ІЗАН). За Б. Мазурмовичем (1972), у повоєнні роки працював ентомологом на Рівненській СЕС, помер 1964 р.

Теріологічні дослідження і колекції

Борис Більський був зоологом широкого профілю і звертав свою увагу на різні групи тварин — ссавців, птахів, комах. Судячи з етикеткових даних зібраних ним ссавців, що в колекції відділу зоології ННПМ, він у 1920-х рр. певний час працював в система «досвідних с.г. станцій».

У 1928 р. ним зібрано декілька унікальних зразків тушкана на правобережжі Дніпра, про що є запис в серії давніх «червоних» журналів обліку колекцій ННПМ і що було однією з тогочасних сенсацій, і за цими даними підготовлено статтю про поширення «земляного зайця» на правобережній частині Україні» [Більський 1929]. Примітною особливістю цієї статті ї глибокий біогеографічний аналіз знахідок.

У базі даних про колекції ссавців в ННПМ записів з ім'ям «Більський» немає, проте такі дані є у давніх («червоних») журналах обліку: є записи про два екз. (черепи) *Alactaga jaculus*: № 619, с. Лозоватка Криворізької окр., П'ятихатського р-ну, 17.05.1928; № 620, с. Зелене, там само, без дати.

У статусі завідувача Зоологічним музеєм Б. Більський відряджався до «надморських заповідників» з метою отримання колекцій (рис. 2). Напевно, це колекції О. Браунера та ін. з Асканії, Веліканова та ін. з ЧБЗ.

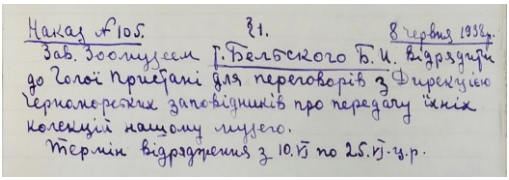
Наказ № 105. 81. 8 червня 1938 р.
Зав. Зоомузеєм Г. Більського Б. И. відрядити до Голої Пристані для переговорів з Дирекцією Чорноморських заповідників про передачу їхніх колекцій нашому музею.
Термін відрядження з 10.VI по 25.VI-ц.р.

Рис. 2. Фрагмент журналу з наказами по Зообіну: наказ на відрядження Б. Більського для переговорів про передачу колекцій надморських заповідників до Академії наук. Фотокопію отримано за сприяння Е. Король.

[1] Останнім сумісництвом була Чернігівська обл. с.г. дослідна станція (с. Носівка), де він працював з 15.05.36 до 1.03.37 (довідка для Зообіну в особ. справі в ІЗАН).

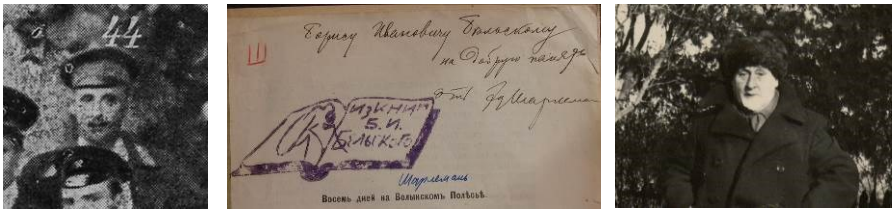

Рис. 3. Ліворуч — Б. Більський серед учасників ентомологічного з'їзду в Києві 1913 р. У центрі — титульна сторінка статті М. Шарлеманя 1914 р. з дарчим підписом до Більського та екслібрисом Б. Більського (бібліотека ІЗАН). Праворуч — Б. Більський у старшому віці, 1957 р. Фото з архіву Поспєлова, отримано від М. Біляшівського (фрагмент).

Інші справи, чесноти

Значну частину своєї кар'єри науковець пов'язав з ентомологією, і він був відмічений на колективному фото 1913 р. серед учасників з'їзду ентомологів в Києві (рис. 3). В огляді історії зоології в Україні зазначено, що Більський передусім «спеціаліст в галузі сільськогосподарської і почасти медичної ентомології. ... Найголовніші праці Бєльського про шкідників рільництва й культур бурякової сівозміни» [Мазурмович 1972].

У особовій справі Б. Попова (ІЗАН) є заява на ім'я Більського про призначення Б. Попова науковим співробітником на місце вибулого П. Крижова (6.11.1937). Надалі у нарисі теріофауни заповідника «Гористе» Попов вказує, що «в основу цієї статті покладені колекційні матеріал, що збиралися в заповіднику та його околицях автором і деякими іншими співробітниками Інституту зоології АН УРСР (В. О. Антонович, Б. І. Бєльський, Л. А. Пржебильський) протягом останніх чотирьох років (1937–1940)...» [Попов 1940: 27]. Це засвідчує їхню співпрацю не лише у стінах академії, але й у терені.

Література

Більський, Б. 1929. Поширення великого земляного зайця (Alactaga jaculus Pall. = A. saliens Gm.) на Правобережній Україні. *Збірник праць зоологічного музею*, **7**: 147–180.

Загороднюк, І., К. Очеретна. 2019. Зоологічний музей Української академії наук за 100 років: статуси, підпорядкування, керівники. *Природнича музеологія. Випуск 5.* ННПМ, Київ, 45–52.

Мазурмович, Б. Н. 1972. *Розвиток зоології на Україні*. Вид-во КДУ, Київ, 1–230.

Резюме

Загороднюк, І. **Борис Більський як теріолог і керівник академічного зоологічного музею в Києві.** — Нарис про зоолога, який мав значимий внесок у теріологію в Україні завдяки дослідженням поширення тушканів, вивченні фауни заповідника «Гористе» та формуванні колекцій Зоологічного музею АН (нині у складі ННПМ НАН України). У період завідування музеєм його важливим внеском у розвиток колекцій стали перемовини з різними установами про передачу колекцій до ЗМАН. Дослідник значну частину кар'єри присвятив роботі на різного роду станціях захисту рослин та відділах ентомології, проводячи моніторинг популяцій шкідників і розробляючи заходи з їх регуляції.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 188–191 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1636

Микола Горонович — дослідник фауни Бессарабії, колектор, експериментатор

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Nikolas Goronowitsch, a researcher of the Bessarabian fauna, collector and experimenter.** — An essay about a researcher who made a significant contribution to the development of zoological research in Bessarabia and whose individual mammalogical collections are now housed in NMNH. In particular, NMNH houses collection specimens of rodents with the acronym NG, the authorship of which is attributed to Brauner. Nikolas Goronowitsch was a general zoologist, studying and describing in detail fossil mammals and the anatomy of fish and birds. His work was most clearly manifested in the Bessarabian Society of Naturalists, where he was among the founders, deputy chairman, honorary member, and frequent speaker.

Біографічні деталі

Микола Горонович (Goronowitsch Nikolas)[1] народився 1849 р.; син генерала Василя Гороновича (1810–1866), представник дворянського роду Гороновичів (з 1905 р.). Зоологом став після отримання медичної освіти. Всі відомості про дослідника пов'язані з Бессарабією, одне з відомих місць збору колекцій — Злоць (рум. Zloți) Чимішлійського р-ну Молдови.

Із 1893 р. — доктор зоології та порівняльної анатомії Вюрцбурзького и Московського університетів, доктор *honoris causa* Гейдельберзького університету, знавець анатомії птахів та електричних органів тварин. Вся відома активність пов'язана з вивченням природи Бессарабії. Він один із засновників Бессарабського товариства дослідників природи.

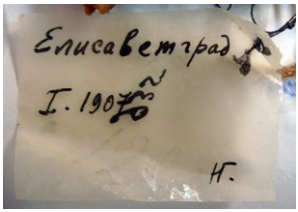

Був одружений на кузині Ользі Суручан-Горонович, з якою та її дітьми мешкав на садибі у Вадул-луй-Воде (Молдова). Помер 1919 р., у віці 70 р.

Рис. 1. Підпис «НГ» на етикетці зразка *Mus* № 392 з Кропивницького в кол. ННПМ-z (1907 р.), позначеного на вторинній етикетці як «*Sylvaemus sylvaticus*, coll. Браунера».

[1] Деякі важливі деталі отримано з нарисів про бессарабське дворянство на межі 19–20 ст., сайту «Бессарабские персоналии XIX века» [http://www.bessarabia.ru/1004.htm], звіту Бессарабського товариства дослідників природи за 1904–1906 р. тощо.

Теріологічні дослідження і колекції

Одні з перших досліджень науковця — вивчення викопних унгулят, зокрема гіпаріона (*Hipparion mediterraneum*) з Тараклії Бендерського повіту (Молдова). Цім рештках було присвячено два польові сезони (1904–1905 рр.) і статтю з детальним описом знахідки [Гороновичъ 1906]. Ця праця (рис. 1) містить детальний опис і місцезнаходження, і самих решток. Дослідникам «вдалося зібрати дуже великий матеріал залишків газелей, оленів, носорогів, кілька кісток і один зуб слона, а особливо дуже багато решток виду гіппаріона» (с. 1). Перше (цитоване тут) повідомлення вмішує матеріали зборів 1904 р., опрацювання матеріалів 1905 р. з детальною біометрикою кісток планувалося представити в наступній публікації (автору недоступна).

Як професійний зоолог, він приділяв увагу колекціям. Проте історія зібраних зразків доволі обскурна. Автор не раз впродовж багатьох років зустрічав акронім «НГ» на етикетках, надто позначених як «кол. Браунера», проте тільки в подальшому зрозумів, що це зразки зі зборів Гороновича. Серед них і серія мишака уральського (*Sylvaemus uralensis*), записана як: «Злоць («Злоти»), Чимішлійський р-н, Молдова, ННПМ-z, 15 екз. (спирт.), 9–20.06.1913. leg. М. Горонович («А. Браунер»)» [Zagorodniuk 2022][2]. Реально таких зразків більше, проте за умов військового стану розшукати їх неможливо.

Микола Горонович — один із засновників і активний член Бессарабського товариства дослідників природи (БТДП), його почесний член[3]. Установчі збори товариства відбулися 15.03.1904, і М. Гороновича обрали «Товаришем Голови», тобто його заступником. Товариство збиралося щомісяця в залі засідань Губернського Земства у відкритому для публіки режимі, з доповідями, дослідами та «демонстраціями рисунків за допомогою чарівного ліхтаря». Після доповідей відбувалися адміністративні засідання з вборами нових членів і вирішенням справ Товариства згідно зі статутом (звіт в Працях товариства за 1906 р., перед цитованою статтею М. Гороновича). Серед доповідей, відзначених у звіті 1904–1906 рр., — доповідь М. Гороновича «Палеонтологічні знахідки в Кишинівських каменоломнях».

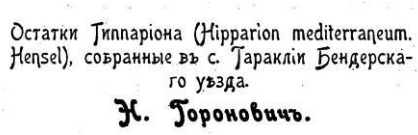
Остатки Гиппаріона (Hipparion mediterraneum. Hensel), собранные въ с. Тараклiи Бендерскаго уѣзда.
Н. Гороновичъ.

Рис. 2. Заголовок статті про гіпаріона в «Трудах Бессарабського товариства натуралістів» (1906). У тексті вказано, що матеріал збирали разом члени товариства «Н. Флоров, І. Іванков, Ѳ. Бугаєско, Ф. Міллер та М. Горонович».

[2] Це перша згадка Гороновича як колектора зразків в ННПМ. Напевно, відмітка «кол. А. Браунер[а]» позначала лише колекцію, а не колектора. Проте залишається неясним, для чого утримувач колекції на кожному зразку писав би своє ім'я? Мабуть, для послання про свій внесок у майбутнє. Тепер зрозуміло, що тисячні збори «кол. Браунера» насправді не є його здобутком (що аналогічно багатьом зразкам з іменами М. Шарлеманя, О. Мигуліна, К. Татаринова тощо).

[3] У складі почесних членів товариства були чотири науковці — Ф. В. Овсянников, П. П. Семенов-Тян-Шанський, М. В. Горонович, М. А. Мензбір [Градинар 2017].

Чесноти, захоплення, суспільна активність

Микола Горонович був пристрасним дослідником анатомії, зокрема й птахів, чому були присвячені його дисертація і низка статей [напр. Горонович 1892]. Значної відомості досягла стаття М. Гороновича «Кілька слів про роботи А. І. Бабухіна щодо будови електричних органів» [Горонович 1891]. Автори пам'ятної статті про Бабухіна відзначили [Ноздрин & Белоусова 2011], що Горонович після отримання медосвіти і маючи гарні знання німецької мови, виділяв час на переклади подібних праць. За тим самим джерелом, він переклав з англійської працю Д. Мак-Кендріка та В. Снодграса «Фізіологія органів чуття» (Типографія Тов-ва І. Ситіна, Москва, 1900).

Тема закладки або дефінітивних станів органів чуття у різних груп хребетних була основною в дослідженнях науковця, який висвітлював її у переважно німецьких виданнях 1879–1898 рр. Прикладами таких праць є[4]:

Горонович, Н. В. 1879. Объяснение моделей внутреннего строения уха человека. (*Nouv. Mém. Soc. Imp. d. Natural. Moscou*, **36**, в. 1);

Goronowitsch, N. 1885. [Дослідження розвитку медулярної нитки у кісткових риб, а також спостереження за початковим розвитком зародкових листків і хорди у лососевих риб]. (німецькою; з *Morph. Jahrb. Abt. Anat.*, **10**: 376–445);

Goronowitsch, N. 1888. [Мозок і черепно-мозкові нерви *Acipenser ruthenus*. Внесок у морфологію голови хребетних.] (німецькою; *Morphol. Jahrb.*, **13**: 427–574).

Goronowitsch, N. 1892. [Осьовий та латеральний (за А. Гетте) метамеризм голови у зародків птахів. Роль так званого «гангліонарного гребеня» в будові нервових стовбурів]. (*Anat. Anzeiger*., **7**: 454–464).

Goronowitsch, N. 1893. [Дослідження розвитку так званого гангліонарного гребеня в голові ембріонів птахів]. (німецькою; *Morphol. Jahrb*., **22**).

Goronowitsch, N. 1896. [Тригемінально-лицьовий комплекс *Lota vulgaris*]. (німецькою; *Gegenbaurs Festschrift.*, **3**).

Goronowitsch, N. 1898. [Дослідження першого прикріплення черепних нервів у *Salmo fario*]. (німецькою; *Nouv. Mém. Soc. Imp. d. Natural. Moscou,* **16**).

Микола Горонович контактував з багатьма дослідниками. Кого колекції виявилися у Браунера; він перебував у листуванні з Карлом Гегенбауром (Karl Gegenbaur, 1826–1903) [Мелуа 2019] — класиком порівняльної анатомії і переконаним дарвіністом. Працюючи в Бессарабському товаристві природознавців, Горонович сприяв його розвитку, зокрема передав у дар Товариству мікроскоп Гартнака та низку своїх праць (звіт БТДП за 1906 р.).

З ним непрямо пов'язують й долю колекцій старовини відомого молдавського археолога і засновника «Музею старожитностей Понта Скіфського» — Іона Суручана (1851–1897), вдова якого стала дружиною Миколи Гороновича, і під опікою обох був і цей музей [Фомин 2021].

---

[4] У звіті БТДП за 1904–1906 рр. є назви двох праць з анатомії риб — 1885 та 1888 років. Загалом же дослідження були спрямовані не так на риб, як на вивчення органів чуття у різних груп, у т.ч. такої ключової структури в еволюції хребетних, як «невральний крест» (нервовий гребінь).

Євген Румянцев відносить його до «списку бессарабських інтелектуалів» [Румянцев 2020]. Цю думку цілком поділяє й автор, високо оцінюючи одну лише вступну фразу зі статті 1891 р. [Горонович 1891], фразу, з якої й почалося знайомство автора з науковцем. Звучить вона так:

> «Цінність наукової роботи визначається не стільки кількістю нових фактів, які вона розкриває, скільки тим значенням, яке вона має для об'єднання наших знань, тобто для зведення явищ, які здаються нам відокремленими та аномальними, до явищ, які вже вивчені та відомі.».

Література

Градинар, Г. 2017. Бессарабський дворянин Олександр Стюарт: невідомі сторінки біографії. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми історії, філософії, соціології, політології, правознавства. Збірник наукових праць*. Ізмаїльський гуманітарний університет, Ізмаїл, 42–48. URL

Горонович, Н. 1891. Несколько слов о работах А. И. Бабухина относительно строения электрических органов. *Медицинское обозрение Спримона,* **26** (14): 193–196.

Горонович, Н. 1892. Осевая и боковая метамерия головы зародышей птиц. Начальное развитие черепных нервов. *Вестник естествознания (СПб.)*, № 5: 163–172.

Гороновичъ, Н. 1906. Остатки гиппаріона (Hipparion mediterraneum Hensel), собранные въ с. Тараклія Бендерского уѣзда. *Труды Бессарабскаго общества естествоиспытателей любителей естествознанія.* Томъ 1, часть 1. Типо-Литографія Ф. П. Кашевскаго, Кишиневъ, 1–55.

Мелуа, А. И. 2019. *Академия наук. Биографии. 1724—2019. Том 5. Гафуров — Грессгофф.* Гуманистика, СПб., 1–640. (Серия: Биографическая энциклопедия).

Ноздрин, В. И., Т. А. Белоусова. 2011. Достижения А. И. Бабухина в области исследований электрических органов рыб в оценке современника. *Ретиноиды (Альманах), Выпуск 32*. ЗАО «Ретиноиды», Москва, 38–44. URL

Румянцев, Е. А. 2020. О дворянстве вообще и бессарабском в частности [Глава из книги о генеалогии бессарабского дворянского рода Бузни]. Вебсайт Бессарабия http://bessarabia.ru/dvor.htm

Фомин, С. В. 2021. Возвращение в Бессарабию. *Вебсайт: livejournal.com*. 14.11.2021. URL

Zagorodniuk, I. 2020. Distribution and variation of mice group Sylvaemus microps & uralensis in Eastern Europe: fragmentation and clines. *Theriologia Ukrainica*, **20**: 91–104. CrossRef

Резюме

Загороднюк, І. **Микола Горонович — дослідник фауни Бессарабії, колектор, експериментатор.** — Нарис про дослідника, яка зробив значний внесок у розвиток зоологічних досліджень в Бессарабії і окремі теріологічні колекції якого потрапили до ННПМ. Зокрема, в ННПМ є колекційні зразки гризунів з акронімом НГ, авторство яких приписують Браунеру. Микола Горонович був зоологом широкого профілю, вивчаючи і детально описуючи і палеонтологію (викопні ссавці), і анатомію риб і птахів. Його робота найбільш яскраво проявилася в Бессарабському товаристві дослідників природи, в якому від був і серед засновників, і заступником голови, і почесним членом, і частим доповідачем.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 192–194 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1637

Михайло Дияконів — зоолог, колектор і дослідник ссавців Харківщини

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Mykhailo Dyiakoniv, a zoologist, collector and researcher of mammals of the Kharkiv region.** — A brief essay about the researcher Mykhailo Dyiakoniv, who graduated from Kharkiv University in 1916 and developed research activity in the Kharkiv region. The most likely centre of his natural history activity was the team of Vsevolod Averin and the group of hunters and game experts that united around him. The collection of NMNH (Kyiv) preserves only six specimens collected by M. Dyiakoniv in the Kharkiv region, which were brought to Kyiv in the 1930s (obviously, the collection was much larger, but was lost). No publications by this researcher were found.

Біографічні деталі

Михайло Дияконів (за записами в студентських реєстрах — «Михаилъ Яковлевичъ Дьяконовъ) — народжений 1887 р. уродженець станиці Кам'янська (з 1927 р. м. Каменськ, нині — Каменськ-Шахтинський») Донської (нині Ростовської) обл.[1] Відомості про студентські роки виявлено в архіві «Списки студентів Харківського університету» за 1912...1916 роки. З них слідує, що він поступив на навчання у 1912 р. на Природничий факультет ІХУ, після навчання в «Новочеркаському Донському політ[ехнічному]. інституті»; записаний як «казак», походив «з чин[овників]», православний (рис. 1). У 1915/16 рр. був студентом 7–8 семестрів, тобто закінчив навчання 1916 р.[2] Під час навчання (запис в останньому реєстрі) мав запис «стипендія Орлова».

У Харкові він працював, як свідчать окремі доступні факти (інтереси, локалітети і дати), в когорті учнів і соратників відомого харківського зоолога Віктора Аверіна [Загороднюк & Улюра 2023]. Подальша доля невідома. Оскільки в ті часи дослідники в разі продовження професійних практик часто зберігали зв'язки з alma-mater, що не виявлено, то можна припустити, що цей дослідник пропав в горнилах тогочасних революцій.

[1] У 1920–1924 роках станиця входила до складу Донецької губернії УРСР.

[2] В записі за останній рік навчання вказано рік народження «1888». Якщо прийняти роком народження 1887, то вступив до університету (1912) у 25 років, якщо 1888 — у 14 років.

969. Дьяконовъ Михаилъ Яковлевичъ (казакъ).	Ест. I		Пр.	с. чин.	1887	ст. Каменская	Новочерк. г. Донск. полит.	1912

Рис. 1. Дияконів у списку студентів 1912–1913 рр. Харківського університету.

Теріологічні дослідження і колекції

Колектор ссавців, за базою даних про теріологічну колекцію ННПМ в цьому музеї збереглося 6 зразків, зібраних М. Дияконовим у 1915 (1) та 1917 (5) роках. Всі вони, за одним винятком (*Mus musculus*), стосуються мисливських звірів (заєць, куниця, ласка, лисиця). Всі зразки з відомими повними датами стосуються осінніх полювань, з крайніми датами 17.09 та 6.12.1917 [Шевченко & Золотухина 2005; Шевченко 2007], що збігається з завершенням навчання (1916) і, отже, можна припустити, що дослідник працював за фахом. З іншого боку, всі відомі зразки — це «мисливські» види ссавців, тобто це могли бути трофеї, передані іншим музейникам[3]. Всі зразки представлені шкурками, один (ласка № 5385, Помірки) — шкіркою з черепом, тобто дослідник займався препаруванням[4]. Відомі колекційні зразки:

@ *Lepus europaeus*. Харківська обл., Зміївський р-н, Діптани, 6.12.1917, № 418 (шк); Харківська обл., Діптани, 30.10.1917, № 5333 (шк); @ *Mus musculus*. Харківська обл., м. Харків, 19.09.1917, № 1108 (шк); @ *Martes martes*. Харківська обл., без loc., 1915, № 5286 (шк); @ *Mustela nivalis*. Харківська («Сумська») обл., с. Помірки, 17.09.1917, № 5385 (шк + череп) (рис. 2); @ *Vulpes vulpes*. Харківська обл., Зміївський р-н, с. Соколово[5], 29.10.1917, (№ 3142 череп).

Рис. 2. Оригінальні етикетки на зразках з колекції ННПМ, зібраних М. Дияконовим 1917 року. Ліворуч — заєць *Lepus europaeus* № 5333 є трьома давніми етикетками — первинною («Ентомологічне бюро» Харківського Губ. Земства, № 132), вторинною (колекція Центрального СТАЗРа, № 896) та поточною (Зоологічний музей АН УРСР, № 5333). Праворуч — дві оригінальні етикетки мустели *Mustela nivalis* — первинна робоча (№ 129) і постійна (№ 25). Фото Є. Улюри.

[3] Наприклад, Миколі Дюкову, Василю Переверзієву, Олексію Мигуліну або Віктору Аверіну, які в ті роки активно працювали в Харкові і вели колекції ссавців.

[4] Не можна виключати, що всі зразки були з черепами, проте відомо, що остеологічні матеріали Зоологічного музею бути відділені від основних колекцій задля створення порівняльних колекцій у відділі палеонтології (обидва підрозділи тепер у складі ННПМ).

[5] Про цей пункт як тогочасне місце колекціонування є у іншій праці автора [Загороднюк & Улюра 2023]: «звідти є чимало зразків переважно мисливських звірів (надто *Lepus europaeus* 1917–1918 рр.), здобутих не тільки Дюковим, але й старшим його колегою по ВУСМР Віктором Аверіним та іншими колекторами, явно пов'язаними з мисливським клубом В. Аверіна (Дияконов [Дьяконов], Шубін, Жуков та ін.; ініціали всіх цих персон автору не відомі).»

Додаткова інформація

Напевно колом дослідження М. Дияконова була когорта мисливців з ВУСМР, про що свідчать збіги частини місцезнаходжень і дат (напр. с. Соколове у Зміївському р-ні) — напевно там були полювання. Єдиною згадкою в літературі є вказівка на колекційні зразки М. Диконова в статті про міграції колекції з Харкова до Києва [Загороднюк 2023].

Фактично ми знаємо про лише перші 30 років життя дослідника (1887–1917) і, можливо, цим і обмежено час, відпущений йому для спроби розвитку дослідницької активності. І ті жахливі часи війни всіх з усіма, більшовистських і денікінських навал, залишалося вкрай мало можливостей для розвитку природознавства і, понад те, навіть перебування на природі, де легко можна було стати жертвою чергового закону озброєних людей.

Подяки. Автор щиро дякує Л. Шевченко за доступ до бази даних ННПМ та Є. Улюрі за сприяння в опрацюванні колекцій ННПМ та виготовлення фото етикеток.

Література

Загороднюк, І. 2023. Їжак з Люксембурга: історія одного зразка як свідоцтво міграцій музейних колекцій між Харковом та Києвом у 1930-х роках. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Біологія*, **40**: 4–18. CrossRef

Загороднюк, І., Є. Улюра. 2023. Колекції Миколи Дюкова та Віктора Дребенцова в Національному науково-природничому музеї України. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **89**: 49–57. CrossRef

Шевченко, Л.С., С. И. Золотухина. 2005. *Млекопитающие. Вып. 2. Насекомоядные (Insectivora), Рукокрылые (Chiroptera), Зайцеобразные (Lagomorpha), Грызуны (Rodentia)*. Зоомузей ННПМ НАН Украины. Киев, 1–238. ISBN 966-02-3592-5

Шевченко, Л. С. 2007. *Млекопитающие. Вып. 3. Хищные Carvivora. Зайцеобразные Lagomorpha (дополнение).* Зоомузей ННПМ НАН Украины. Киев, 1–80. ISBN 978-966-02-4462-7 https://museumkiev.org/public/katalog/zoo/Shevchenko2007_NMNH-Zcollection_of_Carnivora.pdf

Резюме

Загороднюк, І. **Дияконів Михайло Якович — зоолог, колектор і дослідник ссавців Харківщини.** — Стислий нарис про дослідника, Михайла Дияконова, який був випускником харківського університету 1916 р. і розвивав дослідницьку активність на Харківщині. Найімовірнішим осередком його природознавчої активності була команда Всеволода Аверіна та колектив мисливців і мисливствознавців, що гуртувався навколо нього. В колекції ННПМ (Київ) збереглося лише 6 зразків, зібраних М. Дияконовим на Харківщині, які у 1930-х роках потрапили до Києва (очевидно, що колекції були значно більшими, проте були втрачені). Публікацій дослідника не виявлено.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 195–198 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1638

Віктор Дребенців — дослідник фауни, колектор, музеолог, краєзнавець

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Viktor Drebentsiv, a fauna researcher, collector, museologist, and local historian.** — A researcher from Kharkiv, who actively worked in the field of agricultural zoology and plant protection. As a heritage of this activity, the NMNH of Ukraine has stored specimens of *Ellobius*, *Microtus*, *Spermophilus*, and *Mustela* collected by him in the Kherson and Kharkiv regions (extreme dates 20.05.1930 and 17.10.1932). During the period of communist repression, he moved to Murmansk with his family, where he worked at the Polar Institute and later at the Murmansk Regional Museum of Local History. There he was recognised as a museum developer and author of surveys of the region's fauna, and received state awards for his fruitful work.

Біографічні деталі

Дребенців Віктор Семенович[1] народився 15.06.1914 у с. «Н[ова]. Покровка» (Новопокровка) [Новотроїцького р-ну] Дніпропетровської обл. у сім'ї вчителів (батько Семен Дем'янович, мати Катерина Іванівна)[2]. Закінчив Кіровоградський технікум захисту рослин, після чого працював у Харківському НДІ захисту рослин. Із 1932 р. жив на Мурмані (Порт-Владимир).

На новому місці він викладав у школі й працював у ПІНРО (нині — Полярний НДІ морського рибного господарства та океанографії). Учасник радянсько-фінської війни, від якої і до кінця 2СВ служив у пожежній охороні Мурманська. У 1946–1947 рр. — директор Мурманського обласного краєзнавчого музею (МОКМ).

Рис. 1. Віктор Дребенців, 1963 (на врученні державної нагороди за розбудову МОКЗ — Ордена Трудового Червоного Прапора. За сайтом http://lexicon.dobrohot.org.

[1] Відомості про дослідника вкрай фрагментарні, проте нещодавно реконструйовані, приводом чого став аналіз давніх колекцій ННПМ НАН України [Загороднюк & Улюра 2023].

[2] В «мурманський період» родини батько був керівником Мурманського обласного краєзнавчого музею (2.06.1932–21.11.1933).. З цього слідує, що у 1932 р. на Мурман переїхала вся родина.

Наступні 6 років (1947–1953) працював в Управлінні полювання при Мурманському облвиконкомі, пройшовши шлях від інспектора до начальника управління. У 1953 р. повернувся до МОКМ, де був директором (1953–1957), а потім — завідувачем відділу природи (1958–1974). Після виходу на пенсію у 1974 р. проживав у Рязані. Помер 1.02.2006.

Теріологічні дослідження і колекції

У період роботи в Харківському НДІ захисту рослин робив колекційні збори, датовані 1930–1932 роками. Очевидно, спеціалізувався на ссавцях.

Колекційні зразки з України, зібрані В. Дребенцовим, представлені в ННПМ-z 14 екз. 6-ти видів дрібних ссавців, серед яких — 1 екз. мустел, 3 екз. ховрахів та 10 екз. мишовидих гризунів [Загороднюк & Улюра 2023]. Крайні дати знахідок — 20.05.1930 та 17.10.1932. Більшість зразків зібрано на Херсонщині (Якимівський р-н), один — на Харківщині (ст. Власівка).

Два з цих зразків описано в огляді давніх знахідок сліпачків (*Ellobius talpinus*) в Україні [Коробченко *et al.* 2014]. Зокрема, в каталозі колекції ННПМ є згадка зразків № 8871 та 8872 (старі номери 1183 та 1182), зібрані В. Дребенцовим в окол. Генічеська («агротех Комунар») 25.05.1930 та 20.05.1931. Описи цих обох зразків (дати, виміри, стать) є у зведенні «Звірі УРСР» О. Мигуліна [1938]. Нами виявлено обидва — це шкірки з прив'язаними до них черепами, один з них — № 8872 представлено на рис. 2. У давньому (1937 р.) каталозі Зоологічного музею УАН (нині у складі ННПМ), є 45 записів про зразки ховрахів, зібраних В. Дребенцовим в Якимівському районі Херсонщини (в каталозі 2005 р. як «Генічеський р-н»), з крайніми датами 5.05.1931 та 27.06.1931 (старі записи № 1169–1212). З них збереглися лише декілька зразків, записи про які наведено в огляді колекцій [Загороднюк & Улюра 2023]. Загалом в ННПМ-z збереглося тільки три із 45-ти зразків ховрахів, зібраних В. Дребенцовим. Окремі з цих 45-ти зразків виявлено у порівняльній колекції Відділу палеонтології ННПМ (ННПМ-р): • Якимівський р-н, с. Акманай, 25 екз., 05–06.05.1931, 23.05.1931, 04.06.1931 (поточні № 1604, 1606–1622, 1624, 1688–1693).

Рис. 2. Зразок сліпачка (*Ellobius talpinus*) з Генічеського району Херсонщини («агротех Комунар»), зібраний В. Дребенцовим 25.05.1930, колекція ННПМ. Праворуч — палітурка книги «Тваринний світ Мурманської області» [Дребенцов & Сурков 1974].

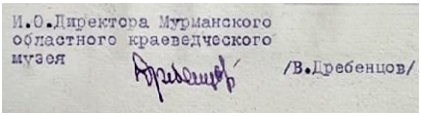
И.О.Директора Мурманского
областного краеведческого
музея /В.Дребенцов/

Рис. 3. Підпис Дребенцова, на документі 1940 р. як в.о. директора МОКМ, аналогічний підписам на колекційних зразках.
За сайтом http://lexicon.dobrohot.org

Віктор Дребенців — автор огляду «Водні ссавці та птахи Мурманської області та їх роль у житті прісноводних риб» [Дребенцов 1966]. У 1974 р. він видав дотепер популярну книжку «Тваринний світ Мурманської області» [Дребенцов & Сурков 1974], доступну на низці електронних сервісів.

Чесноти, захоплення, відзнаки

Варто відзначити, що хист колектора і таксидерміста, що сформувався в час роботи в Україні, зберігся у В. Дребенцова на все життя. Як показала розвідка його в «мурманський» період життя згадували як досвідченого таксидерміста. Як приклад, — «Автором першої повоєнної ... експозиції відділу природи [Мурманського обласного краєзнавчого музею] був Віктор Семенович Дребенців, ..., досвідчений таксидерміст. ... Його роботи становлять основу зоологічної та ботанічної колекцій музею»[3].

За непрямими даними дослідник мав коріння з родини україністів (мовознавців або педагогів), і у 1931–1932 рр. зазнав репресій, після яких «безслідно» зник з українських соціумів. Це у Харкові, восени 1932 р. він переформатував свої прізвище на російське «Дребенцов», і до кінця року виїхав на Мурман. Випадково виявлена в матеріалах з історії краєзнавства на Мурмані[4] інформація про «Віктора Дребенцова» як директора Мурманського обласного краєзнавчого музею з українським корінням дозволила зрозуміти, що це той самий Дребенців, який попри все зберіг себе і зреалізував своє покликання [Загороднюк & Улюра 2023].

У мурманський період Віктор Семенович був головою краєзнавчої секції Всесоюзного географічного товариства (роки не відомі). Був одним із авторів колективних праць «Природа Заполяр'я та її охорона» й «Атлас Мурманської області». Серед його нагород — «Орден Трудового Червоного Прапора».

Подяка. Автор щиро дякує Є. Улюрі за спільні розвідки щодо колекцій ННПМ, а також З. Баркасі, завдяки праці якого в ННПМ створено каталог порівняльної теріологічної колекції відділу палеонтології, що дозволило виявити зразки, зібрані В. Дребенцовим. Автор дякує Є. Артем'євій за допомогу з пошуком зображень.

[3] Цитується за дисертацією А. Клюкіної (2014) «Методологія і практика реалізації педагогічного потенціалу музею (на прикладі музеїв природничого профілю)» (2014, Санкт-Петербург).

[4] Згадана дисертація А. Клюкіної. Подальший пошук на сайті Мурманського обласного краєзнавчого музею (http://mokm51.ru та http://lexicon.dobrohot.org) дав нові відомості про їхнього фундатора і директора Віктора Дребенцова, який, як і очікувалося, виявився родом з України і почав свій шлях у Харківському НДІ захисту рослин, звідки у 1932 р. переїхав до Мурманська. Завдяки цій розвідці врешті з'ясовані й повне ім'я дослідника та його місце роботи в Харкові.

Література

Дребенцов, В. С. 1966. Водные млекопитающие и птицы Мурманской области и их роль в жизни пресноводных рыб. *В кн.: Рыбы Мурманской области*. Мурманск, 135–142.

Дребенцов, В. С., С. С. Сурков. 1974. *Животный мир Мурманской области.* Мурманское книжное издательство, Мурманск, 1–222.

Загороднюк, І., Є. Улюра. 2023. Колекції Миколи Дюкова та Віктора Дребенцова в Національному науково-природничому музеї України. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **89**: 49–57. CrossRef

Коробченко, М., І. Загороднюк, К. Редінов. 2014. Огляд поширення та морфометричні особливості сліпачка Ellobius talpinus (Arvicolidae) у регіоні Нижнього Подніпров'я (Україна). *Праці Теріологічної Школи*, **12**: 89–101. CrossRef

Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР (матеріали до фауни).* Вид-во АН УРСР, Київ, 1–426.

Резюме

Загороднюк, І. **Віктор Дребенців — дослідник фауни, колектор, музеолог, краєзнавець.** — Харківський дослідник, що активно працював в системі сільськогосподарської зоології й захисту рослин. У спадок від цієї діяльності в ННПМ України збереглися зібрані ним на Херсонщині й Харківщині зразки *Ellobius, Microtus, Spermophilus, Mustela* (крайні дати 20.05.1930 та 17.10.1932). У період комуністичних репресій (разом із родиною) переїхав на Мурман, де працював у Полярному інституті, а згодом в Мурманському обласному краєзнавчому музеї. Тут він отримав визнання як розбудовник музею та автор оглядів фауни краю, став кавалером державних нагород за плідну працю.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 199–202 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1639

Микола Дюков — дослідник фауни та колектор звірів з Харківщини і Дагестану

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Mykola Diukov, a fauna researcher and collector of mammals from the Kharkiv region and Dagestan.** — An essay about a researcher who focused on the game fauna and the collection of zoological materials now partially preserved in Kyiv (NMNH, mammals) and Kharkiv (Museum of Nature of Kharkiv University, birds). During the Kharkiv period (1921–1923+), the researcher was affiliated with the VUSMR and (probably) with the Kharkiv Agricultural Institute, and in Dagestan (1924–1931) with the Plant Protection Department of the Dagestan NKZ. The biographical information is extremely incomplete; the researcher lived for about 40 years (1896–1936+) and was repressed in 1931, serving five years in concentration camps (probably in Kazakhstan). He was rehabilitated in 1989.

Біографічні деталі

Микола Миколайович Дюков[1] народився 1896 р. в Харкові. Перша відома подія з його житті пов'язана з Литвою 1913 р. (вік 17 років), де ним здобуто зразок *Lepus timidus* (ННПМ). Навчався найімовірніше в Харкові, у сільськогосподарському інституті. Протягом 1921–1924 рр. працював у Харкові (дати за колекційними зразками), зокрема, в управлінні ВУСМР (керівник В. Аверін), напевно опікувався колекціями і був таксидермістом (препарував не тільки власні зразки). В системі ВУСМР займався статистикою реєстрацій і здобування вовків. У середині 1924 р. переїхав до Махачкали (Дагестан), де брав участь у серії «Дагестанських експедицій» і завідував відділом захисту рослин при Управлінні с.г. Наркозема Дагестану.

1931 р. арештований (05.04.31) і 14.12.31 засуджений до 5 років концтаборів [Мусаев 2020]. Автор припускає, що за дворянське коріння, а табори були в Казахстані, шкодочинній фауні якого на 5й рік засудження він присвятив свою останню працю [Дюков 1936] (ймовірно, працював у таборах за фахом). Жодних відомостей про нього після 1936 р. немає. Автор припускає, що М. Дюков в кінці заслання був повторно репресований і отримав ВМП. Реабілітований 08.08.89 Прокуратурою Дагестану [Мусаев 2020: 250].

[1] Біографічні реконструкції наведено за оглядом автора [Загороднюк 2023].

Теріологічні дослідження і колекції

Переважна кількість наукових праць Миколи Дюкова пов'язана з мисливською фауною (птахи і ссавці), а також шкідників с.г. (гризуни і сарана). В Харкові співпрацював з В. Аверіним та центральним осередком ВУСМР, перша його стаття присвячена оцінкам стану популяцій вовка на Харківщині на підставі анкетування мисливських осередків [Дюков 1923].

В харківський період ним зібрано та (або) препаровано низку матеріалів переважно з Харківщини (колекції ННПМ), зокрема у колекції зоологічного відділу ННПМ зберігаються 21 зразок 11-ти видів ссавців чотирьох рядів, а також два зразки кажанів є у колекції відділу палеонтології ННПМ [Загороднюк & Улюра 2023]. Зокрема, з мікромамалій є 4 екз. *Mus musculus* та 2 екз. *Cricetulus migratorius*; всі інші — середньорозмірна група, в якій є зразки зайців, сонь, тушканів, сліпаків, їжаків, тхорів, перегузні. Всі дати на колекційних зразках обмежені 1913–1927 роками, у т.ч. зразок з Литви 1913 р., збори з України (переважно Харківщина) за 1921–1923 рр., матеріали з Дагестану — 1924–1927 рр. В Дагестані більшість знахідок зібрана в Ногайському степу (Кизлярський район), є зразок *Mustela eversmanni* з Махачкали. В дагестанський період він співпрацював з такими науковцями, як В. Гептнер та О. Формозов [див. Гептнер & Формозов 1941], напевно мав там спільні дослідження з О. Мигуліним (з яким напевно контактував у Харкові).

Обсяг зібраних Дюковим колекцій може бути більшим удвічі, якщо врахувати, що частину матеріалів підписано іменами його колег або не підписано, проте етикетки зроблені його рукою. Зокрема, в колекції відділу зоології ННПМ виявлено серію зразків з Дагестану, зібраних не тільки Дюковим, але іншими колегами (або не підписаних), у т.ч. *Spermophilus musicus*, *Mesocricetus raddei*, *Pygeretmus pumilio*, *Mus musculus*, *Mustela eversmanni*, *M. nivalis*, *Barbastella leucomelas*. З урахуванням таких матеріалів обсяг колекцій, пов'язаних з М. Дюковим, включає 58 екз. 18 видів 11 родин 5 рядів.

У дагестанський період опублікував три теріологічні праці — «Черноватый дагестанский хомяк» [Дюков 1927], «Тур и охота на него» [Дюков 1930a] та «Джейран» [Дюков 1930b], представлені у мисливських виданнях Харкова («Український мисливець та рибалка») і Москви («Охотник»).

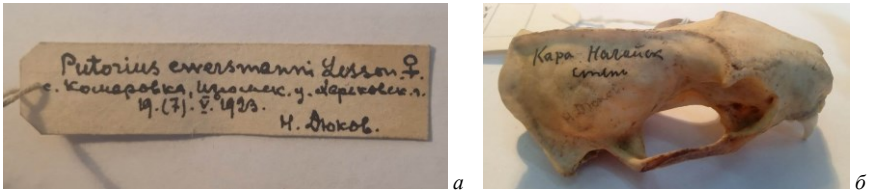

а *б*

Рис. 1. Оригінальні записи на колекційних зразках тхора степового (*Mustela eversmanni*), зібраних В. Дюковим, що зберігаються у відділі зоології ННПМ (Київ): *а* — етикетка до зразка № 9401 з Харківщини, б — череп № 11628 з Дагестану [за: Загороднюк & Улюра 2023].

Додаткова інформація

Тестування гіпотези щодо зв'язку М. Дюкова з відомою родиною харківських театральних діячів Дюкових, які родом з Полтавщини, не дало однозначних результатів (попри це, дуже ймовірно, що історія з сином, який без пояснень кинув «батьківську» театральну справу і пішов зовсім в інші невідомі нам галузі, може стосуватися саме Дюкова-зоолога).

Очевидно був мисливцем і захоплювався цим настільки, що писав нариси про мисливські види птахів і ссавців у мисливські журнали, переважно харківський «Український мисливець та рибалка» та «московський «Охотник» (публікації 1923–1929 рр.). Підтримував контакти з такими дослідниками, як О. Мигулін, В. Аверін, В. Гептнер, О. Формозов (в архіві Формозова збереглися конспекти окремих частин щоденників Дюкова).

Захоплювався птахами, зокрема мисливськими, що напевно було пов'язано з пристрастю до полювання. Збирав колекції птахів як в Харкові, так і в Дагестані, які передавав до Харківського університету. В переліку статей про птахів (1926–1930) є чотири праці: «К биологии султанской курицы» (1926), «К познанию распространения стерха» (1928), «К познанию распространения чернобрюхого рябка» (1929), «Фазан в Дагестанской ССР» (1930). Їхні бібліографії є в огляді наукових доробків дослідника [Загороднюк 2023].

Брав активну участь в серії відомих Дагестанських експедицій. Працюючи в системі захисту рослин Дагестану, значну роль приділяв шкодочинним прямокрилим. Про них має три праці (1929–1936) — «К познанию распространения *Oxya fuscovittata*» (1929), «Осеннее отрождение азиатской саранчи в Дагестане в 1927 г.» (1930), «Главнейшие вредные саранчовые Казахстана» [Diukov 1936]. Остання праця дозволяє припустити, що дослідник відбував заслання у Казахстані і мав змогу працювати за фахом (найімовірніше у загоні з контролю та винищення шкідників) [Загороднюк 2023].

На честь М. Дюкова названо підвид щура водяного з Дагестану — *Arvicola terrestris djukovi* Ognev et Formosov 1927, відомого також як «лакська водяна криса». Цей підвид щура описано за зразком, зібраним М. Дюковим 12.10.1924 в с. Кумалу, Дагестан. Типовий зразок № S-29620 зберігається в Зоологічному музеї МДУ [Ognev & Formosov 1927].

Миколі Дюкову присвячено дві праці автора, зокрема статтю з описом відомих його колекцій [Загороднюк & Улюра 2023] та біографічну розвідку [Загороднюк 2023], підготовлену з нагоди 100-річчя виходу його першої наукової публікації. Стисла довідка про нього є у виданні «Книга пам'яті жертв політичних репресій XX століття в Дагестані» [Мусаев 2023], яку й стала ключем для біографічних розвідок[2], оскільки дозволила поєднати дані про харківського і дагестанського Дюкових, уточнити рік і місце народження та факт репресії й заслання до концтабору, а також реабілітацію.

[2] На жаль, дагестанські колеги не змогли поспряти пошуку кримінальної справи.

Література

Гептнер, В. Г., А. Н. Формозов. 1941. Млекопитающие Дагестана. *Сборник трудов Государственного зоологического музея,* **4**: 3–74.

Дюков, Н. Н. 1923. Волки в Харьковской губ. *Охота и Рыболовство (Харьков)*, № 3–4: 9–12.

Дюков, Н. Н. 1927. Черноватый дагестанский хомяк. *Дагестанский сборник, Том 3*. Дагестанский НИИ, Дагнаркомпрос, Дагмузей и др. Махачкала, 169–174.

Дюков, Н. 1930a. Тур и охота на него. *Український мисливець та рибалка*, № 2–3: 17–19.

Дюков, Н. 1930b. Джейран. *Охотник (Москва),* № 12: 24–25.

Дюков, Н. Н. 1936. *Главнейшие вредные саранчовые Казахстана и борьба с ними.* Казахстанское краев. изд., Алта-Ата, 1–92.

Загороднюк, І. 2023. Микола Дюков як зоолог та колектор, дослідник фауни Слобожанщини і Дагестану. *Geo&Bio*, **24**: 25–45. CrossRef

Загороднюк, І., Є. Улюра. 2023. Колекції Миколи Дюкова та Віктора Дребенцова в Національному науково-природничому музеї України. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **89**: 49–57. CrossRef

Мусаев М. А. (сост.). 2020. *Книга памяти жертв политических репрессий XX века в Дагестане*. МавраевЪ, Махачкала, 1–720.

Ognev, S. I., A. N. Formosov. 1927. A new form of water vole from Dagestan. *The Annals and Magazine of Natural History, Ser. 9*, **19**: 138–141. CrossRef

Резюме

Загороднюк, І. **Микола Дюков — дослідник фауни та колектор звірів з Харківщини і Дагестану.** — Нарис про дослідника, який приділяв увагу мисливській фауні та колекціонуванню зоологічних матеріалів, що частково збереглися в Києві (ННПМ, ссавці) та Харкові (Музей природи ХНУ, птахи). У харківський період (1921–1923+) дослідник був афілійований з ВУСМР та (ймовірно) з Харківським сільськогосподарським інститутом, в Дагестані (1924–1931) — з Відділом захисту рослин НКЗ Дагестану. Біографічні відомості вкрай неповні, дослідник прожив близько 40 років (1896–1936+) і був репресований 1931 року, отримавши 5 років концтаборів (ймовірно в Казахстані). Реабілітований 1989 р.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 203–205 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1640

Євген Заблудовський — зоолог і таксидерміст

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Yevhen Zabludovsky, a zoologist and taxidermist.** — An essay about an inspirational taxidermist, a graduate of Kyiv University and one of the founders of the academic zoological museum in Kyiv, which is now part of NMNH, NAS of Ukraine. The researcher was formed and worked in collaboration with such well-known taxidermists as V. Antonovych, H. Selezhynskyi, V. Bondarenko, Y. Volnenko, and animal artist H. Glikman. He took an active part in numerous expeditions of the museum to the Far East, the Far North, mountains and deserts of Central Asia, where he collected and preserved materials for further production of skin-mounts and dioramas. Specimens collected by the researcher as housed in the collection of NMNH.

Біографічна довідка

Заблудовський Євген Робертович народився 28 березня 1940 р. у Києві, на Олександрівській Слободі, біля Совських ставків, де провів дитинство. Рано залишився без батька (1953), вчився на 3–4. Мати, Кароліна Вітас, була співробітницею Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН), що вплинуло на інтерес юнака (Заблудовська 2019). Після школи (1947–1957) став працювати в ІЗАН у Відділі систематики хребетних (з 01.1958), як сезонний робітник, згодом таксидерміст (1960), ст. лаборант (1970), художник (1972). У 1969 р. поступив на біофак Київського університету, на вечірнє відділення (без відриву від роботи), яке закінчив у червні 1975 р. за фахом «біолог-зоолог».

Брав участь у багатьох дальніх експедиціях, надто у 1963–1968 рр., вкл. поїздки до Копетдагу і Куракумів. Був одружений на колезі з ІЗАН Тамарі, потім Світлані. Працював у ІЗАН до 1975 р., коли потреби в таксидермії зменшилися. Потому 3–4 роки викладав в Київському педінституті, а згодом з колегою відкрив таксидермічну майстерню при УТМР в центрі Києва, на Малій Житомирській. Пішов з життя після важкої хвороби 8.12.1986, у віці 46 років. Поховали Євгена в Києві, на Байковому цвинтарі (ділянка 33).

Рис. 1. Євген Заблудовський в майстерні. Фото з огляду історії ЗМ ННПМ (Маніло & Мовчан 2019), редаговане.

Ключові доробки в галузі теріології

Євген мав художні здібності, які вдало поєдналися з хистом до таксидермії, якою захопився ще при навчанні в університеті[1]. Їздив до Петербургу брати уроки у видатного таксидерміста Михайла Заславського [Заблудовська 2019]. Ці якості виявилися важливими на обраному місці роботи в Академії, у музейному відділі ІЗАН, надто у зв'язку з початком розбудови Музею природи (як тоді називали проект ННПМ), зокрема його зоологічної експозиції. Із 1965 р. Є. Заблудовський увійшов до «музейної групи», яка за два роки стала музейним відділом під керівництвом М. Щербака, одного з розбудовників музею, зоологічну експозицію якого відкрили 1 грудня 1967 р.

У команді з такими таксидермістами, як Г. Сележинський та Ю. Волненко, він працював над створенням не тільки опудал, але й діорам, в їх числі й «Лігвище морських звірів». До відкриття музею ними змонтовано 12 діорам, і дослідники використовували для цього матеріали, які самі й збирали в експедиціях [Маніло & Мовчан 2019]. Були експедиції на Камчатку, Сахалін та крайню Північ, в гори і степи Туркменістану, Таджикистану й Киргизії [Заблудовська 2019]. Працював три роки (1956–1958) і в Криму, у команді М. Воїнственського, у т.ч. на яйлі та схилах Ай-Петрі [Бескаравайный 2006]; звідти привіз колекції кажанів і гризунів (табл. 1).

Відомі спогади про масштабну експедицію 1965 р. на Курильські острови (Шикотан, Кунашир, Ітуруп) під керівництвом М. Щербака за участі співробітників Київської кіностудії документальних фільмів, які зняли фільм про роботу зоологів в терені. Частина чималих зборів експедиції, зокрема й сивуч та тюлені, була включена в нову експозицію музею [Лоскот 2019].

За оцінками колег, він гарно робив опудала, спеціалізувався більше на ссавцях і вмів вичиняти «складні» шкури (напр. бобрів і «товстошкірих»). Для набуття такого досвіду їздив за рецептами на Урал, працював з галунами та сірчаною кислотою (Л. Бондаренко, особ. повід.).

Таблиця 1. Зразки ссавців у фондовій колекції відділу зоології ННПМ

Види	Екз.	Роки	Регіон	Матеріал
Felis silvestris	2	1957, 1969	Ua: Київський зоопарк	2шк + 1ч + 1ск
Myotis blythi	6	1965 (14.08)	Ua: Крим, Чуфут-Кале	6шк + 6ч
Rhinolophus ferrumequinum	3	1965 (14.08)	Ua: Крим, Чуфут-Кале	3шк + 3ч
Lepus timidus	1	1964 (xx.08)	RF: Архангельська обл.	1шк + 1ч
Dicrostonyx torquatus	6	1964 (20–23/06)	RF: Архангельська обл.	6шк + 6ч
Microtus obscurus	15	1965 (19–20/08)	Ua: Крим, Карабі	15шк + 11ч
Разом 6 видів	33	1957–1965		33шк + 26ч + 1ск

[1] Київські наставники Євгена точно не вказані, але напевно ними були Валеріан Бондаренко (у 1954–1958 в ЗМАН) і Віктор Антонович (до 1958 в ІЗАН, у 1958–1969 рр. в ЗМКУ). Важливою стала й співпраця з анімалістом Геннадієм Глікманом [Заблудовська 2019].

Рис. 2. Євген Заблудовський у таксидермічній майстерні Зоологічного музею Інституту зоології АН УРСР біля опудала гієни плямистої (нині цей зразок у фондах, фото праворуч). Фото близько 1970 р., з нарису історії відділу зоології ННПМ (Маніло & Мовчан 2019).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Євген Робертович викладався в свою роботу «з головою», постійно шукаючи нові підходи до вичинки й консервування шкір, монтування фігур, підбору поз, виготовлення і корекції деталей голови (очі, зуби, язик, губи). Моя вчительки з зоології, яка вчилася разом ним, згадує, що в університеті він добре вчився, і організовував спільні з друзями підготовки до екзаменів. Робив гарні художні знімки; його кольорові слайди завдяки сприянню польських друзів не раз брали участь у міжнародних конкурсах і вигравали премії. Був людиною з характером, через що не раз отримував догани від керівництва ІЗАН, про що є чимало записів в особовій справі.

У пам'ять про нього є невеличка стаття його дружини в ювілейному випуску «Збірника праць зоологічного музею» [Заблудовська 2019].

Подяки. Автор щиро дякує Л. Бондаренко і С. Заблудовській за спогади про колегу.

Література

Бескаравайный, М. М. 2006. Крымские дневники М. А. Воинственского. *Авифауна Украины*, **3**: 1–40.

Лоскот, В. М. 2019. Володимир Михайлович Лоскот. *Збірник праць зоологічного музею*, **50**: 78–80.

Маніло, Л. Г., Ю. В. Мовчан. 2019. Історія створення експозиції Зоологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України. *Збірник праць зоологічного музею*, **50**: 3–15.

Заблудовська, С. А. 2019. Пам'яті Євгена Робертовича Заблудовського (1940–1986). *Збірник праць зоологічного музею*, **50**: 92–93.

Резюме

Загороднюк, І. **Євген Заблудовський — зоолог і таксидерміст.** — Нарис про натхненного таксидерміста, випускника Київського університету і одного з розбудовників академічного зоологічного музею в Києві, що нині входить до складу ННПМ НАН України. Дослідник формувався і творив у співпраці з такими знаними таксидермістами, як В. Антонович, Г. Сележинський, В. Бондаренко, Ю. Волненко, художник-аніматіст Г. Глікман. Брав активну участь у численних експедиціях музею на Далекий Схід, Крайню Північ, гори й пустелі Центральної Азії, де збирав і консервував матеріали для подальшого виготовлення опудал та монтування діорам. В ННПМ є й колекційні зразки у фондових колекціях.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 206–209 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1641

Лев Корабельников — зоолог, китобій і музеолог

Ігор Загороднюк, Тетяна Атемасова

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків)

Zagorodniuk, I., T. Atemasova. **Lev Korabelnikov, a zoologist, whaler and museologist.** — An essay about one of the famous whale researchers of Ukraine, who went through a difficult path to became a whale specialist from the first day of his professional work. The researcher participated in eight voyages as a member of the research team of the Antarctic whaling flotilla 'Slava' (later 'Soviet Ukraine'), studied the diet of whales and patterns of their distribution in the Antarctic (1956–1959, 1965–1970). He is the author of about 15 publications about Antarctic whales and birds. Later, he became a scientist at the Research Institute of Biology at Kharkiv University (1970–1975), and then became the director of the Museum of Nature of this university (1975–1989). He collected and mounted many specimens of marine mammals and birds.

Біографічна довідка

Корабельников[1] Лев Васильович, народився 12.07.1926 у м. Олександрія Кіровоградської обл. У 1940 р. закінчив 7-річну школу. У 1943 р. вступив до школи юнг в м. Енгельс (Саратовська обл.) і того ж року направлений на завод з будівництва торпедних катерів у Тюмені. Звідти потрапив на службу на катерах на Далекому Сході; брав участь у війні з Японією[2].

Після служби приїхав до Харкова, вступив до Харківського університету, який закінчив 1956 р. Одразу після університету (спеціалізувався по кафедрі зоології) став учасником антарктичних експедицій китобійної флотилії «Слава», згодом «Радянська Україна», як зоолог. Його походи були у 1956–1959 та 1965–1970 рр. по всій Антарктиці (південні частини всіх океанів) та до островів Баллені, Крозе й Окленд [Атемасова & Кривицкий 1999].

Рис. 1. Лев Васильович Корабельников — фото на стенді музею про здобутки його працівників, близько 1975 року. З архіву Тетяни Дев'ятко; редаговано авторами.

[1] Є переказ, що Корабельников — це придумане прізвище, яке юнак взяв для укривання родинних деталей; батько Василь Семенович (1904–1938) був репресований [https://bit.ly/3p1jsBI].
[2] Деталі про перші 20 років життя є на сайті «Харківських відомостей» [https://bit.ly/41SdyBi].

Протягом 1970–1975 рр. працював в НДІ біології Харківського державного університету (ХДУ), займався вивченням птахів водосховищ Харківщини і темою збагачення мисливської фауни. Брав участь в експедиціях кафедри зоології до Дагестану, Молдови, Криму, Кавказу, Сахаліну, Курил [Атемасова & Кривицкий 1999]. Протягом 1975–1989 рр. був директором Музею природи ХДУ (МПХУ), після чого вийшов на пенсію. Помер від раку на початку 2016 р. Похований (з кремацією) у Харкові на міському цвинтарі.

Ключові доробки в галузі теріології

У творчості виокремлюються три цикли — антарктичні дослідження на китобійній флотилії «Слава» (публікації 1959–1976 та 1980–1982 р.), «місцева» фауністика Харківщини (1956, 1967, 1975) та музеологічні практики у Харківському університеті (1978–1988). У публікаціях описано антарктичні дослідження у 1956–1957 рр. [Корабельников 1959], у травні 1958 р. [Корабельников 1975], влітку і восени 1966–1968 рр. [Корабельников 1975].

Фактично вся його теріологія була сконцентрована на Антарктиці: у складі наукової групи китобійної флотилії він вивчав біологію китів, їх переміщення та формування китових стад. Рейси тривали 7–8 міс. Додатковим об'єктом уваги завжди були морські птахи та їхні трофічні зв'язки з китами, важливі для пошуку скупчень криля і, відповідно, китів. Обсяги матеріалу вражали. Наприклад, у його першій статті про живлення кашалота вказано, що матеріал зібрано під час 11 рейсу флотилії (1956–1957 рр.), досліджено 159 шлунків кашалотів [Корабельников 1959]. Йому ж належить і опис альбіноса горбача, *Megaptera novaeangliae* [Корабельников 1967]. У цих статтях його афіціація вказана як «Китобійна флотилія Слава», проте вже пізніші статті, зокрема про роботу на островах Баллені, представлено від НДІ біології Харківського університету [Корабельников 1975].

Лев Васильович привіз із Антарктики низку зразків ссавців, переважно у формі черепів та скелетів. Серед привезеного ним — скелети смугача звичайного, смугача малого і кашалота[3], два черепи косатки, три черепи морського лева, плюс крабоїди, нерпи тощо (Ю. Ільюхін, особ. повід.). Також є нижня щелепа синього кита, декілька нижніх щелеп смугача малого (змонтовані на стіні), опудала афаліни й фоцени. Всі розміщені в одній залі великих ссавців (на жаль, всі без етикеток, тобто без дат, місць і колекторів).

Вже у старшому віці, у 1996 р. (тобто до свого 70-річчя) дослідник створив експозицію «Кити та китобійний промисел» (рис. 2). Серед експонатів — продукція та знаряддя китобійного промислу, фотографії різних моментів китобійного промислу (опис є на сайті музею [https://bit.ly/3Vg4Z0V]).

[3] Натомість, скелет фінвала з'явився без нього (він не брав участь у тому рейсі), за ініціативою директора МПХУ В. Грубанта, як подарунок флотилії та її капітана О. Соляника до ювілею університету; монтували його 1971 року (Т. Дев'ятко, особ. повід.)

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Дослідник завжди захоплювався дослідженнями птахів, як в університеті, так і в Антарктиці. Його дипломна праця мала назву «Орнітофауна дендропарку "Веселі Боковеньки" Долинського району Кіровоградської області» (1956), птахам присвячено близько половини (10) його бібліографії [Атемасова & Кривицкий 1999]. Ним зібрано велику колекцію трубконосих, яку частково передано до Зоологічного музею АН (нині ННПМ), а 150 екз. 29-ти видів збережено в МПХУ [ibid.]. Про його пташині колекції є стаття «Які в океані птахи» у газеті «Радянська Україна» за 12.05.1974 (авт. І. Васюта).

Навіть вже будучи на посаді директора музею, він не планував захищати дисертацію, вважаючи себе не науковцем, а музеологом. За свідченнями колег з музею, саме при Корабельникові було зроблено всі сучасні вітрини. Він же видав перший буклет «*Музей природы*» (1985).

Його матеріали згадані у каталозі змій МПХУ (2007), зокрема зібрані ним морські змії з Індійського океану і гадюки з Сахаліну[4]. У 1970 р. він отримав медаль «150 років відкриття Антарктиди». На сайті одного з аукціонів автор знайшов її — із зазначенням імені Л. Корабельникова (рис. 3).

Про Л. Корабельникова є біографічна довідка в статті про ветеранів 2СВ в «Харьковских известиях» за 2014 р. [https://bit.ly/41SdyBi], відомості з якої використано у цьому огляді, та нарис про його орнітологічні здобутки в огляді орнітологів України [Атемасова & Кривицкий 1999].

Рис. 2 (ліворуч). Стенд «Кити і китобійний промисел» (сучасний вид; за сайтом Музею Природи [https://bit.ly/3Vg4Z0V]

Рис. 3 (праворуч). Настільна бронзова медаль «150 років відкриття Антарктиди» (1970) з нагородним листом на ім'я Л. Корабельникова (аукціон 06–10.12.2017; за вебсайтом violity.com [https://bit.ly/40PTIVZ)].

Подяки. Автори дякують Ю. Іллюхіну за ініціацію цієї розвідки та Т. Дев'ятко за важливі уточнення і надіслані в користування архівні матеріали і фотографії.

---

[4] *Microcephalophis gracilis* (13.11.1966, leg. Корабельников) та *Pelamis platura* (09.11.1966, leg. Корабельников, Філіпенко) з Індійського океану, на експозиції; *Vipera berus* (2 екз., 19.07.1962, leg. Корабельников) з Сахаліну, у фондах (Ведмедеря *et al*. 2007).

Література

Атемасова, Т. А., И. А. Кривицкий. 1999. Лев Васильевич Корабельников. *В кн.:* Атемасова, Т. А., И. А. Кривицкий (сост.). *Орнитологи Украины: Биобиблиографический справочник. Выпуск 1*. Харьков, 235–236.

Ведмедеря, В. И., А. И. Зиненко, Л. А. Гончаренко. 2007. *Каталог коллекций Музея природы Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. Змеи (Reptilia: Ophidia)*. Харьковский университет, Харьков, 1–82. ISBN 966-623-403-3. URL

Корабельников, Л. В. 1959. О питании кашалотов в антарктических морях. *Природа*, № 3: 103–104.

Корабельников, Л. В. 1967. Кит-альбинос. *Природа*, № 10: 119. URL

Корабельников, Л. В. 1969. О некоторых закономерностях структуры стад кашалотов. *Тезисы докладов. 4 Всесоюзное совещание по изучению морских млекопитающих*[5]. Наука, Ленинград, 35–36. [цит. за: https://bit.ly/3NGYmmD]

Корабельников, Л. В. 1972. Трофические связи птиц и китов Южного океана. *Пятое Всесоюзное совещание по изучению морских млекопитающих. Тезисы докладов, часть 1.* Махачкала, 188.

Корабельников, Л. В. 1975. Некоторые зоогеографические особенности антарктических островов Баллени. *Вестник зоологии*, № 3: 37–41. URL

Корабельников, Л. В. 1978. О перспективах развития Музея естествознания Харьковского государственного университета. *Вестник Харьковского университета*, **164**: 56–58.

Корабельников, Л. В. 1980. Некоторые итоги зоогеографических исследований в антарктической области. *Вестник Харьковского университета*, **195**: 90–92.

Корабельников, Л. В., Г. П. Гвоздик, А. В. Климов. 1980. Организация научно-методической работы по проблемам пропаганды охраны среды в Музее природы Харьковского университета. *Вестник Харьковского университета*, **195**: 96–98.

Корабельников, Л. В. 1986. Основные принципы создания экспозиций в Музее природы Харьковского государственного университета. *Вестник Харьковского университета*, **288**: 96–99.

Лазарева, Т. Н., Л. В. Корабельников, Р. В. Скотаренко. 1988. Музей природы Харьковского государственного университета как база обучения студентов. *Вестник Харьковского университета*, **313**: 90–92.

Резюме

Загороднюк, І., Т. Атемасова. **Лев Корабельников — зоолог, китобій і музеолог.** — Нарис про одного з відомих теріологів-китознавців України, який пройшов непростий шлях до зоології, проте з першого дня професійної роботи став китознавцем. Дослідник пройшов 8 рейсів у складі наукової групи при антарктичній китобійній флотилії «Слава» (згодом «Радянська Україна»), досліджував трофіку китів і закономірності їхнього розподілу в Антарктиці (1956–1959, 1965–1970). Став автором близько 15 публікацій про китів і птахів Антарктики. Після «виходу на берег» став науковцем НДІ біології при Харківському університеті (1970–1975), а слідом — директором Музею природи цього університету (1975–1989). Зібрав і змонтував багато зразків морських ссавців і птахів.

[5] Є цікава деталь щодо цієї наради. У статті про гельмінтолога С. Делямуре зазначено: «Решением Всесоюзного совещания по изучению морских млекопитающих (декабрь 1959 г.) все экспедиции СССР сдают гельминтологический материал для обработки профессору С. Л. Делямуре, на кафедру зоологии Крымского пединститута» (https://bit.ly/3LDl90Z)

Novitates Theriologicae, Pars 16: 210–212 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1642

Сергій Милинський — зоолог, музеолог, таксидерміст

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Serhii Mylynsky, a zoologist, museologist, and taxidermist. —** An essay about a researcher who devoted his entire professional life, from the beginning of his work after the end of the Second World War until his death (1946–1979), to the development of the Museum of Nature at the Black Sea Nature Reserve (MN-BSNR). The researcher was a first-class taxidermist and had experience of collaboration with M. Zaslavsky (St. Petersburg) and zoologists from the Zoological Museum of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (Kyiv). The exhibition of MN-BSNR included 20 mounted mammals made by the master and scientific collections; 30 specimens (skulls) collected and dissected by him, mostly representatives of the family Canidae, are housed in NMNH, NAS of Ukraine.

Біографічні деталі

Милинський (Мілінський) Сергій Юрійович народився 9 вересня 1916 р. у м. Олешки, батько — приймальник на млині, мати — домогосподарка. У 1924–1933 рр. навчався в семирічці в Голій Пристані, після якої пройшов курси лаборантів при Одеській обласній конторі «Заготзерно». Працював у Голопристанському «Заготзерні», спочатку лаборантом, а у 1933–1937 рр. — завідувачем лабораторії. У 1937–1939 рр. був у війську. З листопада 1939 до травня 1940 р. працював на торфорозробках. У липні 1941 р. мобілізований, воював на Південноукраїнському, Кримському і Сталінградському фронтах.

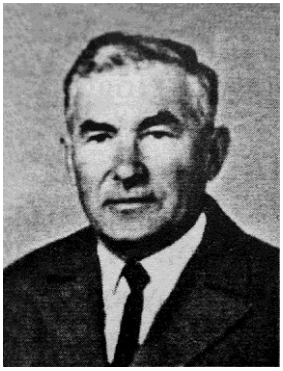

З осені 1944 р. служив у мінометному полку II Українського фронту; демобілізований з війська лише у травні 1946 р. З липня 1946 р. працював у Чорноморському заповіднику лаборантом-таксидермістом, в Голій Пристані. Був одружений на дочці єгеря заповідника Кадецького, Марії, яка також працювала в ЧЗ. Протягом 33 років (до скону) працював з експозицією і фондами ЧБЗ. Помер (рак легень) у лютому 1979 р.

Рис. 1. Сергій Юрійович Милинський. Фото з «Нарисів історії Чорноморського заповідника» [Черняков 2007].

Ключові доробки в галузі теріології

Зробив великий внесок у створення Музею природи Чорноморського заповідника та поповнення наукових фондів. Оскільки за роки ІІСВ музейна колекція була фактично втрачена, розбудову музею розпочато 1947 р. фактично з чистого аркуша, і цьому присвятив 33 роки свого життя (1947–1979) С. Милинський: ним виготовлена переважна частина експонатів. Чимало матеріалів передавав він і до інших установ, зокрема й Зоологічного музею АН, що діяв в той час у складі Інституту зоології АН УРСР.

Зоологічна колекція є основою експозиції Музею природи ЧБЗ і на початок російсько-української війни (2014) вона включала понад 400 експонатів хребетних тварин, у т.ч. 20 видів ссавців (Бахтіарова 2014]. На початках його діяльності експозиція розміщувалася в 4-х кімнатах колишньої садиби священника на площі 86 м^2, експонати бути у шафах-вітринах та діорамах. У 1951 р. до експозиції було передано кілька біогруп птахів, створених відомим таксидермістом М. Заславським, який також консультував С. Милинського і ділився з ним досвідом виготовлення опудал, скелетів тварин, музейних препаратів [Бахтіарова 2014]. Завдяки цьому Музей заповідника набув власних унікальних рис, і багато хто добре пам'ятає скляні кулі та куби (рис. 2), в яких монтувалися опудала — це було й естетично, і убезпечувало експонати від пошкоджень комахами або й відвідувачами[1].

У зоологічній колекції Національного науково-природничого музею (ННПМ) є 30 зразків, етикетованих С. Милинським, всі з ЧБЗ та околиць, з крайніми датами 13.03.1959 та 04.03.1970 (за: [Шевченко 2007] та електронною базою даних ННПМ). Більшість із цих колекційних зразків — представники родини псових (25 з 30), 4 — Mustelidae, 1 — Leporidae.

Рис. 2. фото звідси: Музей Чорноморського біосферного заповідника, Гола Пристань. Фото з вебсайту Find-Way (https://shorturl.at/nwCN4). За цим сайтом, «координати: 46.5372683, 32.5391114; тип місця: музеї; вхід: платний; парковка: не облаштована. цікавість: загальна». У червні 2023 р. Музей природи ЧБЗ був знищений катастрофічним підтопленням Голої Пристані унаслідок підриву греблі Каховської ГЕС.

[1] З 1978 року і дотепер музейною експозицією заповідника опікувався С. Уманець, який виготовив значну кількість експонатів, і за участі якого у 1983 р. побудовано й облаштовано нове приміщення Музею природи площею понад 194 м^2 [Бахтіарова 2014].

За видами ссавців матеріал в ННПМ розподіляється так: *Vulpes vulpes* — 12 (о. Орлов, о. Довгий, о. Тендра, Соленоозерна ділянка ЧЗ, 1959–1960 рр.), *Canis lupus* — 2 (ЧЗ без дет., 1960 р.), *Nyctereutes procyonoides* — 11 (ЧЗ без дет., 1961–1967 рр.), *Mustela eversmanni* — 4 (всі тільки Потіївка, 1960 та 04.03.1970), *Lepus europaeus* — 1 зразок (Потіївка, 02.02.1962).

Інші дослідження, чесноти, відзнаки

Чорноморський заповідник – не тільки науково-дослідна установа, але й центр екологічної просвіти в регіоні. Тому Музей Природи, що знаходиться на його центральній садибі в Голій Пристані — центр уваги освітян, просвітян, туристів, рекреантів. Власне, тому все, що робив Сергій Юрійович, було принципово важливим для поширення природничих знань.

Як учасник радянсько-японської війни на Халхін-Голі (11 травня — 16 вересня 1939 р.) та радянсько-німецької війни (див. вище), мав відзнаки, зокрема 1945 р. нагороджений медаллю «За відвагу».

Стислий нарис про дослідника є в огляді історії ЧБЗ [Черняков 2007], згадки про нього є і в описах історії Музею природи ЧБЗ [Бахтіарова 2014]. Матеріал про дослідника опубліковано з нагоди 100-річчя від дня його народження в «Голопристанському віснику» [Людоговська 2016].

Подяки. Щиро дякую Є. Роману і Ю. Москаленку за сприяння у пошуку матеріалів.

Література

Бахтіарова, Л. 2014. Природнича музейна експозиція Чорноморського біосферного заповідника. *Зоологічні колекції та музеї: збірник наукових праць*. ННПМ НАН України, Київ, 105–106. URL

Людоговська, К. 2016. Творив історію природи рідного краю : [до 100-річчя від дня народження майстра-таксидерміста С. Ю. Милинського]. *Голопристанський вісник*, № 36 (8 вересня): 3.

Черняков, Д. А. 2007. *Очерк истории Черноморского заповедника*. ОАО "ХГТ", Херсон, 1–64. ISBN 978-966-8502-76-7

Шевченко, Л. С. 2007. *Млекопитающие. Выпуск 3. Хищные Carnivora. Зайцеобразные Lagomorpha (дополнение).* ННПМ НАН Украины. Киев, 1–80. (Серия: Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины). URL

Резюме

Загороднюк, І. **Милинський Сергій Юрійович — зоолог, музеолог, таксидеміст.** — Нарис про дослідника, який все своє професійне життя, від початку роботи після закінчення II світової війни і до смерті (1946–1979) присвятив розбудові Музею природи при Чорноморському природному заповіднику (МПЧЗ). Дослідник був першокласним художником-таксидермістом, мав досвід співпраці з М. Заславським (Санкт-Петербург) та колегами зі Зоологічного музею АН УРСР (Київ). В експозиції МПЧЗ було 20 опудал ссавців, виготовлених майстром, та фондові колекції; в ННПМ НАНУ зберігається 30 зразків (черепи), зібраних і препарованих ним, переважно представники родини Canidae.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 213–215 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1643

Євген Мошков — колектор зоологічних колекцій, дослідник екофізіології ссавців і птахів

Ігор Загороднюк, Євгенія Улюра

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I., E. Ulyura. **Yevhen Moshkov, collector of zoological collections, researcher of mammalian and avian ecophysiology.** — An essay about a researcher whose beginnings are associated with the study of mammals and the gathering of zoological collections. In the post-war period, before entering Kyiv University (1945) and until the time of defending his dissertation (1953), he participated in expeditions and collected specimens, primarily rodents and bats. These collections have been preserved in NMNH, where his collections of hollow-nesting birds are also kept. The researcher worked on scientific topics under the supervision of Prof. B. Novykov, his dissertation was devoted to seasonal and age-related changes in the function of the thyroid gland in cattle. In subsequent years, he switched to studying similar changes in birds.

Біографічні деталі

Мошков Євген Олександрович народився 9 грудня 1923 р. в Харкові. Навчався в школі у 1935–1941 рр., у 1941 р. працював екскурсоводом Київського зоопарку. у 1941–1942 рр. курсант Київського військового училища зв'язку, у 1942–1943 рр. курси молодших лейтенантів, у 1943–1944 командир взводу протитанкових рушниць 4 Ударної армії. Інвалід війни. У 1944–1945 рр. — таксидерміст Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН). Навчався на біолого-ґрунтовому факультеті Київського університету у 1945–1950 рр.

У 09.1950–10.1953 аспірант ІЗАН, 1953 р. захистив дисертацію; працював там само на посаді мол. наук. сп. до 05.1959. У 1959–1987 рр. — ст. наук. сп. відділу фізіології розвитку НДІ фізіології КДУ. Паралельно викладав лекції зі спецкурсів для студентів біофаку КДУ.

Став визнаним фахівцем у галузі нейроендокринології та сезонних ритмів сільськогосподарських тварин, мав звання старшого наукового співробітника. Вийшов на пенсію бл. 1983 р. (60 р.). Помер 1988 р., у віці 65 років, похований на Байковому цвинтарі.

Рис. 1. Євген Мошков. Фото 1983 р., ювілейне, з архіву кафедри цитології КНУ, за сприяння Л. Пазюк.

Ключові доробки в галузі теріології

Кандидатська дисертація мала назву «Сезонні та вікові зміни функції щитоподібної залози у великої рогатої худоби» (1953). дисертація явно за тематикою Б. Новикова, його керівника, який працював одночасно в КДУ та ІЗАН, тому найімовірніше дисертацію підготовлено в ІЗАН. У тому ж 1953 р. дослідник надрукував статтю в Працях ІЗАН про сезонні зміни екофізіологічних ознак у дятлів і повзиків (Мошков 1953), тобто дуплогніздових птахів. Власне, це пояснює й наявність в ННПМ колекцій дуплових кажанів, зокрема й вечірниць, зібраних 1953 р. на Хмельниччині (деталі далі)[1]. Очевидно, дослідник був майстром у обслідуванні дуплистих дерев.

У фондах ННПМ є зібрані Є. Мошковим колекції ссавців 1944–1948 рр. з кількох локацій: Заворичі (Київщина), Свічківка (Черкащина), Майдан-Мординский (Хмельниччина), Маріуполь, Хомутівський степ (Донеччина). з цих даних можна припустити, що Є. Мошков у перші повоєнні роки (1944–1945), до університету, працював або в Заворичах (Заготхутро), або в Зоомузеї АН, і що його старт у зоології стався до вступу на біофак.

Зразки мишей описано в каталозі Muridae з фондів ННПМ [Шевченко & Золотухіна 2002]. У іншому випуску каталогу зоологічних колекцій ННПМ можна знайти відомості про зібраних них кажанів — нетопира лісового і кількох вечірниць [Шевченко & Золотухіна 2005]. Відомі зразки ссавців:

1) кажани: • *Pipistrellus nathusii*, 1 екз., с. Заворичи, Броварський р-н, Київська обл., 15.08.1944 (1ш); • *Nyctalus noctula*, 2 екз., с. Майдан-Мординський, Вовковинецький р-н, Хмельницька обл., 12.07.1948 (2ш+2ч);

2) комахоїдні: • *Talpa europaea*, 7 екз., с. Заворичи, 7–11.08.1944 (7ш+4ч); • *Sorex araneus*, 2 екз., там само, 10–14.08.1944 (2ш);

4) гризуни (вивірковиді): • *Spermophilus pygmaeus*, 4 екз., [окол.] м. Маріуполь, Донецька обл., 27.05.1945, 05.06.1945 (4ш+1ч); • 2 екз., зап-к «Хомутівський Степ», Новоазовський р-н, Донецька обл., 27.05.1945, 03.06.1945 (2ш);

5) гризуни (мишовиді): • *Cricetus cricetus*, 1 екз., [окол.] м. Маріуполь, 03.06.1944 (1ш); • 2 екз., с. Заворичи, 08.08.1944 (2ш); • *Cricetulus migratorius*, 1 екз., с. Свічківка, Драбівський р-н, Черкаська обл., 09.09.1945 (1ш+1ч); • *Microtus arvalis* (s. l.), 66 екз., с. Заворичи, 08.08.1944 (1ш), 28.08–6.09.1944 (65ш+49ч); • 21 екз., с. Майдан Мординський, 23.10–06.11.1944 (20ш+13ч); • *Apodemus agrarius*, 1 екз., с. Заворичи, 10.08.1944 (1ш); • *Micromys minutus*, 1 екз., с. Заворичи, 11.08.1944 (1ш); • *Mus musculus*, 7 екз., с. Заворичи, 07–13.08.1944 (7ш+3ч); • 17 екз., с. Свічківка, 28.08–07.09.1944 (17ш+2ч).

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

В основі нарису — колекції з етикетковими даними, зібрані дослідником, його публікації та невелика довідка, навесні 2013 р. доступна на вікісервісі КНУ «Біологічний факультет» (Пазюк 2013)[2]. На щастя, автор цього нарису Л. Пазюк відгукнулася і додала важливі деталі й фото.

---

[1] Його захоплення цими птахами пояснює нещодавнє (бл. 2021) виявлення в нерозібраних фондах ННПМ серії дятлів, яких треба пов'язати з Є. Мошковим (М. Головушкін, особ. повід.).

[2] Адреса сервісу: http://wiki.univ.kiev.ua/index.php?title=Біологічний_факультет [Пазюк 2013].

Після захисту дисертації і довіку продовжував займатися дослідженнями: в його доробку — 91 наукова праця за 1953–1978 рр. Більшість праць після дисертаційного часу присвячено регуляції росту, розвитку і сезонним змінам ендокринної системи хребетних, зокрема щитовидної залози у птахів [напр. Мошков 1953, 1970][1]. Окремим прикладним напрямком була розробка режимів інкубації та вирощування с.-г. птахів, зокрема індичок. Паралельно з дослідницькою роботою в КНУ читав такі спецкурси, як «Цитофізіологія клітини» та «Гістофізіологія нейроендокринної системи».

Ветеран Другої світової війни, мав статус інваліда ВВВ (травма коліна). Був приязним до колег, надто молоді, завжди переймався їхніми проблемами і не раз виручав «до зарплати» на критичні потреби (здоров'я, їжа, діти тощо). Його сім'я була з біологів, дружина була фахівцем з нижчих рослин. У старшому віці отримав відзнаку «Ветеран праці Київського університету» [Пазюк 2013]. В ІЗАН до 1975 р. працював його син Ю. Є. Мошков.

Подяки. Автори дякують М. Головушкіну за важливі коментарі щодо даних про колекції та Л. Прокопчук та Л. Пазюк за важливі підказки про науковця.

Література

Мошков, Е. А. 1953. Сезонные изменения функции щитовидной железы, веса тела и отдельных органов у большого пестрого дятла и поползня. *Труды Института зоологии АН УССР*, **10**: 124–135.

Мошков, Е. А. 1970. Нейросекреторная активность гипоталамуса птиц на протяжении суток в различные сезоны года. *В кн.:* Богач, П. Г. (ред.). *Проблемы физиологии гипоталамуса. Выпуск 4.* Издательство Киевского университета, Киев, 54–60.

Пазюк, Л. М. 2013. Мошков Євген Олександрович. *Вебсайт «Біологічний факультет».* КНУ імені Тараса Шевченка, Київ, online: http://wiki.univ.kiev.ua/index.php

Шевченко, Л. С., С. И. Золотухина. 2002. *Млекопитающие. Выпуск 1. Мышиные (Muridae).* ННПМ НАН Украины, Киев, 1–217.

Шевченко, Л. С., С. И. Золотухина. 2005. *Млекопитающие. Выпуск 2: Насекомоядные, рукокрылые, зайцеобразные, грызуны.* ННПМ НАНУ, Киев, 1–238.

Резюме

Загороднюк, І., Є. Улюра. **Євген Мошков — колектор зоологічних колекцій, дослідник екофізіології ссавців і птахів.** — Нарис про дослідника, старти якого пов'язані з вивченням ссавців і збором зоологічних колекцій. Випускник державного університету. У повоєнний період до вступу до Київського університету (1945) і до часу захисту дисертації (1953) бував у експедиціях і збирав колекційні зразки, насамперед гризунів і кажанів. Такі колекції збереглися в ННПМ, де також є його збори дуплогніздових птахів. Дослідник працював над науковими темами під керівництвом проф. Б. Новікова, його дисертація присвячена сезонним і віковим змінам функції щитоподібної залози у худоби. У подальші роки переключився на вивчення подібних яких у птахів.

[1] Його незмінним керівником був проф. Б. Новиков, у 1944–1956 рр. — завідувач лабораторії експериментальної морфології та заступник директора з наукової роботи ІЗАН.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 216–219 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1644

Юрій Прожига — колектор зоологічних колекцій

Ігор Загороднюк, Микола Весельський

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
Житомирський обласний краєзнавчий музей (Житомир)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

***Zagorodniuk, I., M. Veselsky.* Yuriy Prozhyga, a collector of zoological collections.** — An essay about a researcher who made a significant contribution to the formation of zoological collections and faunal research in Zhytomyr and Kyiv zoological centres. Yuriy Prozhyha collected numerous specimens of mammals, birds, and insects in various locations, primarily in the vicinity of Zhytomyr and several districts of Zhytomyr region (1914–1922, 1929–1932), as well as in Kyiv (1928) and Uzbekistan (1929). His mammal collections include 116 osteological specimens housed in the Paleontological Department of NMNH, NAS of Ukraine. He also wrote two articles on beavers (1928, 1929) and a book on plant protection from pests (1931).

Біографічні деталі

Юрій І. Прожига[1] народився бл. 1895 р. на Житомирщині. Ймовірно, закінчив Житомирську гімназію бл. 1911 р.[2] Протягом принаймні 1914–1924 рр. працював у Житомирі та співпрацював з Волинським науково-дослідним музеєм (нині Житомирський обласний краєзнавчий музей, ЖОКМ), а у 1928–1929 рр. — із Зоологічним музеєм ВУАН в Києві (ЗМАН), включно зі заповідником «Конча-Заспа». У 1925–1927 рр. брав участь в експедиції ЗМАН до Азії з С. Парамоновим [Підоплічко & Щербак 1969] (за даними авторів, це було 1929 р.). У 1930 та 1932 рр. збирав ентомологічні матеріали в Житомирі і передавав зразки до ЗМАН. Є сліди його роботи до 1939 р. в ЖОКМ[3].

Відомі публікації охоплюють 1928–1931 рр. і пов'язані з київськими виданнями. Очевидно, що саме в ці роки автор і передавав свої колекції до ЗМАН. Сліди дослідника губляться у 1932 (і остаточно у 1939) роках, проте в реєстрах репресованих ім'я не знайдено (в архіві ІЗАН справи також немає), численні запити до державних архівів не дали результату.

---

[1] Реконструкції на підставі публікацій та етикеток колекційних зразків. Ім'я відтворено зі збігу варіантів першого ініціалу Ю./Г. Рік народження оцінено за віком перших колекцій (1914).

[2] В архіві бібліотеки музею є запис про передачу Г. Прожигою 1911 р. кількох підручників, що напевно стосувалося бібліотеки Товариства дослідників Волині.

[3] В архіві ЖОКМ є описи 1939 р. ящиків з геологічними зразками С. Більського з підписом Прожиги як завідувача складом наочного приладдя Волинського н.-д. музею (П. Печенюк, особ. повід.). Не можна виключати, що етикетки для опису були надруковані значно раніше.

Ключові доробки в галузі теріології

У 1928 і 1929 роках дослідник опублікував дві статті про боброві поселення в журналі «Український мисливець і рибалка» [Прожига 1928, 1929]. Про згадане у праці 1928 р. «озеро Світличне» вказано в довіднику А. Бризгаліна про пам'ятки природи за 1919 р. так: «В Кременчуцькому повіті може ще збереглося де-кілька бобрів (озеро Світличне)», тобто мова про Полтавщину. Друге дослідження (стаття 1929 р.) проведено на Житомирщині в рамках задач ВУСМР (=УТМР) зі створення бобрового заказника в Радомисльському та Потіївському районах Житомирщини.

У колекції Житомирського ОКМ були зразки (нині втрачені), зібрані Ю. Прожигою, про що є згадки у давніх інвентарних книгах. Зокрема, «[1922] року чучела миші хатньої з м. Житомира та ласки з Черняхівського р-ну (26.11.1924) передав до музею Прожига» [Весельський 2020].

Чи не найбільшим зібранням дослідника є остеологічні матеріали у порівняльній колекції відділу палеонтології ННПМ[4]: загалом у цій колекції є 116 зразків (черепів), у т.ч. 115 екз. *Talpa europaea* (кріт європейський) з різних районів Житомирщини з крайніми датами 05.07.1929 — 13.11.1930 та 1 екз. *Rattus pyctoris* (пацюк гімалайський) з Узбекистану (Чимган, підніжжя Чаткальського хр.) з датою 15–20.09.1929. Останній зразок є унікальним для українських музеїв, його визначено Б. Поповим (є запис), а зібрано, очевидно, у спільній із С. Парамоновим експедиції (див. далі)

Щодо місць збору на Житомирщині підказку дає стаття О. Кришталя (1929) про мінливість хом'яків, яку він досліджував в ті самі часи й там само: мова йде про Поліську і Чарторийську с/г дослідні станції[5]. З Чорториї були зразки і у Прожиги (рис. 1). Також матеріали Кришталя з Чорторийскої станції зберігалися «в колекціях Ентомологічного відділу Київської Краєвої с. г. Досвідної Станції», де, очевидно, вони разом і працювали, і звідки матеріали й могли потрапити до ЗМАН (нині ННПМ).

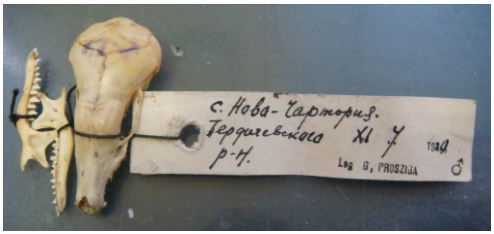

Рис. 1. Етикетка до зразка крота *Talpa europaea* з підписом Ю. Прожиги в колекції відділу палеонтології ННПМ, 7.11.1930, з с. Нова Чортория Любарського р-ну Житомирщини. Звертає на себе увагу факсиміле (як G. Prosziga), що свідчить про часте використання підпису.

[4] Це стало можливим завдяки інвентаризації, проведеній З. Баркасі.

[5] «Улітку 1927 року в околицях Поліської Краєвої с.-г. Досвідної Станції (Малинський район, Коростенської округи та Радомиський район Житомирської округи), а також улітку 1928 року в околицях Чарторийської с.-г. Досвідної Станції (Любарський район Бердичівської округи та Полонський район Шепетівської округи) я збирав матеріяли до біології хом'яка.» (с. 42). Очевидно, що саме тут і працював в ті роки Ю. Прожига (чи штатно — не відомо).

Інші дослідження, чесноти, відзнаки

Дослідник мав широкі інтереси, вивчаючи і ссавців, і птахів, і комах. Щодо птахів, існує давній (1916 р.) запис в журналі надходжень до ЖОКМ зразка дрозда омелюха з Овруцького р-ну Житомирщини. Спостереження Прожигою окремих видів ссавців (видра) і птахів (смеречник 1925 р. і журавель) на Житомирщині згадано у В. Скорохода [1927]. В ННПМ є 58 зразків птахів, зібраних Прожигою на Житомирщина та в Центральній Азії восени 1929 р., зокрема 7 зразків трьох видів птахів з Житомирщини з крайніми датами 23.08.1929 та 29.09.1929, та 51 екз. 25 видів з Ташкентської обл. Узбекистану (4.09.1929–25.11.1929) (дані отримано від С. Тайкової).

Праці Прожиги і зібрані ним матеріали цитують і згадують сучасні дослідники. Зокрема, посилання на його статті про бобра є в огляді хутрових звірів Г. Панова за 2002 р. Його ентомологічні матеріали згадують у своїх працях багато українських ентомологів (Л. Шелюжко, Б. Васько, О. Прохоров, Н. Юнаков, Е. Каменєва т.і.). Численні зібрані ним зразки комах збереглися в ННПМ, в колекційних серіях Савченка (напр., Васько 2019; як «G. Proschiga»). В «Історії НАНУ» за 1929–1933 рр. (1998: с. 218) є інформація про колекції ЗМ ВУАН, і серед найпримітніших вказано «[колекції] жуків і метеликів з Волині та Криму — Ю. Прожиги»[6]. Сумарно можна говорити про сотні зразків комах, зібраних Прожигою, переважно з Житомира (збори 1918–1922 рр. та 1930–1932 рр.) та менші серії — з Кончи-Заспи (1928). Про Крим авторам нічого не відомо. Про участь Ю. Прожиги в дослідженнях заповідника «Конча-Заспа» згадано як члена групи ентомологів («Л. Махновець, Таран, Ю. Прожига») в огляді М. Шарлеманя [1928].

Дослідник 1931 р. видав книгу «Шкідники овочевих дерев...» [Прожига 1931], що стала останнім його слідом в історії науки. Згадку про книгу віднайдено у «Історії НАНУ», що дозволило знайти й саме видання (рис. 2).

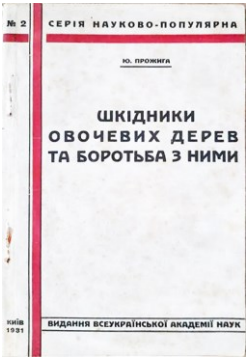

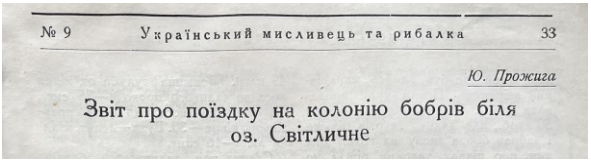

Рис. 2. Титульні сторінки наукових праць Ю. Прожиги. Ліворуч — обкладинка книги про шкідливих комах як останнє свідоцтво про життєвий і професійний шлях дослідника. Фото з букіністичного вебсайту, редаговане. Праворуч — перша сторінка статті 1928 р. про бобрів [Прожига 1928]; копію здобуто за сприяння Д. Лазарєва.

[6] Колекції ссавців і птахів Ю. Прожиги не згадано; очевидно, вони зібрані і передані до ВУАН пізніше (напр. 1929 р. перед або після азійської експедиції ЗМАН).

З огляду на тематику, хронологію та географію досліджень, можна припустити, що Ю. Прожига співпрацював в Житомирі з А. Ксенжопольським та М. Бурчаком, у Києві — з М. Шарлеманем і згаданими ним ентомологами (Л. Махновець, Таран), в експедиції до Узбекистану — з С. Парамоновим; по обміну колекціями комах — з Н. Плавильщиковим, Л. Шелюжком, Є. Савченком. Листування з Прожигою згадує П. Жолтовський у листі від 5.03.1928 до директора ЖОКМ В. Кравченка (видання 2012 р.).

На честь Ю. Прожиги (за його зразками) описано аберацію жука-вусача *Plagionotus arcuatus* ab. *prozhigai*, зібраного 06.1925 у Житомирі [Plavilstshikov 1927]. Також відзначимо, що всі колекції, що зберігаються в ННПМ, а тому й збори Ю. Прожиги, мають статус національного надбання.

Подяки. Автори щиро дякують З. Баркасі, В. Кавурці, Е. Король, Д. Лазарєву, П. Печенюку й С. Тайковій за сприяння у проведенні дослідження і пошуку важливих фактів, аналізі колекцій, публікацій та архівних даних.

Література

Весельський, М. Ф. 2020. До історії формування теріологічної колекції Житомирського обласного краєзнавчого музею. *Музейна справа на Житомирщині.* Упоряд. П. С. Скавронський. ФОП Мельник М. В., Бердичів, 33–42. (Серія: Велика Волинь; Вип. 60). https://bit.ly/3z89bIY

Кришталь, О. 1929. Нові матеріали до біології хом'яка. *Вісник природознавства*, № 1–2: 42–54. URL

Підоплічко, І. Г., М. М. Щербак. 2969. П'ятдесят років Зоологічного музею Академії наук Української РСР. *Збірник праць Зоологічного музею*, **33**: 3–10.

Прожига, Ю. 1928. Звіт про поїздку на колонію бобрів біля оз. Світличного. *Український мисливець та рибалка*, № 9: 33–36.

Прожига, Ю. 1929. Звіт про огляд бобрових місцезнаходжень. *Український мисливець та рибалка*, № 7: 13–17.

Прожига, Ю. І. 1931. *Шкідники овочевих дерев та боротьба з ними.* Видання ВУАН, Київ, 1–72. (Серія науково-популярна; № 2).

Скороход, В. 1927. Замітки про фауну Волині. *Записки Волинського інституту народної освіти ім. Івана Франка. Рік 1926–1927.* Житомир, 131–148.

Шарлемань, М. 1928. Державний заповідник «Конча-Заспа». *Збірник праць Державного рибного заповідника «Конча-Заспа»*, **1**: 11–24.

Plavilstshikov, N. N. 1927. Über neue Bockkäfer-Varietäten (Col., Cerambyc.). *Entomologische Blätter*, **23** (3): 105–109.

Резюме

Загороднюк, І., М. Весельський. **Юрій Прожига — колектор зоологічних колекцій.** — Нарис про дослідника, який зробив значний внесок у формування зоологічних колекцій та фауністичних досліджень в житомирських і київських зоологічних осередках. Юрій Прожига зібрав численні зразки ссавців, птахів і комах в різних місцезнаходженнях, передусім в окол. Житомира і кількох районів Житомирщини (1914–1922, 1929–1932), в окол. Києва (1928) і Узбекистані (1929). Теріологічні колекції включають 116 остеологічних зразків, що зберігаються у відділі палеонтології ННПМ. Відомо також про дві статті дослідника про бобрів (1928, 1929) та книгу про захист рослин від шкідників (1931).

Novitates Theriologicae, Pars 16: 220–223 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1645

Геннадій Сележинський — колектор, таксидерміст і популяризатор природничих знань

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Hennadii Selezhynskyi, a collector, taxidermist, and populariser of natural knowledge.** — An essay about one of the most prominent taxidermists of the Kyiv zoological world of the second half of the twentieth century and a highly productive collector of mammals. The researcher worked in the zoological museums of the Academy of Sciences and Kyiv University. In 1960–1970, he collected almost 300 specimens of 36 mammal species from different regions of Ukraine, Central Asia, and the Far East, including materials from the Carpathians, Lankaran, Kopetdag, Issyk-Kul, Kugytang, and the Kuril Islands. The scientist paid considerable attention to science popularisation and published four popular science books, two of which had two editions in different languages, and their total circulation was 213 thousand copies.

Біографічні деталі

Геннадій Володимирович Сележинський народився 27.07.1935 у м. Лубни, Полтавщина, батьки — спортивні викладачі. Проживав у Києві; у 1941 р. евакуйований до Сталінабаду; після школи (1944–1953) рік в Інституті фізкультури (1954–1955), потім рік у Радянській армії; з 09.1956 — біофак Київського університету (закінчив 1962 р., спец. «зоологія»). Із 02.1960 в Інституті зоології АН УРСР, як сезонний робітник бази «Теремки», 27.06.1960 — лаборант і слідом (4.10.1960) таксидерміст Відділу фауни хребетних.

Працював у відділі фауни і систематики хребетних. У 1965 р. увійшов до групи з реконструкції зоомузею, яка готувала біогрупи, змонтовані у діорамах. У 1967–1968 рр. був зав. таксидермічної лабораторії. Через складний характер завідувача відділу звільнився 23.01.1969 і перейшов до Зоомузею КДУ (вакансія після смерті В. Антоновича 24.09.69). Звільнявся і повертався, а бл. 1983 р. звільнився і пішов вахтером на водну станцію товариства «Динамо». Через глибокі особисті трагедії вкоротив собі життя 24 липня 1984 р.

Рис. 1. Геннадій Сележинський у студентські роки, у спортзалі КДУ. Київ, 1956. Фото Л. Сморжа (редаговано).

Про майстра говорять його твори, і ми маємо можливість бачити їх в зоологічних експозиціях ННПМ і Зоологічного музею КНУ. За спогадами, він був гарний таксидермістом, самородком, якого не вчили інші (Л. М. Прокопчук, особ. повід.). Він робив опудала різних тварин, як птахів, так і ссавців, при тому ссавців робив часто. Прикладом є опудало тюленя в ЗМКУ. В реєстрі зразків Зали ссавців в ННПМ є запис про те, що Г. Сележинський виготовив опудало гієни плямистої (*Crotula crotula*), отриманої 1967 р. з Київського зоопарку. Ним зібрано величезну кількість зразків для фондових колекцій: в базі даних ННПМ є 296 зразків ссавців з крайніми датами 2.03.1960 та 11.06.1970 (повторні геодані подано зі скороченнями):

1) кажани, комахоїдні, хижі: • *Plecotus auritus*, 2 екз., ок. м. Київ (1964); • *Crocidura leucodon*, 2 екз., ур. Айдаре (Копетдаг), Туркменістан (1966); • *Sorex araneus*, 8 екз., ур. Теремки (Київ), Київська обл. (1960); • 3 екз., ibid. (1964); • 2 екз., г. Квасівський Менчул, с. Кваси, Закарпатська обл. (1964); • *S. minutus*, 1 екз., ур. Теремки (...) (1964); • *S. unguiculatus*, 9 екз., о-в Шикотан (Курили), РФ (1965); • *Neomys fodiens*, 1 екз., ур. Теремки (...) (05.1960); • *Hemiechinus auritus*, 2 екз., Репетекський зап-к, Туркм. (1963–1964); • *Vormela peregusna*, 2 екз., ок. м. Кушка, Туркм. (1963); • *Mustela nivalis*, 1 екз., м. Київ (1964);

2) зайцеподібні, немишовиді: • *Ochotona rufescens*, 5 екз., с. Даната, Туркм. (1963, 1966); • *Hystrix indica*, 1 екз., ок. м. Кушка, Туркм. (1964); • *Sciurus vulgaris*, 1 екз., ур. Теремки (...) (1961); *Spermophilopsis leptodactylus*, 1 екз., окол. м. Кушка (...) (1963); • *Allactaga elater*, 1 екз., ст. Шурчи, Сурхандар'їнська обл., Узбекистан (1954); • 3 екз., окол. м. Кара-Кала, Туркм. (1966); • 1 екз., с. Даната, Туркм. (1966); • *Dipus sagitta*, 1 екз., Репетекський зап-к, ... (1963); • *Paradipus ctenodactylus*, 1 екз., ок. м. Йолетен, Туркм. (1964);

3) мишовиді (Muridae): • *Mus musculus*, 6 екз., окол. м. Кара-Кала (...) (1964, 1965); • 1 екз., оз. Ясха, Красноводська обл., Туркм. (1970); • 1 екз., с. Кіровськ, Азербайджан (1970); • 10 екз., Кизил-Агачський зап-к, Азерб. (1970); • *Rattus norvegicus*, 6 екз., о-в Шикотан та о-в Кунашир (...), РФ (1965); • *Sylvaemus arianus*, 8 екз., ок. м. Кара-Кала, Туркм. (1966); • 12 екз., ур. Ай-Даре (Копетдаг), Туркм. (1966); • 4 екз., дол. р. «Акарачи», Зангеланский р-н, Азерб. (1970); • *S. tauricus*, 7 екз., ур. Теремки (...) (1960); • 4 екз., с. Кваси, Закарпатська обл. (1964); • *S. uralensis*, 18 екз., с. Теплоключівка, Іссик-Кульська обл., Киргизстан (1962); • *Meriones libycus*, 1 екз., ок. м. Кушка (...) (1963); • 2 екз., ок. с. Даната (...) (1966); • *M. meridianus*, 6 екз., Репетекський зап-к (...) (1963); • 4 екз., оз. Ясхан, с. Даната та ур. Айдаре (...) (1963, 1966); • *M. persicus*, 12 екз., ок. с. Даната (...) (1963, 1966); • 2 екз., ур. Айдаре (...) (1966); • *Rhombomys opimus*, 13 екз., ок. м. Кушка (...) (1963, 1964);

4) мишовиді (Cricetidae): • *Calomyscus mystax*, 2 екз., ок. с. Кара-Кала, Туркм. (1966); • 3 екз., с. Даната (...) (1966); • 10 екз., ур. Айдаре (...) (1966); • *Cricetulus migratorius*, 1 екз., Айдаре (...) (1966); • *Mesocricetus brandti*, 1 екз., Азерб. (1968); • *Alticola argentatus*, 1 екз., хр. Кугитанг, Туркм. (1964); • *Ondatra zibethicus*, 1 екз., оз. Катлабух, Одеська обл. (1964); • *Myodes glareolus*, г. Менчул, с. Кваси (...) (1964); • 26 екз., Теремки (...) (1960); • 1 екз., ок. Києва (...) (07.11.1964); • *M. rufocanus*, 34 екз., о-в Шикотан (...) (1965); • 19 екз., о. Кунашир (...) (1965); • *Blanfordimys afghanus*, 21 екз., ок. м. Кушка (1963), • 1 екз. ibid. (1964); • 1 екз., хр. Кугитанг (...) (1964); • *Microtus subterraneus*, 4 екз., г. Менчул (...) (1964); • *M. arvalis*, 1 екз., ур. Теремки (...) (1960); • *M. obscurus*, м. Сімферополь, UA (1963).

Цей перелік зразків — значний доробок дослідника, на найближчі часи неповторний і тому однозначно безцінний. Зокрема й завдяки географії — Карпати, Крим, Ленкорань, Копетдаг, Іссик-Куль, Кугитанг, Курили.

Чесноти, творчість

Геннадій був людиною спокійною, творчою, він багато писав про природу. Єдине, що часто повторював, — що друкуватися важко і кожний пошук видавця — це випробування; вважав, що це через його єврейське походження. Попри це, у нього упродовж 1969–1989 рр. вийшло чотири науково-популярні книги, всі українською, дві з них перекладені російською: «Тварини-будівники» [Сележинський 1969, 1971], «Життя довкола нас. Фотоальбом» [Савинський & Сележинський 1974], «Віконце у зоосвіт» [Сележинський 1974), «Прекрасні супутники наші» [Сележинський 1986, 1989].

Всі його книги мали успіх, і вони дотепер фігурують на букіністичних ринках[1], окремі й у електронних бібліотеках. Відповідно, наклади росли — від 12 тис. у 1969 р. до 50 тис. у 1989 р. (разом 213 тис.). Геннадій Володимирович був відданим своїй професії і ставився до природи з любов'ю. Це перейшло в його книжки, цікаві, захопливі, справжні взірці популяризаторства. За свідченням його приятеля Л. Сморжа [2017], «він добре знав художню літературу, сам писав вірші, популяризував у художній формі життя тварин і рослин, друкувався в газетах і журналах України, Росії, Білорусі»[2].

Геннадій все життя кудись тікав. Маючи травму від нещасного кохання, попри свою влюбливість, був самотнім (жив із мамою), але з жінками-колегами дружив. І не просто дружив — з кожної нагоди писав віршовані вітання, що згадують всі. У ньому жив і художник, і поет, і також фотомайстер (в ЗМКУ збереглася його фототека). Через образи він покинув академічний музей і перейшов до університетського, а за кілька років пішов і звідти, працював кореспондентом у журналі «Знання та праця» (принаймні у 1975–1976 рр.), потім повернувся до музею, а далі — човнова станція.

Рис. 2–3. Палітурки книг Геннадія Сележинського: «Тварини-будівники» (1969), «Віконце у зоосвіт» (1974). Фото з букіністичних сайтів. Праворуч — діорама в ННПМ «Високогірний Тянь-Шань» з бабаком біля нори, робота Г. Сележинського, 1967 (фото з паспорта діорами).

[1] Книгу про тварин-будівельників, попри наявність російського варіанту з авторством Г. Сележинського (1971), через 10 років (1978) переробив на свій манер російський популяризатор Ігор Акімушкін, і були навіть сторінки їх примирення (напр. на: https://pikabu.ru/story/).

[2] Напр.: Сележинский, Г. 1976. Скакуны пустыни [о кулане]. *Юный натуралист*, № 10: 22–25.

В особовій справі є записи про захоплення ним (також Г. Гуща) дослідженнями київських підземель у складі археологічних експедицій 1964 р.

Покинувши таксидермію, Геннадій Володимирович пішов працювати вахтером на човнову станцію на Дніпрі, де був світ людей з іншими цінностями, рятувала його робота над книжками. Друзі згадували, що він страждав від проблем із виданнями, постарів і схуд, хворіла і його мати, чого він особливо боявся [Сморж 2017]. Врешті, 24.07.1984 він вкоротив собі віку, не доживши до 50 років. А за два роки таки видали його останню книгу російською (1986) і ще за три (1989) перевидали її українською.

Його друг Леонід Сморж [2017] написав про нього так: «Від народження вразливий і чутливий, глибоко порядний і інтелігентний, сором'язливий і несміливий, романтик і мрійник, потребуючий доброти й ніжності, підтримки й захисту, він так і не самовиповнився й не самоутвердився, не вписався в соціальне середовище. Нездатний проявити свою волю й активно боротися, живучи в стані "екзистенційного вакууму", він сприймав світ як негуманізоване середовище... Беззбройний проти зла, він постійно стикався з ... людьми, які часто, вільно чи невільно, кривдили його». Власне, це є характеристикою Геннадія Сележинського як художника і як поета, яким він і залишився.

Подяки. Автор щиро дякує Л. Прокопчук та В. Придатку за важливі обговорення окремих деталей історії досліджень, дотичних до Г. Сележинського.

Література

Савинський С. В., Г. В. Сележинський. 1974. *Життя довкола нас. Фотоальбом*. За ред. М. А. Воїнственського. Мистецтво, Київ, 1–144.

Сележинський, Г. В. 1969. *Тварини-будівники.* Наукова думка, Київ, 1–104.

Сележинский, Г. В. 1971. *Животные-строители*. Худ. Ю. О. Козюренко. Пер. с укр. Наукова думка, Київ, 1–100.

Сележинський, Г. 1974. *Віконце у зоосвіт*. Веселка, Київ, 1–67.

Сележинский, Г. В. 1986. *Прекрасные спутники наши*. Полум'я, Київ, 1–206.

Сележинський, Г. В. 1989. *Прекрасні супутники наші* / Пер. з рос. Н. Околітенко. Молодь, Київ, 1–128. ISBN 5-7720-0263-5

Сморж, Л. 2017. Геннадій Сележинський. *В кн.*: Сморж, Л. *Розповіді про незабутнє і незабутніх (спогади).* Українське Народознавство, Опішне, 537–539. URL

Резюме

Загороднюк, І. **Геннадій Сележинський — колектор, таксидерміст і популяризатор природничих знань.** — Нарис про одного з найпримітніших таксидермістів із київського зоосвіту другої половини XX ст. і високо продуктивного колектора ссавців. Дослідник працював у Зоологічних музеях Академії наук та Київського університету. Він протягом 1960–1970 рр. зібрав майже 300 зразків 36 видів ссавців з різних регіонів України, Центральної Азії і Далекого Сходу, включно з матеріалами з Карпат, Ленкорані, Копетдагу, Іссик-Кулю, Кугитангу, Курил тощо. Науковець значну увагу приділяв популяризації знань і випустив чотири науково-популярні книги, дві з яких мали по два видання різними мовами, а загальний їх наклад становив 213 тис. примірників.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 224–227 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1646

Яків Якович Старичев — таксидерміст і колектор Зоологічного музею Ніжинського університету

Леонід Рековець[1], Людмила Кузьменко[2]

[1] *Національний науково-природничий музей НАН України*
[2] *Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя*
[1] *e-mail:leonid.rekovets@upwr.edu.pl; orcid: 0000-0001-9934-7095*

Rekovets, L., L. Kuzmenko. **Yakiv Yakovych Starychev, a taxidermist and collector of the Zoological Museum of Nizhyn University.** — Based on archive materials and the authors' recollections, information is provided about the life and creative path of the talented taxidermist and collector of Mykola Gogol University of Nizhyn. His aspirations and abilities were a natural call of the soul to perform his favourite work for 45 years in one position—a laboratory assistant at the Department of Zoology. He was distinguished by a high level of responsibility for the performance of official duties—ensuring a dynamic didactic process and creating a zoological museum with collections at the university where his exhibits, mainly in the form of mounted mammals and birds and biogroups, are now on display.

Біографічні деталі

Яків Якович Старичев народився 23 лютого 1912 року в Ніжині на Чернігівщині в родині дрібних приватників. Після закінчення школи у 1928 р. і до 1938 р. працював різноробочим на Ніжинських підприємствах (залізниця, маслозавод та засолзавод, будівельна організація). З 1.10.1938 і до виходу на пенсію, з невеликою перервою в час війни, працював препаратором, а потім лаборантом кафедри зоології інституту у Ніжині.

Загалом Яків Якович пропрацював на кафедрі 45 років, і вийшов на пенсію у жовтні 1983 року. Всі ці роки він незмінно мав авторитет та підтримку з боку керівників кафедри, які належно оцінювали його сумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків і сприяли розвитку Зоологічного музею (ЗМНУ).

Помер Яків Якович 29 травня 1986 р. Похований на Овдіївському цвинтарі м. Ніжина.

Рис. 1. Яків Якович Старичев, фото повоєнне, 1944 р. (у віці 32 роки), з архіву автора.

Професійні досягнення

Про здібності Якова Яковича в таксидермії є висновок Кваліфікаційної комісії Зоомузею КДУ від 7.03.1952 (дані з особової справи): «кваліфікувати тов. Я. Я. Старичева як таксидерміста високої кваліфікації». У протоколі відмічено його заслуги в оформленні біогруп та новаторські пропозиції, зокрема щодо виготовлення скляних очей для опудал[1].

Він не мав обладнаної лабораторії, лише був куточок, де повставали виготовлені ним опудала птахів і ссавців. В роботі він незмінно використовував «дідівські» методи оброблення та фіксації шкурок для їх тривалого зберігання (крохмаль, дустове мило тощо). Завдяки цьому і нині його експонати в Зоологічному музеї Ніжинського університету (ЗМНУ), хоча і втратили свій «блиск», складають основу зібраної тут колекції. Серед них — опудала вовка, лисиці, зайця, борсука, єнота, різних видів гризунів та дрібних хижих, рукокрилих. Велика колекція виготовлених ним опудал птахів і в меншій мірі нижчих хребетних теж виставлені в експозиції. Загалом в ЗМНУ експонується та зберігається у фондах понад 700 екз. ссавців, серед яких переважають мишовиді гризуни. В музеї ці експонати виставлені згідно з систематикою та доповнюють передній план діорам «Полісся», «Зимовий пейзаж», біогрупи «Ховрахи» тощо. Яків Якович збирав матеріал та перетворював його в експонати — самостійно (був він завзятим та хорошим мисливцем) або за участі студентів під час їх польових практик, особливо при виїздах у Карпати на стаціонар Львівського університету в Квасах.

З карпатських і волинських практик ним привезені такі зразки, як волинський підвид ховраха крапчастого, полівка снігова, щур гірський та ін. Але більшість експонатів і фондів зібрана на території Чернігівського Полісся, а особливо Подесення [Марисова & Шешурак 2012]. Суттєве поповнення колекцій та оновлення музею сталося після 1963 р., коли керівником кафедри стала І. В. Марисова, яка усіляко підтримувала починання Якова Яковича [Рековець 2009]. Значна кількість матеріалів, які опрацьовував Старичев, зібрана й приведена співробітницею кафедри Н. Панасенко та дипломниками у дендропарку «Тростянець», а також у заплавах річок Остер, Удай, Смолянка (біля сіл Каблуки, Низи, в урочищі «Темне» та з теренів зниклого нині хутору Троні) [Панасенко *et al*. 1982].

Яків Якович постійно постачав польові наочні оригінали до лабораторних занять студентів. Але для навчальної практики студентів з метою виготовлення опудал чи скелетів, на факультеті функціонував тераріум, де розводили піддослідних тварин. Такі препарати у вигляді скелетів та тушок нині є частиною фондів ЗМНУ, і їх активно використовують колеги для проведення занять [Шешурак & Кедров 2002; Шешурак *et al*. 2016].

---

[1] Протокол підписали О. Корнєєв, М. Воїнственський, Л. Смогоржевський та О. Лубкін. На заняттях Яків Якович вчив нас, студентів, виготовляти такі очі.

Рис. 2. Яків Старичев в експедиційних умовах (1967 р.) та виготовлена ним діорама «Ховрахи» в експозиції Зоологічного музею Ніжинського педуніверситету. Фото з архіву автора.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Яків Якович був добрим і відповідальним мисливцем, активно допомагав студентам у здобуванні й фіксації матеріалів під час польових практик, особливо на біостаціонарах у Кладьківці та в Ядутах — на старицях та заплавах Десни та в лісах борових терас. Працював в терені він разом із викладачкою кафедри О. Москаленко і лаборанткою Зоєю Марківною [Рековець 2005], постійно збагачуючи музейні фонди новими зразками.

Як завзятий мисливець, Старичев був учасником першого всеукраїнського з'їзду товариства мисливців у Києві (12–15 червня 1947 р.), де представляв у якості делегата Чернігівське обласне товариство. Часто зі своїми колегами він брав участь в колективних мисливських рейдах з доброю їх результативністю (ліцензовані відстріли лося та свині). А часом дозволяв собі організувати відпочинок з пригощенням «кафедралів» дичиною[2]. Такі наші зустрічі завжди були насичені його мисливськими оповідками жартівливого змісту. Яків Якович був простим і доступним співрозмовником, особливо на мисливську тематику, з емоційною деталізацією цікавих випадків, надто про поведінку його колег по полюванню у різних ситуаціях.

Відзначався він спокійним характером, мав врівноважений темп виконання своїх службових обов'язків та відповідальне відношення до роботи, робив усе сумлінно та у відповідності з планом, був пунктуальним, особливо пильнував дидактичний процес. А ще на кафедрі існував куточок живої природи до створення та функціонування якого він докладав багато зусиль. Нерідко він працював у позаурочний час, надто коли виконував свої поточні таксидермічні справи [Рековець 2005].

[2] В цьому колі його «нештатного» кафедрального спілкування були В. Канівець, О. Киричок, В. Лащенко, Л. Назарова, Н. Панасенко, які дуже поважали Якова Яковича.

У вільні хвилини або в позаурочний час за символічним келишком вина Яків Якович багато розповідав про відродження Інституту в повоєнний час та про діяльність його ректора Кузнєцова, з яким у нього були довірливі стосунки, а також про утвердження кафедри зоології і роль в цьому її керівників. У своїх спогадах він згадував про ніжинського таксидерміста М. Левенця, з яким він контактував, хоча тісно вони й не співпрацювали.

Декілька останніх років свого життя він тісно співпрацював з Ніжинським краєзнавчим музеєм, де теж зберігаються його роботи. На жаль, послідовників таланту Якова Яковича не залишилося, просто з посеред молодих людей не було бажаючих, хоча у кожного з нас — студентів, які зростали біля нього, залишилися яскраві спогади про таксидермію та майстра.

Література

Марисова, И. В., П. Н. Шешурак. 2012. Зоологический музей Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя: история создания и современность. *В кн: Актуальні питання природничих наук та методики їх викладання*. (Ред Г. Сенченко). Ніжин, 38–46.

Панасенко, Н. А., Н. Ф. Куркчи, Е. Д. Мельниченко, А. Н. Сметанин. 1982. Микромаммалии и их роль в ландшафтном парке «Тростянец». *В кн.: Сохранение и восстановление старинных парков*: Сб. научных трудов. Отв. ред. М. Г. Курдюк. Наукова думка, Киев, 93–95.

Рековець, Л. І. 2005. Спогади. *В кн: І дорогий, і незабутній: Спогади випускників університету.* Ред. Т. Д. Пінчук; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Аспект-Поліграф, Ніжин, 137–139. ISBN 966-340-058-7

Рековець, Л. І. 2009. Інеса Віталіївна Марисова — орнітолог і педагог. *Вестник зоологии*, **43** (6): 571–572.

Шешурак, П. Н., Б. Ю. Кедров. 2002. Польові практики з зоології хребетних у вивченні ссавців Чернігівщини. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна,* **30**: 42–48.

Шешурак, П. Н., И. В. Марисова, А. С. Вобленко, Б. Ю. Кедров. 2016. Роль Зоологического музея Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя в научных исследованиях и учебном процессе. Сообщение 2. *В кн: Актуальні питання біологічної науки"* (Ред. Г. Сенченко). НДУ імені Миколи Гоголя, Ніжин, 181–188.

Резюме

Рековець, Л., Л. Кузьменко. **Яків Якович Старичев — таксидерміст і колектор Зоологічного музею Ніжинського університету. —** На основі архівних матеріалів та власних спогадів авторів подано відомості про життєвий і творчий шлях талановитого таксидерміста і колекціонера Ніжинського університету ім. Миколи Гоголя. Його прагнення та здібності були натуральним покликом душі до виконання улюбленої справи протягом 45 років на одній посаді — лаборанта кафедри зоології. Вирізнявся високим рівнем відповідальності до виконання службових обов'язків — забезпечення динамічного дидактичного процесу та створення зоологічного музею з фондами при університеті де тепер виставлені його експонати переважно ссавців та птахів у вигляді опудал та біогруп.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 228–231 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1647

Володимир Сулик — знавець фауни Дінцівської заплави, колектор і таксидерміст

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Volodymyr Sulyk, an expert in the fauna of the Donets floodplain, a collector and taxidermist.** — An essay about an experienced naturalist who studied the nature of Luhansk Oblast in general and the surroundings of Luhansk, including the Prydintsivska floodplain protected area, which is part of the Luhansk Nature Reserve. The researcher specialised in the study of populations of game species (birds and mammals), and was an experienced hunter, as well as a well-known taxidermist and collector in the region. The collections he created, including osteological specimens of carnivorous mammals, have been mostly destroyed. So far, only a few specimens have been preserved, including the desman.

Біографічні деталі

Сулик Володимир Григорович народився 13 жовтня 1946 року. Однозначних біографічних даних про нього немає, проте орієнтовно можна говорити про те, що він був корінним луганцем, тут закінчив школу й пройшов навчання в Луганському педінституті, де спеціалізувався на кафедрі біології у відомого місцевого орнітолога і любителя природи С. Панченка.

У принаймні 1976–1981 рр. працював в Луганському природному заповіднику АН УРСР (офіс в Станиці Луганській), відповідав за дослідження у Станично-Луганському відділенні ЛПЗ, відомому як «Придінцівська заплава», про що свідчать численні записи у «Літописі природи». Проживав у приватному секторі (де тримав і невеличкий домашній звіринець).

Захоплюючись збором і здобуванням тварин для колекцій і комерційної таксидермії, часто порушував правила або й зловживав своїм статусом співробітника заповідника. Був засуджений за браконьєрство, після відбуття покарання продовжив роботу у створеній 1995 р. ГО «Зелений світ» та в Лабораторії «Кадастр» при Луганському педінституті. Це дозволяло надалі займатися натуралізмом і таксидермією, а також знову співпрацювати (не в штаті) із заповідником протягом 1990–х років (фактично до кінця життя).

Смерть настала раптово — Володимир Сулик помер вдома від інфаркту у віці 55 років, 14 лютого 2001 р. (дату уточнено В. Форощуком).

Рис. 1. Володимир Сулик (праворуч) на екскурсії в Придінцівську заплаву спільно з О. Кондратенком (ліворуч). Фото з книги пам'яті О. Кондратенка «Теріофауна сходу України» [Теріофауна... 2006].

Ключові доробки в галузі теріології

За підсумками аналізу Літопису природи ЛПЗ 1966–1987 рр. всі записи даних В. Сулика стосуються «Придінцівської заплави» («Станично-Луганське відділення ЛПЗ») за 1976–1981 рр. Загалом це дані про 30 видів ссавців, по суті всіх, окрім напевно присутніх, проте не облікованих ним частини видів землерийок, мишовидих гризунів і деяких кажанів (табл. 1).

Основні зусилля у природознавстві дослідник докладав до вивчення тварин у природі, їх стежкування й здобування, утримання в неволі і таксидермії. Він був непересічним слідопитом і вмілим мисливцем, охочим до збору раритетів колекціонером. Проте і наукові праці готував, хоча переважна їх кількість — це короткі повідомлення на 1–2, рідко 3–4 сторінки.

Одна з широко цитованих праць — «Куницеві Луганського заповідника та його околиць» [Сулик 1979]. Дослідник мав чималі успіхи у виявленні, тропленні й відлові цих хижих, що сприяло накопиченню цінних даних. Ще однією відомою працею став огляд «Список хребетних Луганської області» [Денщик & Сулик 2000], підготовлений як посібник для студентів. Його цінністю стала акуратність авторів у впорядкуванні даних за сучасними схемами таксономії й номенклатури і наведенні балів рясноти й біотопів, завдяки чому цей огляд має високу цінність і широко цитується [напр., Загороднюк Коробченко 2014]. Важливим стала й робота з інвентаризації біоти створеного за участі В. Сулика заказника «Шарів Кут» в мальовничому кутку між Деркулом і Дінцем [Денщик *et al.* 1999]. Одним з останніх контактів з дослідником стало його інтерв'ювання за проектом «Хохуля в басейні Сіверського Дінця» [Загороднюк *et al.* 2002]: він був єдиним, хто здобував хохулю в Придінцівській заплаві, і цей запис зроблено О. Кондратенком 26.01.2001 (ibid.).

Сулик був не просто колекціонером, він був першокласним таксидерністом, проте значна частина його доробку, яка не становила колекційного інтересу (а колекції обмежувалися обсягом наявних шаф), йшла на чорні ринки. На жаль, ця практика є типовою для нашої крани через низьку оцінку такої роботи у державних установах і хронічний брак коштів навіть на інструменти та розхідники, що примушує фахівців забезпечувати себе самим.

Таблиця 1. Огляд реєстрацій В. Суликом ссавців у Придінівській заплаві (за роками)

Вид	’76	’77	’78	’79	’80	’81	Вид	’76	’77	’78	’79	’80	’81
Hemiechinus auritus	+				+		*Microtus levis*				+	+	
Erinaceus roumanicus	+						*Sylvaemus tauricus*				+		
Talpa europaea	+						*Canis lupus*	+	+	+	+	+	+
Desmana moschata				+	+		*Nyctereutes procyonoides*			+	+	+	+
Sorex araneus					+		*Vulpes vulpes*	+	+	+	+	+	+
Myotis daubentonii		+					*Martes martes*	+	+	+	+	+	+
Myotis brandtii		+			+		*Martes foina*	+	+	+		+	+
Nyctalus lasiopterus			+				*Mustela putorius*		+				
Nyctalus noctula					+		*Mustela lutreola*				+	+	+
Pipistrellus pygmaeus					+		*Muslela erminea*			+	+	+	+
Lepus europaeus	+			+	+	+	*Mustela nivalis*	+		+	+	+	+
Sciurus vulgaris	+	+	+	+	+	+	*Lutra lutra*					+	+
Castor fiber				+	+		*Sus scrofa*	+	+	+	+	+	+
Ondatra zibethicus		+					*Alces alces*	+	+	+	+	+	+
Myodes glareolus				+	+	+	*Capreolus capreolus*		+	+	+	+	+
Разом							30 видів, за роками:	12	12	12	17	23	15

Інші дослідження, чесноти, відзнаки

Володимир Сулик був фанатом традиційної зоології, в якій важливо не тільки спостерігати тварин, але й здобувати матеріал. Він умів здобути будь-який матеріал. Він створив у себе унікальну колекцію зоологічних зразків у такій препарації, як показували керівництва: у нього була колекція черепів і шкірок ссавців, фактично «кожної тварі по парі», колекція пташиних лап і голів, багато інших зразків.

Автор мав можливість бачити ці унікальні шухляди з акуратно впорядкованими серіями. На жаль, по його смерті за розпорядженням директора все це спалено у сміттєвій ямі садиби, про що автор цього нарису дізнався від О. Кондратенка, який болісно все це пережив. Декілька зразків з колекції Сулика, які дивом збереглися на горищі садиби (у не кращому стані), близько 2017 р. передано автору В. Морозом, і тепер вони в колекції ННПМ.

Володимир Сулик тримав вдома міні-зоопарк, у т.ч. були у нього і тушкани, що мали можливість бачити наші колеги (від яких мені це й відомо: О. Кондратенко, В. Форощук), після його смерті все було викинуто — і живе, і колекції (опудала). Об’єктом його особливої уваги були птахи, про яких він мав 11 наукових публікацій обох періодів своєї активності — 1977–1983 років (5 праць) та 1999–2000 років (6 праць). Як приклад — стаття про розширення ареалу огара на сході України [Сулик & Денщик 2000].

Після відбуття покарань за браконьєрство (орієнтовно між 1985 та 1995) В. Сулик співпрацював із Луганським природним заповідником на громадських і договірних засадах, а основним магнітом для нього стали Лабораторія кадастру і Луганська обласна екологічна організація «Зелений світ»[1]. Обидві

[1] Від «Зеленого світу» він був на семінарах Wetlands International 17–19.11.2000 та 27–30.06.2001

ці структури були організовані його приятелем і також учнем С. Панченка — Валерієм Денщиком, і вони діяли у співпраці і в системі природничо-географічного факультету Луганського педінституту, де був їхній офіс[2]. Тут його турботою стали різноманітні госпдоговірні теми і природоохоронні проекти. У цей період уроки таксидермії у нього брав Олександр Кондратенко (1975–2004) — фактично єдиний його учень у цій царині.

Про дослідника немає жодної інформації в літературі, і цей нарис є єдиною довідкою про цього непересічного краєзнавця і таксидерміста.

Подяки. Автор дякує В. Форощуку за уточнення фактів про дослідника.

Література

Денщик, В. А., В. Г. Сулик. 2000. *Список хребетних Луганської області.* Довідник-посібник для студентів природничо-географічного факультету. Луганський університет, Луганськ, 1–50.

Денщик, В. А., Т. М. Косогова, В. Г. Сулик, В. Р. Маслова. 1999. Флора та фауна заказника «Шарів Кут». *Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть* (Матеріали Всеукраїнської конференції. Канів, 116–117.

Загороднюк, І., О. Кондратенко, В. Домашлінець. 2002. *Хохуля (Desmana moschata) в басейні Сіверського Дінця.* ННПМ НАН України, Київ, 1–64. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 4). ISBN 966-02-2476-X

Загороднюк, І., М. Коробченко. 2014. Раритетна фауна Луганщини: хребетні першочергової уваги. Вид-во «ШИКО», Луганськ, 1–220. ISBN 978-966-492-282-8.

Сулик, В. Г. 1979. Куньи Луганского заповедника и его окрестностей. *Экологические основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих.* Наука, Москва, 343–344.

Сулик, В. Г., В. А. Денщик. 2000. Огарь на востоке Украины. *Вісник Луганського педагогічного університету, Серія біологічні науки*, № 11: 72–76.

Теріофауна... 2006. *Теріофауна сходу України (пам'яті Олександра Кондратенка).* За ред. І. Загороднюка. ННПМ НАН України. Луганськ, 1–352. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 7). ISBN 966-02-3985-8.

Резюме

Загороднюк, І. **Володимир Сулик — знавець фауни Дінцівської заплави, колектор і таксидеміст.** — Нарис про досвідченого природознавця, який вивчав природу Луганщини в цілому і околиць Луганська, включно із заповідним об'єктом «Придінцівська заплава», що входить до складу Луганського природного заповідника. Дослідник спеціалізувався на вивченні популяцій т.зв. мисливських видів тварин (птахів і ссавців), сам був досвідченим мисливцем, а також відомим в регіоні таксидермістом і колекціонером. Створені ним колекції, зокрема й остеологічні зразки хижих ссавців, переважно знищені. Дотепер вдалося зберегти тільки окремі зразки, зокрема й хохулю.

в Києві в рамках роботи Української річкової мережі (http://vyluk.net/public/i_workshop.pdf). «Зелений світ» як неприбуткова громадська екологічна організація заснована 19.04.1995 і з 1998 року стала регіональним відділенням Національного екологічного центру України.

[2] Надалі саме в тих приміщеннях сформувалася кафедра екології та СПГ цього інституту.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 232–235 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1648

Олег Яценя — натураліст, колектор, таксидерміст

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Oleg Yatsenia, a naturalist, collector, and taxidermist.** — An essay about a researcher from Kyiv who was a naturalist, traveller, collector, museum worker, and was interested in all manifestations of nature. As an employee of both the Zoological Museum of Kyiv University and the academic zoological museum, he collected materials in Kyiv, Cherkasy, Odesa, Crimea, Azerbaijan (especially Lankaran), and Turkmenistan (Kushka et al.) His mammal collections relate to different groups of micromammals, and in general he collected materials on all possible vertebrate groups. The researcher has only a few scientific works, and he was more interested in naturalism: collecting, hunting, aquarium, clubs, and youth naturalist groups.

Біографічні деталі

Яценя Олег Зосимович народився 21 липня 1935 р. у Києві. Виріс в сім'ї знаного венеролога Зосима Романовича Яцені (†~1965–67) на Гоголівський, в «будинку з котами». Протягом бл. 1953–1957 рр. навчався у Київському державному університеті, на біологічному факультеті. Спеціалізувався на кафедрі зоології. Із 1958 р. (можливо раніше) був завідувачем відділу орнітології Зоологічного музею КДУ; активно працював в експедиціях зі збору нових зразків та над експозицією музею. Протягом 1964–1965 рр. працював в ІЗАН, що підкріплено і двома публікаціями 1966 р.

У 1965 р. пішов працювати в епідзагін військової частини в Косому капонірі (Київ), паралельно працював у Палаці піонерів (1970–1972+) та в зоопарку (поч. 1970-х). Створив сім'ю з дослідницею з ІЗАН Елеонорою Овандер, в якій народилася дочка Зіна, майбутній гідробіолог, нині співробітник ЗМКУ. Близько 1968 р. створив нову сім'ю, де народилася ще одна дочка. У старшому віці пережив інсульт і рак легень. Помер 29 липня 1997 р. (1998?), у віці 62–63 р.; похований на Північному цвинтарі (біля с. Рожківка).

Рис. 1. Олег Зосимович Яценя. Орієнтовно 1955 р. Фото з архіву дочки, З. О. Яцені; редаговано.

Теріологічні дослідження і колекції

Від навчання і до кінця наукової кар'єри цікавився різними групами тварин, проте загалом його інтересом було колекціонуванням, експедиції, музейна справа. За спогадами дочки, багато сил і часу приділяв зоомузею КДУ (спільно з Ж. Розорою та ін.), їздив в різні експедиції, зокрема був в експедиціях ЗМКУ до Туркменії. Завжди багато збирав матеріалу. Натомість, наукові дослідження йшли складно: для збору дисертаційного матеріалу багато їздив у Талиш (Азербайджан), проте дисертацію не завершив.

У досліджених автором колекціях відомі зразки ссавців, зібрані О. Яценею, представляють 12 видів, всі з України, з крайніми датами 30.09.1956 та 3.11.1972, більшість у ННПМ[1]. Специфіка його зборів — мікромамалії (землерийки, кроти, кажани, полівки, мишаки, мишівки), а особливо багато мідиць. Судячи з колекційних зразків ссавців, працював у гірському Криму (1956), у заплаві Дністра на Одещині (1962), в Туркменістані (1964), в Канівському заповіднику на Черкащині (1964), в Києві та його околицях (1964, 1972), на Десні в межах Чернігівщини (1972).

У відділі зоології ННПМ є 34 зразки (1962–1964: шк+чр, 1972: alco):

1) комахоїдні (кротові та мідицеві, 15 екз.): • *Talpa europaea*, 1 екз., с. Будеї, Подільський («Кодимський») р-н, Одеська обл., 26.05.1962; • *Sorex araneus*, 1 екз., ibid., 24.05.1962; • 1 екз., с. Троїцьке (заплава Дністра), Біляївський р-н, Одеська обл., 28.05.1962; • 5 екз., м. Десна, Козелецький р-н, Чернігівська обл., 13.05.1972 (сп); • 4 екз., ibid., 3.11.1972; • 2 екз., с. Старе, Бориспільський р-н, Київська обл., 22–25.04.1972 (сп); • *Crocidura suaveolens*, 1 екз., м. Десна, (...), 13.05.1972; 2**) зайцеподібні** (2 екз.): • *Lepus capensis*, 2 екз., окол. ст. Мукри, Чаршангинський р-н, Чарджоуська обл., Туркменістан, 07.04.1964; **3) гризуни** (мишеві, хом'якові, вовчкові, 17 екз.): • *Sicista loriger* («*subtilis*»), 1 екз., окол. м. Любашівка, Подільський р-н, Одеська обл., 16.05.1962; • *Sylvaemus flavicollis*, 1 екз., с. Ясеневе, Подільський («Любашівський») р-н, Одеська обл., 17.05.1962; • *Micromys minutus*, 9 екз., окол. м. Київ, Київська обл., 04.10.1964; • *Myodes glareolus*, 1 екз., ibid., 17.05.1962; • *Microtus arvalis*, 4 екз., с. Будеї, (...), 24–25.05.1962; • *Glis glis*, 1 екз., Канівський заповідник, Черкаська обл., 05.07.1964.

В ЗМКУ є інший набір видів, разом 34 зразки (всі: шк+чр).

1) комахоїдні (мідицеві, 1 екз.): *Sorex volnuchini* («*minutus*»), 1 екз., Скалисте, Бахчисарайський р-н, Кримська АР, 20.09.1956. **2) кажани** (підковикові та лиликові, 4 екз.): • *Rhinolophus hipposideros*: 1 екз., Бахчисарай, Чуфут-Кале (Солончик), Крим. 30.09.1956; • *R. ferrumequinum*: 2 екз., ibid., 02/14.10.1956; • *Eptesicus serotinus,* 1 екз., Київ, 26.12.1959. **1) гризуни** (мишеві, хом'якові, 26 екз.): • *Sylvaemus tauricus* («*silvaticus*»), 1 екз., Козин, Обухівський р-н, Київська обл., 20.07.1954; • *Sylvaemus uralensis* («*silvaticus*»), 2 екз.[2], ур. Дарай-Дере, Чаршангинський р-н, Туркменістан, 05.05.1961; • 1 екз., Ходжа-Пиль [туркм. Hojapil; це слото біля хр. Кугітанг], (там само), 18.05.1961; • *Arvicola amphibius* («*terrestris*»), 10 екз., Конча-Заспа, Київська обл., 17.04–13.05.1955; • 1 екз., ibid., 5.04.1956; • 6 екз., ibid., 12.04–24.06.1958; • 3 екз., Плюти, Обухівський р-н, Київська обл., 21.04.1958; • 2 екз., Космольян, Лерикський р-н, Азербайджан, 21.09.1963; **2) хижі** (мустелові, 2 екз.): *Mustela nivalis*, 2 екз., Конча-Заспа, (...), 21.02.58, 27.11.59.

---

[1] Деякі зі знахідок привертали увагу й автора при проведенні досліджень (зокрема стосовно підковиків з Криму в огляді 2001 р. та мишівок степових з Одещини в огляді 2020 р.).

[2] Зразки в одній серії з «*silvaticus*», колекторами яких були Ю. Пащенко і Ж. Розора.

Захоплювався полюванням, що було і засобом здобування цінних зразків, і формою спілкування. Захоплювався акваріумістикою, мав додаткову роботу в клубі акваріумістів, вів заняття з юннатами. Серед його юннатів — В. Вакаренко, М. Головушкін та інші.

Рис. 2. На полюванні з друзями (бл. 1965 р.): верхній ряд — Л. Смогоржевський, В. Шарпило, О. Яценя.

Чесноти, захоплення, суспільна активність

Згадую «календар природи», що був у першому відсіку кафедрального коридору в Червоному корпусі КНУ: в цьому регулярно, чи не щотижня, з'являлися записи «утаємниченого О. Яцені» (напевно приходив вже після пар, коли студентів не було) про перші появи, гніздування, нерест, пробудження, відльоти різних тварин. Це було неймовірно вагомою мотивацією і всіх нас наближало до відчуття живого та його динаміки, суттєво доповнюючи аудиторні знання та не дуже живі книжкові істини.

Він був широкопрофільним зоологом, оскільки був натуралістом більше, ніж науковцем. Тому зустрічаємо його публікації про найрізноманітніші групи. Зокрема, відома його замітка про прісноводних медуз [Монченко & Яценя 1966] та знахідку в Туркменістані 1964 р. рідкісного птаха — сорокопуда маскованого [Яценя & Щербак 1966]. Відома його публікація і про історію розвитку акваріумістики в Києві на початку XX ст. [Яценя 2018]. Те саме стосується колекцій: увага його приділялася різним групам.

Прикладами є знахідка 1971 р. на Київщині гадюки степової (між с. Старе та Кальне), що вказано в каталозі колекцій змій ННПМ. Восени 1963 р. він зібрав цінні колекції плазунів в Азербайджані, зокрема й щитомордника Нікольського, що відмічено там само. В каталозі колекцій риб із фондів ННПМ [Мовчан *et al.* 2003] є вказівки на зразки три види риб з Дніпра в окол. Канева — синця (*Abramis ballerus*), сома (*Silurus glanis*), йоржа-носаря (*Gymnocephalus acerinus*) (1964).

Здобував він і птахів: напр., відомо про колекційні зразки райської мухоловки (*Terpsiphone paradisi*) в Туркменістані (04–09.05.1961, 14.05.1964), що згадано в публікаціях колег (Пекло, 1987 р.; Ефименко, 2006 р.). З посиланням на ЗМКУ кримські орнітологи цитують знахідки таких птахів, як: *Streptopelia turtur* і *Garrulus glandarius* — Байдарские ворота, 21.08.1956. *Parus caeruleus* — Ялта, 18.08.1956; *Spinus spinus* — Ялта, 19.08.1956.

У колекції ННПМ є 249 птахів з крайніми датами 12.04–27.11.1964 з Таджикистану, Туркменістану (більшість), Узбекистану та України; виняток — 2 зразки з Амуру і Канева 1959 р. (С. Тайкова, особ. повід.).

На військовій роботі займався паразитичними кліщами [Яценя 1967], у ті ж роки ловив і гризунів, напевно в місцях полювань (с. Старе) і військових частин (с. Десна). Його постійними супутниками були непосидючість та емоційність, починаючи з проблем, коли перша дочка народилася з вадами травлення (пілоростеноз), і її страждання примушували його подовгу залишатися на роботі. Через емоційні сплески пішов з сім'ї, потім не раз повертався і навіть стрілявся і прострелив собі кулею серце, чим згодом хвалився. Однією з його особливостей була його українськість: завжди казав, що він з козацького роду; навіть після інсульту ходив на демонстрації з «Рухом».

Про нього є інформація в довіднику «Зоологи СРСР» (1961); його ім'я згадано в огляді історії Зоологічного музею ННПМ [Погребняк *et al*. 2010] та в історії зоологічних музеїв університетів України [Шидловський 2012: 48].

Подяки. Щиро дякую колегам М. Головушкіну, Л. Прокопчук, С. Тайковій і З. Яцені за повідомлення важливих фактів та на надані фотографії.

Література

Загороднюк, І., Л. Годлевська. 2001. Кажани в колекціях зоологічних музеїв України: огляд і фенологічний аналіз даних. *Міграційний статус кажанів в Україні.* Українське теріологічне товариство, Київ, 122–156. (Novitates Theriologicae; Pars 6).

Загороднюк, І. В., Черемних, Н. М. 2020. Мишівки (Sicista) у фауні України: аналіз зоологічних колекцій природничих музеїв НАН України. *Наукові записки Державного природознавчого музею,* **36**: 27–40. CrossRef

Мовчан, Ю. В., Л. Г. Манило, А. И. Смирнов, А. Я. Щербуха. 2003. *Круглоротые и рыбы*. Зоомузей ННПМ НАН Украины, Киев, 1–241. (Серия: Каталог коллекций Зоологического музея).

Монченко, В. И., О. З. Яценя. 1966. Пресноводная медуза. *Природа*, № 1: 104.

Павловский, Е. Н. (ред.). 1961. *Зоологи Советского Союза: справочник*. Изд-во АН СССР, 1–292.

Погребняк, С., Є. Писанець, В. Маніло. 2010. Зоологічний музей ім. М. М. Щербака: минуле та сучасне. *Світогляд,* № 4, 36–45. URL

Яценя, О. З., Н. Н. Щербак. 1966. Новая находка маскированного сорокопута на территории СССР. *Зоологический журнал*, **14** (8): 1266.

Яценя, О. З. 1967. К фауне клещей-краснотелок (Trombiculidae) Самарского леса. *Тезисы пятой научной конференции молодых специалистов.* Наукова думка, Киев, 55–56.

Яценя, О. З., Д. И. Кучер-Томченко. 2009–2018. Краткий очерк развития в Киеве любительских обществ (аквариумных обществ). *Всеукраинская ассоциация аквариумистов. Вебсайт* URL (web-archive)

Резюме

Загороднюк, І. **Олег Яценя — натураліст, колектор, таксидерміст.** — Нарис про київського дослідника природи, який за покликанням був натуралістом, мандрівником, колектором, музейником і цікавився всіма проявами природи. Як співробітник зоологічного музею Київського університету та академічного зоологічного музею, він збирав матеріали на Київщині, Черкащині, Одещині, в Криму, в Азербайджані (надто Ленкорані) та в Туркменістані (Кушка та ін.). Його теріологічні зібрання стосуються різних груп мікромамалій, а загалом він збирав матеріали по всіх можливих групах хребетних. Наукових праць у дослідника лише декілька, його більше займав натуралізм: колекціонування, полювання, акваріум, клуби, юннати.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 236–239 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1649

Віктор Архипчук: дослідник мисливської фауни, знавець біології зайців

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Viktor Arkhipchuk: game researcher, expert on hare biology.** — An essay about a researcher who devoted his entire life to theriological studies and rose from a graduate student at the Academic Institute of Zoology to an official at the Ministry of Ecology. As an employee of a hunting laboratory, he worked on the topic of reproduction and growth of hares in captivity, and his publications cover the period from 1972 to 1998. He collected a significant osteological collection, which is most likely lost. In his older age, he was concerned with nature conservation and was among the authors of the manual 'Protection of the Animal World' (1992) and the secretary of the editorial board of the Red Data Book of Ukraine (2009).

Біографічна довідка

Архипчук Віктор Олександрович народився 1942 року у м. Фастів Київської обл. Закінчив Київський державний університет, біологічний факультет, близько 1968 р., спеціалізувався по кафедрі зоології хребетних. Рік чи два працював при кафедрі та (або) при Палаці піонерів, де займався записами голосів птахів. У 1970 р. прийшов на роботу до Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН), в лабораторію екології мисливських тварин (керівник В. Абелєнцев), де отримав власну дослідницьку тему. Захистив 1983 року на спецраді при ІЗАН дисертацію про ріст й розведення зайців.

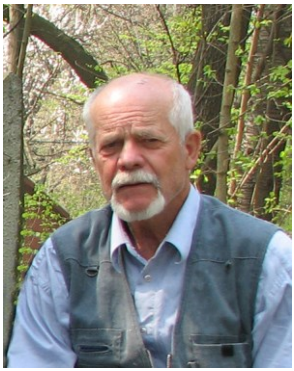

Після Чорнобильської катастрофи переключився на «чорнобильську» тематику, отримав «чорнобильську» інвалідність і 1990 р. перейшов до Мінприроди, де займався веденням «Червоної книги» і став відповідальним секретарем редколегії ЧКУ–2009. Близько 2005–2010 рр. щоосені приходив на біобазу «Теремки», але з 2011 р. випав з поля зору колег. На час підготовки нарису проживав у с. Вільне Томашівської громади Фастівського р-ну (дані з сільради).

Рис. 1. Віктор Олександрович Архіпчук на зустрічі з активом мисливської лабораторії ІЗАН в Теремках, у день 25-річчя Чорнобиля, 26.04.2011. Фото з архіву І. Легейди.

Доробки в галузі теріології

Від часу приходу до ІЗАН (1970) одразу «потрапив на тематику дослідження популяцій зайця сірого (*Lepus europaeus*) як одного з популярних мисливських видів звірів. Тоді була значна депресія популяцій зайця і навіть на 5 років було заборонено полювання (що нічого не дало). Задачею було з'ясування причин цього, включно з особливостями ведення агрокультур і використання отрутохімікатів. Це і стало тематикою дисертаційного дослідження, в якому поєднувалися задачі вивчення екології, морфометрії, кліткового розведення зайця: «*Розмноження і постнатальний розвиток зайця сірого*» [Архипчук 1983*a*]. В рамках цього підготовлено дві колективні праці про загибель дичини в сільгоспугіддях [Абеленцев *et al.* 1972, 1973] та дві самостійні праці — «Розведення зайця сірого» [Архипчук 1979] та «Особливості постнатального росту зайця сірого» [Архипчук 1983*b*]. У праці 1979 року докладно описано досвід кліткового розведення зайців і аналіз випусків зайців у мисливських господарствах, зокрема на загороджених територіях.

Приділяв увагу збору морфологічних матеріалів і зібрав чималу (під 100) колекцію черепів зайців, яка налічує напевно не одну сотню зразків, та, ймовірно, інших мисливських звірів (точно відомо про двох куниць, здобутих ним під Фастовим в 1980-х рр.). Напевно, ця колекція містила й морфологічні матеріали, отримані при клітковому розведенні зайців[1].

Надалі до переключився до моніторингу популяцій зайця як мисливського виду і став співавтором колективної праці «Особливості динаміки чисельності зайця сірого на території УРСР», опублікованої у першому збірнику праць Українського теріологічного товариства [Волох *et al.* 1988]. Згодом повернувся до теми дичинорозведення, за якою немало консультувався у московського знавця дичини А. Арбузова, і 1998 р. опублікував посібник «Принципи штучного розведення та облаштування шедів для утримання зайця сірого» [Архипчук 1998]. Як професійний мисливець (що очікувано для співробітника мисливської лабораторії) у той же період він став одним з авторів нарисів до довідника «Енциклопедія мисливця» (1996).

Ще до аварії на Чорнобильській АЕС зацікавився впливами атомних станцій на фауну і, по суті, в тому був піонером (принаймні в межах України), проте публікацій про це в доступному просторі не виявлено. В після чорнобильської катастрофи разом з лабораторією мисливських звірів неодноразово брав участь у чорнобильських дослідженнях і публікаціях. Зокрема, у виписках автора є тезового рівня публікації, як от: «Оцінка виносу радіонуклідів тваринами-мігрантами» (1989) та «Щодо можливості виробництва хутра на забруднених територіях» (1998).

---

[1] На жаль, після його звільнення колекція ця була занедбана і разом з іншими остеологічними матеріалами винесена в один з сараїв зоологічної біобази «Теремки», який наразі (на 2023 рік) є заваленим; щоденники чи картки записів також не знайдено.

Після переходу до Мінприроди (1990) займався питаннями охорони тваринного світу. Серед доробків того часу — конференційна публікація «Критерії та охорона рідкісних видів тварин, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного списку» [Архипчук 1992] та посібник «Охорона тваринного світу» [Борейко *et al.* 1992], а 2009 р. став секретарем редколегії видання «Червоної книги України».

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

За спогадами колег, Віктор Олександрович був у мисливствознавстві пересічним фахівцем і слабеньким у плануванні досліджень та освоєнні методик, проте це повною мірою компенсував в полі і був непоганим мисливцем. Проте, з полюваннями були пов'язані й гучні скандали на рівні директорату[2], які він «розрулював», один із них був пов'язаний із загибеллю пса (дратхара) одного відомого директора мисливського господарства після невдалого пострілу одного колеги. Справа було дійшла до рівня міністрів і директорів, але він домовився і привіз з елітного підмосковного розплідника двох лайок, чим задовольнили директора, і одну з них залишив собі.

Мав непростий характер, через що мав обмежене коло спілкування. Окрім того, у нього завжди були складності польової роботи через шлункову хворобу (критично погано переносив голод). На тій підставі оформив «чорнобильську» інвалідність і пішов з групи, слідом неочікувано з'явившись Держкомлісі. Через його законний інвалідний режим (2–3 дні на тиждень), який не влаштовував керівництва, його звідти скоро попросили.

Це був пристрасний колега, про якого і його трьох дружин і таємних колежанок ходило чимало кумедних історій. З ними разом він мав п'ять дітей, всі дівчатка. Попри безкінечні пригоди і розлучення, він незмінно відзначався увагою до всіх дітей і був турботливим батьком, знаходячи можливості для додаткових заробітків для їхньої підтримки.

Відомо про цікавився розведенням бджіл, чому сприяли давні контакти з теремківською командою зоологів. На пенсії, за повідомленнями його колег, разом із дружиною і двома дочками захопився фермерством, купив будинок під Макаровим, де вирощував гусей, полуницю під плівкою, а ще створював заказник біля садиби, чим не раз хвалився, коли бував у Києві і заходив в гості до колег. Жодних відомостей після 2011 р. про дослідника автор не знайшов, проте, за повідомленням із Макарівської селищної ради, на цей час він живий-здоровий і проживає в с. Вільне Томашівської громади.

Подяки. Дякую колегам, які сприяли збору відомостей, — М. Головушкіну, І. Легейді, О. Малезі, О. Колесніку, Л. Прокопчук, Л. Шевченко.

---

[2] Важливо знати, що в ті часи мисливці зоологи мали певні привілеї, серед яких — можливість отримання «робочих» рушниць і цілорічного полювання з науковою метою. В мисливському колективі ІЗАН було близько 10 осіб, включаючи колектив мисливської лабораторії та ближніх до них колеги, для яких важливі такі матеріали (музейники, паразитологи, морфологи).

Література

Абеленцев, В. И., Л. С. Шевченко, В. А. Архипчук. 1972. Сельское хозяйство и дичь. *Охота и охотничье хозяйство*, № 9: 12–13; № 10: 29–21; № 11: 18–19.

Абеленцев, В. И., В. А. Архипчук, Л. О. Шевченко. 1973. Гибель дичи в сельскохозяйственных угодьях и проблемы ее охраны. *В кн.: Развитие охотничьего хозяйства Украинской ССР*: материалы второй конференции. Киев, 25–28.

Архипчук, В. А. 1979. Разведение зайца-русака. *Охота и охотничье хозяйство*, № 2: 6–7.

Архипчук, В. А. 1983*a*. Особенности постнатального роста зайца-русака (Lepus europaeus Pallas, 1778). *В кн.: Морфологические особенности позвоночных животных Украины: сб. науч. тр*. Наукова думка, Киев, 5–11.

Архипчук, В. А. 1983*b*. *Размножение и постнатальное развитие зайца-русака: Автореф. дис. ... канд. биол. наук*. Киев, 1–22.

Архипчук, В. 1992. Критерії та охорона рідкісних видів тварин, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного списку. *В кн.: Проблеми охорони видів фауни і флори, занесених до Червоної книги України* (Науково-практичний семінар. Тези доповідей). Ойкумена, Миколаїв, 14–16.

Архипчук, В. А. 1998. *Принципы искусственного разведения и устройство шедов для содержания зайца-русака: конспект лекций*. Наукова думка, Київ, 1–86.

Борейко, В. Е., В. О. Архіпчук, В. О. Бриних, І. М. Горбань, В. М. Грамма, [et al.]. 1992. *Охорона тваринного світу.* Урожай, Київ, 1–224.

Волох, А. М., В. А. Архипчук, В. И. Гулай, Н. Н. Евтушевский, Л. С. Шевченко. 1988. Особенности динамики численности зайца-русака на территории УССР. *В кн.: Изучение териофауны Украины, её рациональное использование и охрана*. Наукова думка, Київ, 19–34.

Резюме

Загороднюк, І. **Віктор Архипчук: дослідник мисливської фауни, знавець біології зайців.** — Нарис про дослідника, що все життя присвятив теріологічним дослідженням і пройшов шлях від аспіранта академічного інституту зоології до чиновника міністерства екології. Як співробітник мисливської лабораторії займався темою репродукції і росту зайців в умовах неволі, публікації цього циклу займають період 1972–1998 рр. Зібрав значну остеологічну колекцію, яка найімовірніше втрачена. У старшому віці переймався питаннями охорони природи і був серед авторів посібника «Охорона тваринного світу» (1992) то секретарем редколегії Червоної книги України (2009).

Novitates Theriologicae, Pars 16: 240–242 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1650

Олександр Вікирчак — зоолог, мандрівник, знавець природи Поділля й Придністров'я

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Oleksandr Vikyrchak, a zoologist, traveller, and expert in the nature of Podillia and Transnistria.** — An essay about a colleague whose scientific activity is primarily related to the study of mammals of Central Podillia and the Dnister Canyon. The researcher's attention is focused on studying different groups: troglophilic bats and rodents, hydrophilic animals (beavers, water shrews), steppe fauna (wild rabbits, hillok mice). In addition to mammalogical research, he pays considerable attention to the study and protection of the caves of Podillia and the Dnister Canyon, the creation of new protected areas and objects, and the organisation of regional conferences. As the head of the scientific department of the Dnister Canyon National Park, he is a key author of the Chronicle of Nature of the park.

Біографічні деталі

Вікирчак Олександр Костянтинович, народився у 1960 році у с. Старий Вовчинець Глибоцького р-ну Чернівецької області. Одразу після закінчення школи в рідному селі (1977 р.) поступив на біологічний факультет Чернівецького університету. Спеціалізувався по кафедрі зоології під керівництвом проф. І. Шнаревича. Після завершення навчання протягом наступних 30 років (1983—2012 роки) працював учителем біології у школах Буковини та гімназії м. Заліщики, керівником гуртків позашкільних закладів освіти.

У 2012 р. перейшов на роботу у новостворений національний парк «Дністровський каньйон» на посаду начальника науково-дослідного відділу.

За сайтом НПП (2023), Сфера діяльності дослідника: загальна організація науково-дослідної діяльності, зоологія хребетних тварин, історія заповідної справи, організація екологічної освіти, пропаганда екологічних знань, міжнародні зв'язки та зв'язки з громадськістю, організація наукових (науково-технічних) форумів, конференцій.

Рис. 1. Олександр Вікирчак — учасник XXII (Бакотської) Теріошколи 2015 року.

Ключові доробки в галузі теріології

Теріологічні дослідження започатковано при виконанні в університеті дипломної роботи за темою «Еколого-фауністична характеристика дрібних ссавців Буковини» (1982), ключові дані з цього і суміжних досліджень опубліковано лише згодом [Вікирчак & Загороднюк 2010].

Працюючи у загальноосвітніх навчальних закладах, продовжував займатися зоологічними дослідженнями. Проводив обліки кажанів та їх кільцювання в печерах середнього Дністра та Карпат. Відповідно, з часом з'явилися й відповідні публікації з даними про обліки 1984–2000 рр. [Вікирчак 2018] і в подальші роки [Вікирчак *et al.* 2020, 2021]. Продовження цих досліджень в Нацпарку дало нові дані й про інших троглофільних ссавців, зокрема вовчків [Вікирчак & Площанський 2020]. У парку розпочато дослідження гідрофільних ссавців, зокрема вивчення формування популяцій бобра [Вікирчак & Площанський 2017] і стану популяцій рясоніжки [Вікирчак 2022].

Увагу дослідника привернули й дослідження зміни наземної теріофауни Поділля, зокрема історія акліматизації на Тернопіллі популяцій кроля [Вікирчак & Бачинський 2019] та формування північних (на лівобережжі Дністра) популяцій миші курганцевої [Вікирчак 2020]. Великим підсумком став огляд ссавців Каньйонового Придністер'я [Вікирчак 2023].

Інші дослідження, чесноти, відзнаки

Дослідник у період роботи у загальноосвітніх навчальних закладах вів туристсько-екологічні гуртки, з учасниками яких, зокрема й проводив дослідження троглофільних видів ссавців. У дослідника також є декілька праць, присвячених зимовій орнітофауні Середнього Дністра (зокрема в матеріалах Подільських читань 2022 р.), аналізу чужорідних видів тварин в регіоні НПП Дністровський каньйон (2023) тощо.

Олександр Вікирчак — організатор науково-дослідної у НПП «Дністровський каньйон». За час існування установи за його найактивнішої участі підготовлено 11 томів Літопису природи. Він один з організаторів серії конференцій *«Наукові засади природоохоронного менеджменту екосистем Каньйонового Придністер'я»* (2014, 2017, 2020 рр.).

Олександр Вікирчак — досвідчений мандрівник. Займався альпінізмом та спортивним туризмом. Здійснив ряд сходжень на вершини Центрального і Західного Кавказу, подорожей Українськими Карпатами, Західним Поділлям, Тянь-Шаню, Зеравшанським хребтом, відвідав усі карстові печери Поділля.

Рис. 2. Олександр Вікирчак з відвідувачами парку в уроч. Нирків Червоне: зустріч з полозом лісовим. 23.07.2020. Автор: П. Площанський (з сайту НПП).

Серед доробків дослідника у природоохороні — ініціювання створення 11 нових заповідних територій та об'єктів Тернопільщини. Захоплюється пасічництвом і збором найрізноманітніших продуктів бджільництва, фотографуванням живої природи. З пошаною до внесків у науку, краєзнавство та охорону природи своїх вчителів і попередників О. Вікирчак підготував нариси про Івана Шнаревича (2022) та Миколу Чайковського (2022).

Профіль дослідника в orcid: https://orcid.org/0000-0002-2683-9213

Література

Вікирчак, О. К., І. В. Загороднюк. 2010. Нові знахідки рідкісних видів ссавців на території Чернівецької області. *Проблеми вивчення й охорони тваринного світу у природних і антропогенних екосистемах*. За ред. І. В. Скільського та Н. А. Смірнова. ДрукАрт, Чернівці, 152–156.

Вікирчак, О. К., П. М. Площанський. 2017. Бобер європейський (Castor fiber) у Національному природному парку «Дністровський каньйон». *Наукові засади природоохоронного менеджменту екосистем Каньйонового Придністров'я*. Друк Арт, Чернівці, 103–105.

Вікирчак, О. 2018. Результати обліків троглофільних видів рукокрилих Середнього Придністер'я (Україна) у 1984–2000 рр. *Theriologia Ukrainica*, **16**: 17–24. CrossRef

Вікирчак, О., А. Бачинський. 2019. Досвід та підсумки акліматизації кроля європейського (Oryctolagus cuniculus) на Тернопільщині у 1976–1980 роках. *Theriologia Ukrainica*, **17**: 88–91. CrossRef

Вікирчак, О. 2020. Курганцева миша (Mus spicilegus) на Західному Поділлі: експансія на лівобережжі Дністра. *Theriologia Ukrainica*, **20**: 73–78. CrossRef

Вікирчак, О., П. Площанський. 2020. Знахідки вовчка сірого (Glis glis) у сховищах печерного типу в регіоні Середнього Придністер'я. *Theriologia Ukrainica*, **19**: 96–102. CrossRef

Вікирчак, О., П. Площанський, А. Бачинський. 2020. Результати обліків кажанів (Chiroptera) взимку (2019) у ключових підземних сховищах півдня Тернопільської області (Україна). *Наукові засади природоохоронного менеджменту екосистем Каньйонового Придністров'я*. Матеріали Третьої міжнародної конференції. ВІК "Сіті", Чернівці, 168–172. (гугл-переклад)

Вікирчак, О., П. Площанський, А. Бачинський, Т. Микитюк. 2021. Склад зимових агрегацій кажанів (Chiroptera) у сховищах печерного типу Тернопільського Придністер'я (обліки 2021 року). *Theriologia Ukrainica*, **22**: 111–124. CrossRef

Вікирчак, О. 2022. Рясоніжка велика (Neomys fodiens) в Національному природному парку «Дністровський каньйон». *Novitates Theriologicae,* **13**: 37–42. CrossRef

Вікирчак, О. 2023. Сучасна теріофауна лівобережжя Каньйонового Придністер'я. *Theriologia Ukrainica*, **26**: 3–28. CrossRef

Резюме

Загороднюк, І. **Олександр Вікирчак — зоолог, мандрівник, знавець природи Поділля й Придністров'я.** — Нарис про колегу, наукова діяльність якого пов'язана передусім з вивченням ссавців Центрального Поділля і Дністровського каньйону. Увага дослідника зосереджена на вивченні різних груп — троглофільних кажанів і гризунів, гідрофільних звірів (бобри, рясоніжки), степової фауни (кролі дикі й миші курганцеві). Окрім теріологічних досліджень значну увагу дослідник приділяє вивченню і охороні печер Поділля та Дністровського каньйону, створенню нових заповідних територій і об'єктів, організації регіональних конференцій. Як керівник наукового відділу Нацпарку Дністровський каньйон він є ключовим авторам Літопису природи цього Парку.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 243–245 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1651

Юрій Ільюхін — дослідник фауни та музеолог Музею природи Харківського університету

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Yuriy Illiukhin, a fauna researcher and museologist at the Museum of Nature of Kharkiv University.** — An essay about a fellow museologist, a graduate of Kharkiv University and a senior researcher at the university's Museum of Nature (MNKU). The researcher worked exclusively and consistently with the mammalian collections of MNKU, inventorying and describing the collections from year to year, analysing their volumes, collectors and unique specimens. He prepared articles on the collections of such groups as *Desmana*, Chiroptera, Ursidae, Canidae, Dipodoidea, Gliridae, *Spalax*, and Ungulata, published in professional journals. The researcher took an active part in a number of museological conferences (2007–2019).

Біографічні деталі

Ільюхін Юрій Васильович народився у Харкові 31 травня 1963 р. Протягом 1982–1987 рр. навчився у Харківському державному університеті імені О. Горького (нині Харківський національний університет ім. В. Каразіна), на біологічному факультеті. Спеціалізувався на кафедрі зоології під керівництвом О. Лисецького. У 1987–1989 роках працював у заповідниках Центральної Азії — на посаді єгеря в Тигровій балці (Таджикистан) та ст. наук. співроб. у Нуратинському заповіднику (Узбекистан). У 1989–1992 рр. — мол. наук. співроб. у Всесоюзному НДІ водної охорони (Харків).

З 1992 до 2022 р. працював у Музеї природи Харківського університету (МПХУ), у т.ч. з 1992 р. — науковим, а з 1999 р. — старшим науковим співробітником відділу хребетних. З 2015 до 2022 р. завідував фондами ссавців. Займався експозиційною, науковою і фондовою роботою. Маючи виразний заповідний старт, дослідник перейшов до музейної роботи, отримав досвід роботи з Володимиром Криволаповим, носієм історії МПХУ, і надалі інвентаризував і досліджував колекції ссавців.

Рис. 1. Юрій Ільюхін в рік виходу на пенсію, на екскурсі в Голосіївському НПП. 29.04.2023. Фото автора.

Теріологічні дослідження і колекції

Від навчання і до кінця наукової кар'єри займався вивченням ссавців. Дипломна робота (1987 р.) — «Ведмідь бурий Тебердинського заповідника» (керівники — ст. н. сп. Тебердинского заповідника Г. Бобирь і доц. каф. зоології ХДУ О. Лисецький). Всі подальші наукові доробки дослідника пов'язані з аналізом і описом теріологічних колекцій МПХУ, і з року в рік послідовно Юрій Ільюхін робив аналіз фондів, розбираючи їх, ревізуючи і описуючи в наукових працях. Такі праці значною мірою пов'язані з виданнями Українського теріологічного товариства —*Novitates Theriologicae* (2015, 2022), *Праці Теріологічної школи* (2016), *Theriologia Ukrainica* (2018, 2019), а також музейними виданнями — *Geo&Bio* (2018) та збірниками серії *Природнича музеологія* (2013, 2015, 2019). Значна частина працю містить каталожну та кадастрову інформацію. Таки, зокрема, є:

«Хохуля руська *Desmana moschata* L., 1758 в колекції Музею природи...» (Ільюхін 2015*a*), «Представники надряду Ungulata у краніологічній колекції проф. О. Браунера в Музеї природи...» [Ільюхін 2016], «Представники ряду Chiroptera в колекції Музею природи...» [Ільюхін Ю. 2018], «Поширення сліпака східного (*Spalax microphthalmus*) в Україні за матеріалами зоологічних колекцій» [Коробченко *et al*. 2018], «Представники родини Ursidae в Музеї природи Харківського університету та їхні краніологічні особливості» [Ільюхін 2019*a*], «Надродина Стрибакуваті (Dipodoidea) в колекції Музею природи...» [Ільюхін 2020], «Гризуни родини Вовчкових (Gliridae) у колекції Музею природи...» [Ільюхін 2021]. Трохи осторонь стоїть праця «Вовчок сірий (*Glis glis*) на території Більського археологічного комплексу» [Бондаренко, Ільюхін 2022], присвячена опису природної популяції, проте поштовхом стали колекційні зразки із зазначеного місцезнаходження.

Праці Ю. Ільюхіна були представлені на низці музейних конференцій, у т.ч. 2007 р. на конференції з нагоди 200-річчя МПХУ та на трьох музеологічних конференціях циклу «Природнича музеологія» в ННПМ.

Конференційні праці: «Порівняльна краніометрія черепів дрібних котових з фондових колекцій Музею природи...» (з В. Бондаренком, 2007), «Краніологічна колекція родини псових у фондах Музею природи...» (з В. Криволаповим, 2013), «Рід *Felis* в остеологічній колекції О. Браунера в Музеї природи...» (з В. Криволаповим, 2015), «Представники родини Ursidae в колекції Музею природи...» (2019).

Рис. 2. Юрій Ільюхін на 25 (Поліській) Теріошколі. 3.10.2018. Поруч О. Марковська. Фото автора.

Додаткова інформація

Юрій Ільюхін завжди приязно ставиться до колег і відгукується на різні питання щодо колекцій або перевірки колекційних даних, на запрошення до участі у наукових форумах, де не раз виступав з доповідями про унікальні колекції МПХУ. Він неодноразово брав участь у вже згаданих музеологічних конференціях та в Теріологічних школах (напр., 2017 р. в Одеському університеті та 2018 р. у Поліському природному заповіднику).

З повагою до своїх найближчих колег, які стали його вчителями, дослідник підготував пам'ятні статті, опубліковані у фахових виданнях, зокрема нарис про Володимира Криволапова (1951–2015) [Ільюхін 2015*b*] та про свого університетського керівника Олександра Лисецького [Ільюхін 2019*b*].

Профіль дослідника в Гугл-Академії (h = 3): user=dVxeoVwAAAAJ

Література

Бондаренко В., Ю. Ільюхін. 2022. Вовчок сірий (Glis glis) на території Більського археологічного комплексу (Полтавщина). *Novitates Theriologicae*, **13**: 80–82. CrossRef

Ільюхін, Ю. 2015*a*. Хохуля руська Desmana moschata L., 1758 в колекції Музею природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. *Novitates Theriologicae*, **9**: 175–179.

Ільюхін, Ю. 2015*b*. Пам'яті Володимира Криволапова (1951–2015). *Праці Теріологічної Школи*, 13: 143–144. CrossRef

Ільюхін, Ю. 2016. Представники надряду Ungulata у краніологічній колекції проф. О. Браунера в Музеї природи Харківського університету. *Праці Теріологічної школи*, **14**: 49–55. CrossRef

Ільюхін Ю. 2018. Представники ряду Chiroptera в колекції Музею природи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. *Theriologia Ukrainica*, **16**: 77–84. CrossRef

Ільюхін, Ю. 2019*a*. Представники родини Ursidae в Музеї природи Харківського університету та їхні краніологічні особливості. *Theriologia Ukrainica*, **18**: 52–56. CrossRef

Ільюхін, Ю. В. 2019*b*. Олександр Сергійович Лисецький і колекція кажанів Музею природи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Біологія*, **33**: 156–160. CrossRef

Ільюхін, Ю. 2020. Надродина Стрибакуваті (Dipodoidea) в колекції Музею природи Харківського університету імені В. Н. Каразіна. *Novitates Theriologicae*, **11**: 107–112. CrossRef

Ільюхін, Ю. 2021. Гризуни родини Вовчкових (Gliridae) у колекції Музею природи Харківського університету імені В. Н. Каразіна. *Theriologia Ukrainica*, **22**: 3–10. CrossRef

Коробченко, М., І. Загороднюк, Ю. Ільюхін. 2018. Поширення сліпака східного (Spalax microphthalmus) в Україні за матеріалами зоологічних колекцій. *Geo & Bio*, **16**: 63–75. CrossRef

Резюме

Загороднюк, І. **Юрій Ільюхін — дослідник фауни та музеолог Музею природи Харківського університету.** — Нарис про колегу-музеолога, випускника Харківського університету і старшого наукового співробітнику Музею природи цього університету (МПХУ). Дослідник працював виключно і послідовно з колекціями ссавців МПХУ, з року в рік інвентаризуючи і описуючи колекції з аналізом їх обсягів, колекторів та унікальних зразків. Ним підготовлено статті про колекції таких груп, як *Desmana*, Chiroptera, Ursidae, Canidae, Dipodoidea, Gliridae, *Spalax*, Ungulata, опубліковані у фахових виданнях. Дослідник брав активну участь у низці музеологічних конференцій (2007–2019 рр.).

Novitates Theriologicae, Pars 16: 246–249 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1652

Тетяна Крахмальна — дослідниця фауни копитних неогену України

Леонід Рековець, Аліна Ступак

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: leonid.rekovets@upwr.edu.pl; orcid: 0000-0001-9934-7095
e-mail: a.v.stupak1992@gmail.com; orcid: 0000-0002-5178-498X

Rekovets, L., A. Stupak. **Tetiana Krakhmalna, a researcher of the ungulate fauna of the Neogene of Ukraine.** — Materials about the life and work of T. Krakhmalna, a well-known in Ukraine and abroad palaeomammalogist, are presented, and her achievements in the study of extinct ungulates and proboscideans of the Late Neogene of Ukraine and Europe are analysed. The data of morpho-systematic studies of the osteology of extinct forms with conclusions of taxonomic and systematic content are analysed. The features of the development of hyparion faunas at that time, their stratigraphic confinement and the dynamics of palaeobiocoenoses are characterised. The reconstruction of climate in connection with the change of water basins of the Eastern Paratethys was carried out. Her achievements in the field of museology and analysis of the achievements of Ukrainian palaeomammalogists are presented.

Біографічні деталі

Тетяна Вікторівна Калашнікова народилася 16.01.1956 в с. Туда Ферганської обл. Узбекистану. В її ранньому дитинстві сім'я переїхала до м. Ставропіль (рф). По закінченню школи Тетяна переїхала до м. Сиктивкар, де пропрацювала в школі № 38, 1974 р. вступила до Сиктивкарського університету. Після 1 курсу перевелася на біолого-ґрунтознавчий факультет Ростовського університету. З III курсу зайнялася палеозоологією.

У 1979 р. закінчила з відзнакою Ростовський університет і направлена на роботу до Алтайського університет, як м. н. с. лабораторії археології та етнографії. 1981 р. вступила до аспірантури Інституту зоології АН УРСР (ІЗАН) у відділ палеозоології до О. Л. Короткевич, відомої дослідниці гіпаріонових фаун України.

Рис. 1. Крахмальна (Калашнікова) Тетяна Вікторівна. Кінець 1980-х років. Фото з особової справи.

Після аспірантури і до завершення наукової кар'єри працювала у відділі палеозоології ІЗАН (згодом у складі ННПМ НАН України). У 1988 р. захистила кандидатську дисертацію про формуванню фауни копитних неогену України, пізніше опубліковану [Крахмальная 1996]. Протягом 1998–2019 рр. була на посаді ст. наук. сп. ННПМ, у 2007–2011 рр. виконувала обов'язки завідувача відділу палеозоології хребетних ННПМ.

Ключові наукові доробки

Перші палеонтологічні дослідження пов'язані з колекціями Ростовського краєзнавчого музею під кер. В. Байгушової та колегами з ЗІН (Ленінград). Наукова тематика в ІЗАН була сконцентрована на вимерлій фауні копитних з місцезнаходження Нова Еметівка на Одещині (пізній міоцен). Нею показано, що в цьому захороненні представлено два остеологічні горизонти, з фауною раннього та середнього меотису (7 і 6 млн. років). У кожному з них визначено 14–17 видів хоботних та копитних і проведено морфологічні описи решток [Крахмальная 1996]. Особливо глибокому аналізу піддані матеріали з родів *Hipparion*, *Palaeotragus, Gazella*, *Procapra*, *Mesotragocerus, Procobus, Palaeoryx* та низки інших, із залученням матеріалів по інших групах ссавців, птахів, плазунів і рослин. Це дозволило сформулювати важливі висновки щодо катенів, які відображають динаміку фітоценозів та теріоасоціацій на початку міоцену [Крахмальная 1996; Сябряй & Крахмальная 2000].

Серія окремих публікацій Т. В. Крахмальної 1996–2019 рр. присвячена ревізії систематики таких таксонів як *Hipparion, Chalicotherium, Rhinocerotidae, Propotamochoreus* т.і. [Forsten & Krakhmalnaya 1997; Krakhmalnaya Forsten 1998; Made & Krakhmalnaya 1999; Petronio *et al.* 2007]. Вперше для території України описана морфологія решток *Procobus melania* и *Palaeoryx pallasii*, обґрунтовано розуміння об'єму роду *Hipparion*. Нею підсумовано, що фауна великих ссавців пізнього неогену України включає понад 50 родових таксонів, проведено аналіз змін складу гіпаріонових фаун пізнього міоцену та показано, що ці зміни відбувалися відповідно до динаміки палеоландшафтів, пов'язаних зі зміною меж Східного Паратетису в пізньому неогені [Крахмальная 1996, 2007].

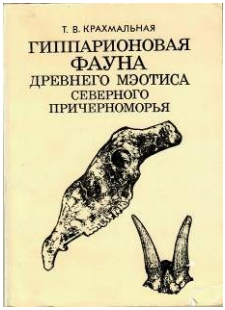

Після публікації монографії О. Л. Короткевич (1988) щодо історії гіпаріонових фаун Європи, Т. В. Крахмальна зробила суттєвий науковий поступ в ревізії складу фауни копитних, хоботних і носорогових пізнього міоцену України і Європи. Вона привела у відповідність із сучасними уявленнями таксономічний склад фауни та проаналізувала родинні зв'язки низки видів [Крахмальна 2007].

Рис. 2. Палітурка монографії Т. В. Крахмальної 1996 року.

Рис. 3. Тетяна Крахмальна в колі колег, на конференції в Кракові, травень 1994. На фото зліва направо: Ігор Загороднюк, Леонід Рековець, Тетяна Крохмальна, Evangelia Tsoukala. Фото з архіву автора.

Після публікації монографії О. Л. Короткевич (1988) щодо історії гіпаріонових фаун Європи, Т. В. Крахмальна зробила суттєвий науковий поступ в ревізії складу фауни копитних, хоботних і носорогових пізнього міоцену України і Європи. Вона привела у відповідність із сучасними уявленнями таксономічний склад міоценової макрофауни та проаналізувала родинні зв'язки низки видів [Крахмальна 2007].

Продовжуючи доробки О. Л. Короткевич, вона розширила систему поглядів на історію гіпаріонових фаун Європи, провела систематичну та стратиграфічну каталогізацію ориктоценозів, обґрунтувала необхідність внесення поправок у таксономію хоботних і копитних пізнього сармату, особливо місцезнаходження Гриців [Made & Krakhmalnaya 1999], уточнила синоніміку окремих таксонів і правильність написання їхніх назв (*Turicius, Hyspanomeryx, Zygolophodon, Stegotetrabelodon*), окреслила таксономічні проблеми та шляхи їх вирішення [Крахмальна 2007]. В останніх роках серія публікацій за участі Т. Крахмальної присвячена вивченню ДНК вимерлих форм ссавців.

Чесноти і захоплення, суспільна робота

Тетяна Вікторівна була і залишається освіченою і фахово добре підготовленою особою, вимогливою до себе і до колег. Її відзначають такі риси характеру, як чесність, порядність, справедливість, відповідальність, сумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків.

У професійному житті вона проявляла належну службову активність, була членом наукових рад та редакцій, заохочувала співробітників працювати науково та в музейній царині. На жаль, вона не підготувала учнів, які б продовжували її справу — вивчення копитних тварин неогену.

Не можна не відзначити її високий професіоналізм в дослідженнях та в підготовці і написанні текстів, в яких вона завжди логічно, послідовно і зрозуміло викладала свої думки і узагальнення. В цьому відношенні Тетяна Вікторівна відзначалася прискіпливим стосунком до порівняльної функціональної морфології та випливаючими з цього науковими висновками.

Результати досліджень опубліковані нею у авторитетних наукових виданнях та презентувалися на міжнародних наукових конференціях (Керкраде, Париж, Тесалоніки, Краків і ін.) завдяки доброму володінню англійською.

Значна увага нею завжди приділялася музейній справі та дослідженню наукової спадщини академіків І. Г. Підоплічко і В. О. Топачевського, а також О. Л. Короткевич, про що свідчить серія її публікацій у вітчизняних виданнях. Час її керівництва відділом випав на складний період в історії країни — утвердження незалежності. У цей час праця науковця фінансувалася відчутно недостатньо. Попри це, Тетяні Вікторівні вдалося зберегти ядро колективу відділу та залучити до нього молодих фахівців.

Література

Крахмальная, Т. В. 1996. *Гиппарионовая фауна древнего мэотиса Северного Причерноморья*. Наукова думка, Киев, 1–225.

Крахмальная, Т. В. 2007. Состояние изученности хоботных и копытных позднего миоцена Украины. *В кн:* Гожик, П. Ф. (ред.). *Історія палеонтолого-стратиграфічних досліджень*. Наукова думка, Київ, 437–444.

Сябряй, С. В., Т. В. Крахмальная. 2000. Палеогеографические условия существования Гребенниковского подкомплекса млекопитающих (по палинологическим данным). *Доповіді НАН України*, № 3: 133–136.

Forsten, A., T. Krakhmalnaya. 1997. The hipparions (Mammalia, Equidae) from the late Miocene of Cherevichnoe on the northern Black Sea coast, Ukraine. *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie-Monatshefte*, **8**: 489–499. CrossRef

Krakhmalnaya, T., A. Forsten. 1988. The hipparions (Mammalia, Equidae) from the late Miocene of Novaya Emetovka-2, Odessa region, Ukraine. *Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie-Monatshefte*, **8**: 449–462. CrossRef

Made, J., T. Krakhmalnaya. 1999. The pig *Propotamochoerus palaeocherus* from the upper Miocene of Grytsiv, Ukraine. *Estudios Geologicos,* **55** (5): 283–292.

Petronio, C., T. Krakhmalnaya, L. Bellucci, G. Di Stefano. 2007. Remarks on some Eurasian pliocervines: characteristics, evolution, and relationships with the tribe Cervini. *Geobios,* **40** (1): 113–130. CrossRef

Резюме

Рековець Л., А. Ступак. **Тетяна Крахмальна — дослідниця фауни копитних неогену України. —** Подано оглядові матеріали про життя і наукову діяльність, проаналізовані досягнення її наукового доробку по вивченню вимерлих копитних та хоботних пізнього неогену України і Європи. Проаналізовані дані морфо-систематичних досліджень остеології вимерлих форм з висновками таксономічного і систематичного змісту. Охарактеризовані особливості розвитку гіпаріонових фаун в тому часі, їх стратиграфічна приуроченість та динаміка палеобіоценозів. Здійснена реконструкція клімату у зв'язку зі зміною водних басейнів Східного Паратетису. Представлені її здобутки в галузі музеології та аналізі досягнень палеотеріологів України.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 250–252 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1653

Іван Літус — фахівець у галузі акліматизації мисливських тварин, організатор «царських полювань»

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Ivan Litus, a specialist in the field of game animal acclimatisation, organiser of 'royal hunts'.** — An essay about a specialist who developed the ideas of isolated, powerful hunting grounds with the introduction of alien species, excessively high abundance of wild game and measures to maintain it artificially. His focus was primarily on game animals and everything that contributed to the 'enrichment' of hunting grounds, excluding factors of disturbance to the local people and ordinary hunters, creating a system of fenced areas for the release of imported animals and preventing their escape. He is the author of four publications on mammals (and about 10 on hunting grounds and their fauna), including the monograph 'Acclimatisation of Wild Animals' (1986).

Біографічні відомості

Літус Іван Єгорович народився 2 січня 1930 р. в с. Мала Супоївка Броварського р-ну Київщини. Після 8-річної школи навчався у ветеринарному технікумі, працював на свинокомплексі біля «Залісся». Пройшов 5 років служби на Тихоокеанському флоті. Паралельно з навчанням в технікумі вступив на біофак Київського університету, заочно (роки невідомі), спеціалізувався по кафедрі зоології хребетних, у О. Кістяківського. Був запрошений на роботу в господарство «Залісся», де став головним мисливствознавцем.

Після створення Дніпровсько-Тетерівського ДЛМГ (1967) став його керівником. 1973 року захистив в Інституті зоології АН УРСР кандидатську дисертацію. У 1990-х роках працював в мисливському главку Мінлісгоспу України [афіліація в: Перерва *et al.* 1991], ймовірно, після С. Болденкова. У лютому 1998 р. став директором створеного Мінлісгоспом ДП «Мисливське господарство "Київське"». Виховав двох синів, які стали професорами медицини. Проживає в Києві.

Рис. 1. Іван Єгорович Літус у заміській дачі в Макарівському районі, де він живе й тепер. Фото В. Літуса. Близько 2020 р.

Внески в розвиток теріології

Літус Іван Єгорович — дослідник «мисливської» фауни. Його дисертація мала назву «Акліматизація фазанів в Україні» і захищена в Києві 1973 р. [Литус 1973], її керівником був відомий орнітолог і пристрасний мисливець проф. О. Кістяківський, з яким надалі дружив довгі роки.

Три найцитованіші його праці: книга «Акліматизація диких тварин» [Литус 1986], книга про Дніпровсько-Тетерівське лісомисливське господарство [Литус 1987], стаття про стан поголів'я зубрів в Україні та перспективи його використання [Перерва *et al.* 1991]. Власне, ключовою його працею стана монографія «Акліматизація диких тварин» [Литус 1986], присвячена досвіду й підсумкам інтродукції та акліматизації окремих видів мисливських тварин (переважно ссавців, яких описано 14 видів із 16 обраних для аналізу), розглянуто зміни тварин на різних стадіях акліматизації.

За книгою 1986 р. у нього було 14 праць, у т.ч. чотири — про мисливські господарства та їхню мисливську фауну (1963, 1968, 1973, 1979) та три суто теріологічні: про акліматизацію єнота уссурійського [Литус 1973], оленя японського [Литус 1978] й ондатри [Литус 1979]. Фактично ці три види (до яких згодом додався візон) і склали основу інтродукованого комплексу чужорідних видів, про успішно пройшли натуралізацію. Майже всі праці є публікаціями малого формату, переважно 2–3-сторінковими тезами, що врешті тоді було майже нормою і що контрастувало з його двома книжками.

До організації біотехнічних заходів активно залучав колег-науковців. В його підпорядкуванні був величезний колектив (1200), що дозволяло реалізувати всі задуми. Серед цих заходів була система підгодівельних майданчиків для оленів і свиней (Залісся, Дніпровсько-Тетерівське ЛМГ), створення гібридних стад свиней диких зі свійськими (Залісся), розведення зайців і качок (качок розводили в Сухолуччі). Були й масштабні акції з переселення зайців з Приазов'я (Куйбишівське господарство, поч. 1970-х рр.; І. Легейда, особ. повід.), для чого було залучено десятки єгерів, які ловили зайців сітками, мітили їх вушними мітками і перевозили до елітних господарств. Там само було створено й розплідники зайців [Архипчук 1979].

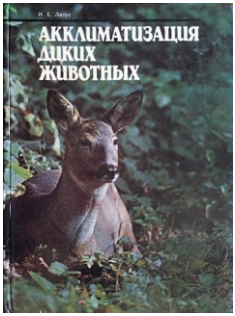

Рис. 1. Палітурка монографії І. Літуса «Акліматизація диких тварин», виданої 1986 р. видавництвом «Урожай» (Київ).

Зміст видання (адаптований переклад): Передмова (проф. М. А. Воїнственський). Вступ. Поняття і терміни. Історія акліматизації тварин в СРСР та зарубіжних країнах; основний розділ — Акліматизація мисливських птахів і звірів в Україні, з сімома підрозділами: птахи (фазан, кеклик), ссавці хижі (єнот уссурійський, скунс, візон), непарнопалі (кулан), парнопалі (лань, олень плямистий, сарна сибірська, козел гірський, муфлон європейський), зайцеподібні (кріль дикий), гризуни (нутрія, вивірка телеутка, ондатра, бабак). Зоопарк «Асканія-Нова». Висновки. Бібліографія.

Чесноти, захоплення, суспільна активність

Завжди підтримував тісні контакти з університетською і академічною професурою, що сприяло власному росту, включаючи наукові публікації й дисертацію, та розвитку біотехнічних заходів. Серед його близьких знайомих був проф. О. Кістяківський, частий гість вдома, О. Корнєєв, М. Воїнственський, О. Кормиліцин, Б. Галака, В. Архіпчук та ін. При його статусах такі стосунки були продуктивними і взаємовигідними. Проте як керівника елітного мисливського господарства його оточували далеко не науковці, постійними клієнтами були секретарі обкомів, міністри та начальників управлінь, їхні високі гості, яких він мав забезпечити умовами і результативним полюванням. Попри все, сам він, маючи зброю, майже ніколи нею на користувався.

В мережі є вітання йому як першому директору на урочистостях з нагоди 50-річчя Дніпровсько-Тетерівського ЛМГ (https://kyivlis.gov.ua). 2019 року вебсайт Державного агентства лісових ресурсів України вітав його як ветерана війни. В інтернеті є повідомлення про створене ним 1998 р. мисливське господарство «Київське» (18 тис. га), кероване нині іншими фахівцями.

Подяки. Матеріали зібрано за сприяння М. Головушкіна та І. Легейди, доповнення і фото отримано від Віктора й Олександра Літусів, яким висловлюю подяку.

Література

Архипчук, В. А. 1979. Разведение зайца-русака. *Охота и охотничье хозяйство*, № 2: 6–7.

Литус, И. Е. 1973. *Акклиматизация фазанов на Украине*. Автореф. дис. … канд. биол. наук. Киев, 1–24.

Літус, І. Є. 1974. Про акліматизацію єнотовидного собаки на Україні. *В кн.: Лісове господарство, паперова і деревообробна промисловість. Збірник № 5*. Київ, 14–15.

Литус, И. Е. 1978. Акклиматизация пятнистого оленя на территории Украины. *В кн.: III Всесоюзное совещание по акклиматизации охотничьих животных*. Ураджай, Минск, 140–142.

Литус, И. Е. 1979. Акклиматизация ондатры на территории Украины. *В кн.: Проблемы ондатроводства*. Киров, 281–282.

Литус, И. Е. 1986. *Акклиматизация диких животных*. Урожай, Киев, 1–192.

Литус, И. Е. 1987. *На разливах Тетерева [Днепровско-Тетеровское государственное заповедное лесоохотничье хозяйство]*. Урожай, Киев, 1–173.

Перерва, В. И., И. Е. Литус, В. И. Крыжановский. 1991. Состояние поголовья зубров на Украине и перспективы его рационального использования. *Вестник зоологии*, № 5: 11–15.

Резюме

Загороднюк, І. **Іван Літус — фахівець у галузі акліматизації мисливських тварин, організатор «царських полювань».** — Нарис про фахівця, який розвивав ідеї ізольованих потужних мисливських господарств з інтродукціями чужорідних видів, надмірно високою чисельністю дичини та заходами з її штучного підтримання. Його об'єктами уваги були передусім мисливські звірі і все те, що сприяло «збагаченню» мисливських угідь, з виключенням факторів турбування місцевим населенням та пересічними мисливцями, створення системи загороджених територій для випуску привозних тварин і запобігання їх виселенням. Був автором чотирьох публікацій про ссавців (і близько 10 про мисливські господарства та їхню фауну), у т.ч. монографії «Акліматизація диких тварин» (1986).

Novitates Theriologicae, Pars 16: 253–256 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1654

Микола Матвєєв як зоолог і краєзнавець Поділля

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Mykola Matveev, a zoologist and local historian of Podillia.** — An essay about one of the most prominent researchers of the fauna of Podillia, organiser of a number of nature protection areas and many regional and national conferences in Podillia. In the field of theriology, the researcher has been most notable for studying the winter population of bats in artificial and natural shelters of Podillia, studying a number of notable species that he could study simultaneously with bird research, including the squirrel and beaver. The researcher carries out a huge amount of organisational work, managing the biology speciality at the university, and is very active in the creation and functioning of protected areas of the rank of national and regional parks, the development of an ecological network, and the analysis and description of valuable natural objects, including rare fauna and world heritage sites.

Біографічна довідка

Матвєєв Микола Дмитрович народився 16 грудня 1963 р. в м. Кіров-2 Калузької обл. Після закінчення школи в 1981 р. поступив на біологічний факультет Харківського університету, після якого три роки (1986–1989) викладав біологію у ЗОШ № 7 м. Кам'янця-Подільського. Із 1989 до 1994 рр. працював у Кам'янець-Подільській станції юннатів. У 1991–1995 рр. — аспірант (заочно) Інституту зоології НАН України, де 22.12.1998 захистив дисертацію «Птахи родини синицеві в умовах Поділля». З 1994 р. — у Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка (КПНУ).

Пройшов шлях від асистента до завідувача кафедри, у 2004–2018 рр. — декан природничо-економічного і природничого факультетів. У 2005 р. отримав звання доцента кафедри біології, географії, екології. У 1996–2005 роках за сумісництвом — зоолог НПП Подільські Товтри. Керівник науково-дослідного «Центру дослідження природи Поділля» КПНУ. Керівник студентського зоологічного гуртка «Parus» (з 1996 р.). Ініціатор створення зоологічної колекції та музею природи у КПНУ.

Рис. 1. Микола Матвєєв. Фото: М. Тарасенко, 15.03.2008.

Доробки в галузі теріології

Теріологічні дослідження пов'язані з п'ятьма аспектами — вивченням кажанів як об'єктів моніторингу в ННП, вивчення синантропної дендрофільної фауни як об'єкту уваги при роботі в парку, добір об'єктів для роботи зі студентами, вивчення історії досліджень, дослідження цінності природних територій та об'єктів. Все це робиться одночасно з дослідженнями птахів. Численні експедиції, екскурсії та походи в різні регіони Поділля, які проводилися передусім з метою дослідження птахів, дозволили зібрати матеріал і по іншим систематичним групам хребетних тварин.

Дослідження кажанів почалися 1999 р. з обстеження Гуменецьких штолень та печер Залучанська, Юдік та ін.[1], згодом почалися подібні дослідження у Іванковецьких і Новоушицьких штольнях Протягом 2001–2016 опубліковано принаймні сім статей про фауну кажанів, переважно зимову [напр.: Тищенко *et al*. 2005; Дребет *et al*. 2010; Матвєєв *et al*. 2010].

Зі спеціальних досліджень важливо згадати цикл праць про вивірку (*Sciurus vulgaris*) на Поділлі, особливості гніздобудування та використання нею різних територій, включно з антропогенними міццезнаходженнями і заповідними територіями НПП «Подільські Товтри» [Матвєєв & Бучацька 2020; Матвєєв & Дребет 2022]. Подібні дослідження проведено стосовно бобра європейського (*Castor fiber*) на р. Смотрич в межах м. Кам'янця-Подільського [Матвєєв & Яцишина 2022].

Значний доробок зроблено по загальній характеристиці фауни регіону та його окремих частин, зокрема щодо підсумків вивчення ссавців Кам'янця-Подільського [Матвєєв & Тищенко 2004], хребетних заказника «Панівецька дача», Бакотська затока, НПП «Подільські Товтри», РЛП «Мальованка», Мале Полісся та ін. Прикладом подібних досліджень є й аналіз біотичного різноманіття урочища «Сатанівська дача» — об'єкту Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [Любінська *et al*. 2023] та участь у монографії «Раритети тваринного світу Поділля» [Мудрак *et al.* 2018].

Микола Дмитрович виступив одним із організаторів обох подільських теріологічних шкіл, що проходили на базі КПДПУ та НПП Подільські Товтри. Такими стали XIII Теріологічна школа-семінар, що мала назву «Раритетна теріофауна: статус, поширення, охорона» (Кам'янець-Подільський, 9–13 жовтня 2006 р.) та XXII Теріошкола під назвою «Здобування тварин на заповідних територіях» (НПП «Подільські Товтри», 5–9 жовтня 2015 р.). Ці заходи організовано спільно з його молодшими колегами — Ганною Зайцевою, Михайлом Дребетом, Мар'яном Тарасенком, за активної участі усіх колег факультету та науковців Парку. Опубліковано звіти про ці школи-семінари (*Праці Теріошколи*, 2008, том 9; *Theriologia Ukrainica*, 2018, том 16).

---

[1] Активну участь у цих дослідженнях брали студенти гуртка «Parus», майбутні відомі дослідники Михайло Дребет, Аня Зайцева, Роман Рабчевський, Юлія Сидорчук, Мар'ян Тарасенко та ін.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Головним напрямом наукової діяльності дослідника є орнітологія: птахам бути присвячені і дипломна робота, і дисертація, і низка подальших досліджень стосовно орнітофауни Поділля. Микола Матвєєв — член Західноукраїнського орнітологічного товариства (у 2014–2023 рр. — його президент), член (і заступник голови) НГО «Товариство подільських природодослідників та природолюбів». Ініціатор та один з організаторів Всеукраїнських студентських орнітологічних шкіл-семінарів та студентських орнітологічних конференції, які з 2006 р. проводяться на території НПП «Подільські Товтри», НПП «Дністровський каньйон» та РЛП «Мальованка».

Член низки наукових рад, зокрема Науково-технічної ради при НПП Подільські Товтри (з 2005), Координаційної ради зі сприяння формуванню регіональної екомережі ... Хмельницької області (2005–2021), Басейнової ради Дністра (2018–2023), українсько-молдавської робочої групи з питання екосистем і біорізноманіття при Комісії зі сталого використання та охорони басейну річки Дністер Міндовкілля України (з 2018). У складів робочих груп брав участь в обґрунтуванні необхідності створення НПП «Хотинський», «Мале Полісся», «Верхній Буг» та Проєктів організації території низки ПЗТ.

Серед примітних подій стала й Перша Всеукраїнська конференція «Природнича музеологія», організована М. Матвєєвим та М. Тарасенком у вересні 2009 р. на базі природничого факультету КПНУ.

Автор понад 200 наукових, методичних і науково-популярних публікацій, серед яких шість монографій і два навчальних посібники. Профіль в Гугл-Академії: https://scholar.google.com.ua/citations?user=lRUZCvkAAAAJ

За час досліджень виконав понад 50 наукових проєктів, у т.ч. низку держбюджетних та госпрозрахункових тем і грантів. Брав участь у заповіданні водно-болотних угідь міжнародного значення, постійно бере участь у підготовці Літописів природи НПП «Подільські Товтри» та НПП «Мале Полісся». Одним із напрямків пошуку є історія досліджень фауни Поділля, включно з долями зоологів, що працювали тут. Серед героїв розвідок — Густав Бельке, Петро Бучинський, Василь Храневич, Каленик Геренчук, Михайло Воїнственський [напр., Матвєєв 2022].

Рис. 2. Микола Матвєєв з колегами на XIII Теріошколі в Бакоті (стоять: М. Матвєєв, А. Дулицький, І. Загороднюк; сидять: В. Тищенко, О. Шпак). Автор М. Тарасенко, 13.10.2006.

Микола Дмитрович має низку вагомих відзнак, серед яких — Премія імені Петра Бучинського в галузі природничих наук та екології (2002), почесна грамота МОН України (2003), знаком МОН України «Відмінник освіти України» (2008), грамотою Державного управління охорони навколишнього природного середовища в Хмельницькій області (2012).

Література

Дребет, М., М. Матвєєв, М. Тарасенко. 2010. Результати обліку кажанів Національного природного парку «Подільські Товтри», на зимівлі 2008 року. *Праці Теріологічної Школи*, **10**: 47–52. CrossRef

Любінська, Л., М. Матвєєв, М. Дребет, О. Оптасюк, М. Рагуліна. 2023. Біотичне різноманіття урочища «Сатанівська дача» — об'єкта Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Україна). *Geo&Bio*, **23**: 107–130. CrossRef

Матвєєв, М. Д., В. М. Тищенко. 2004. Ссавці. *В кн.: Біорізноманіття Кам'янця-Подільського*. Ліга-Прес, Львів, 171–175.

Матвєєв, М. Д., М. В. Дребет, Ю. В. Сидорчук, М. О. Тарасенко. 2010. Зимова фауна кажанів Chiroptera Гуменецької штольні (НПП «Подільські Товтри»). *Подільський природничий вісник*. **1**: 124–149.

Матвєєв, М. Д., О. С. Бучацька. 2020. Особливості гніздобудування вивірки лісової (Sciurus vulgaris) в умовах Кам'янця-Подільського. *Theriologia Ukrainica*, **20**: 139–149. CrossRef

Матвєєв, М. 2022. Василь Храневич — дослідник фауни Поділля. *Novitates Theriologicae*, **14**: 349–351. URL

Матвєєв, М., М. Дребет. 2022. Вивірка лісова (Sciurus vulgaris) у природних та антропогенних біотопах Національного парку «Подільські Товтри». *Theriologia Ukrainica*, **24**: 120–130. http://doi.org/10.15407/TU2411

Матвєєв, М. Д., А. С. Яцишина. 2022. Просторовий розподіл і характеристика поселень бобра європейського Castor fiber в умовах антропогенного середовища (на прикладі м. Кам'янця-Подільського). *Подільські читання. Охорона довкілля ..., природнича освіта*. Кам'янець-Подільський, 74–75.

Мудрак, О. В., О. А. Матвійчук, М. Д. Матвєєв, [*et al.*]. 2018. *Раритети тваринного світу Поділля: стан, загрози, збереження*. За ред. О. В. Мудрака. ТОВ «Нілан-ЛТД», Вінниця, 1–564.

Тищенко, В., М. Матвєєв, Ю. Бовтунова. 2005. До фауни кажанів (Chiroptera) Хмельниччини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Біологія*, **17**: 173–183.

Резюме

Загороднюк, І. **Микола Матвєєв як зоолог і краєзнавець Поділля.** — Нарис про одного з найпримітніших дослідників фауни Поділля, організатора низки природоохоронних територій та багатьох регіональних та всеукраїнських конференцій на Поділлі. В галузі теріології дослідник найбільш відзначився у вивченні зимового населення кажанів у штучних і природних підземеллях Поділля, у вивченні низки примітних видів, які міг вивчати одночасно із дослідженнями птахів, зокрема вивірки та бобра. Дослідник веде величезну організаційну роботу, керуючи біологічною спеціальністю в університеті, ведучи найактивнішу роботу у створенні й функціонуванні заповідних об'єктів рангу національних та регіональних парків, розвитку екомережі, аналізі й описі цінних об'єктів природи, включно з раритетною фауною та об'єктами світової спадщини.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 257–260 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1655

Розора Жанна Василівна — зоолог і музеолог, керівниця Зоологічного музею Київського університету

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Rozora Zhanna Vasylivna, a zoologist, and museologist, head of the Zoological Museum of Kyiv University.** — An essay about a researcher whose entire life, from the beginning of her career to her senior years (1957–2023+), was connected with the Zoological Museum of Taras Shevchenko University of Kyiv. This museum is not only the central and most famous zoological museum in Ukraine, but also a model museum by all criteria: history, exhibition, collections, catalogues, publications, and researchers. Zhanna Rozora took part in many expeditions of the museum and was a collector and preparator of many specimens. With her participation and under her leadership, the museum grew into one of the most powerful centres of scientific research and dissemination of natural knowledge.

Біографічні деталі

Жанна Василівна Розора народилася 4 серпня 1941 р., з дитинства і дотепер проживає в Києві. Після школи, яку закінчила 1957 р., — лаборант Зоологічного музею Київського державного університету (ЗМКУ). Протягом 1965–1971 рр. — студентка біологічного факультету цього університету; у зв'язку з роботою за фахом (по місцю навчання) навчалася на вечірньому відділенні, зі спеціалізацією «зоологія хребетних».

У різні періоди була на посадах наукового співробітника, інженера, спеціаліста-біолога. У 1960–1980-х роках брала активну участь в експедиційній діяльності музею переважно в межах України задля поповнення експозиції та фондів музею. Багато років працювала у тісній співпраці з попередніми керівниками зоологічного музею О. Корнєєвим, Ю. Пащенком і Л. Писарєвою. З 1993 р. і дотепер — завідувачка ЗМКУ.

Рис. 1. Жанна Василівна Розора у фондах музею, 11.06.2007. Фото автора.

Теріологічні дослідження і колекції

Жанна Василівна — широкий фахівець, знавець багатьох груп ссавців і носій унікальних знань про кожний з представлених в експозиції чи фондах вид ссавців (і не тільки ссавців). В період інтенсивної експедиційної діяльності музею спеціалізувалася на виготовленні чучел та остеологічних зразків як дрібних ссавців, так і великих (наприклад, скелет слона та чучело зубра). Жанна Василівна була активним учасником багатьох експедицій: Крим, Карпати, Приазов'я, Туркменістан (4 рази, включно з Кугітангом та Кюрендагом). Крім того є її збори з околиць Києва, таких як Поля зрошення, Оболонь, Дубки, Водогін (тепер ці урочища освоєні містом і де нові експедиційні дослідженні неможливі, тому зібрані матеріали унікальні).

Одним із вагомих доробків дослідниці став каталог теріологічних колекцій ЗМКУ. Цей каталог представляє собою детальні описи всіх зразків, вміщені на спеціальних облікових картках. В його стислій опублікованій версії узагальнено всі дані про кількість зразків і поширення їх за природними регіонами, адміністративними одиницями та країнами [Михалевич *et al.* 1993]. Підготовлено й розгорнуті каталоги колекцій, які «чекають» на друк.

Теріологічні колекції музею розвивалися за активної участі Жанни Василівни[1]. Від перших її експедицій (Туркменістан 1958) колекція музею поповнилася 2 тис. зразків, і третина їх зібрана і препарована ЖВ або за її участі (з 1958 р. всі черепи чищені нею). Як приклад, в опрацьованих автором матеріалах є записи про збори таких груп, як *Eptesicus*, *Talpa*, *Sorex*, *Crocidura*, *Spermophillus*, *Mus*, *Sylvaemus*, що походять з таких місцезнаходжень, як: • Великоанадольський ліс (1961, Донеччина); • Кам'яні Могили (1973); • пол. Пожижевська і Брецкул (1966, Карпати); • Київ та околиці (1961–1974); • Крим (1972); • хр. Кугітанг та ущ. Дарай-Доре (1961, Туркменістан).

Зокрема, серед зборів дослідниці є такі матеріали (за журналом надходжень музею): • Київщина: 7 *Sorex minutus*, 3, *S. araneus* 3 *Myodes glareolus*, 3 *Micromys minutus* (Оболонь, 1961, 1963), 1 *S. araneus* (Бориспіль); • Донецька обл.: 7 *Crocidura suaveolens* (Великоанадоль, 1961), 5 *Mus musculus* (Великоанадоль), 3 *Microtus arvalis* (там само), 10 «*Apodemus sylvaticus*» (Кам'яні Могили, 1973), 3 *Microtus* «*arvalis*» (там само), 3 «*Citellus*» *pygmaeus* (там само); • Івано-Франківська обл.: 9 «*Microtus*» *nivalis* (Чорногора, 1966); Крим: 8 «*Apodemus sylvaticus*» (гори, ур. Чайний будиночок, 1972), 16 *Microtus* «*arvalis*» (там само); • Туркменістан: 5 *Ochotona rufescens* (Даната, хр. Кюрендаг), 3 *Spermophilopsis leptodactylus* (Казанжицький р-н), 7 *Meriones erythrourus* (3 Казанжицький р-н та 4 оз. Часках), 28 *Rombomys opimus* (11 оз. Часках, 17 п. Нічка); 3 *Dipus sagitta* (Красноводський р-н), 21 *Allactaga elater* (там само), 3 *Calomyscus bailwardi* (Небитдаг). Загалом теріологічна колекція ЗМКУ нараховує 7,5 тис. зразків [Розора *et al.* 2014].

[1] Варто нагадати, що всі колекції ЗМКУ довоєнного часу були знищені пожежею 1943 р.

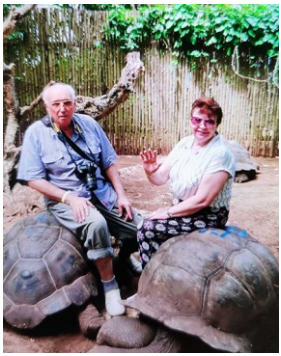

Рис. 2. Жанна Василівна завжди випромінює енергію, позитив і надзвичайну працездатність. Ліворуч — в експедиції до архіпелагу Занзібар (поруч М. Головушкін), травень 2019; фото з архіву М. Головушкіна. Праворуч — у фондосховищі: видача колекції кажанів для досліджень автора, 23.07.2014. Фото автора.

Чесноти, захоплення, суспільна активність

Фактично все життя дослідниці пов'язано з музеєм, експедиціями, мандрами, як у тривалому часі (у плині років), так і щоденному поточному житті. Маючи давній значний експедиційний досвід, з відкриттям можливостей вільного переміщення по світу (фактично з кінця 1990-х рр.) Жанна Василівна з колегами і друзями майже щороку їздить у дальні мандри. Окрім різних стандартних для українських зоологів місць досліджень (Карпати, Крим, Туркменістан тощо), відвідала Південну Африку, країни Центральної і Південно-Східної Азії, Океанію, зокрема побувала в Танзанії (о. Занзібар), Мексиці, на Кубі, в Непалі, В'єтнамі, на Борнео, у Малайзії (Таїланд), Туреччині, Єгипті, Іспанії (о. Тенерифе). І зі всіх поїздок привозить безцінні колекції.

Музей неперервно розвивається, значною мірою завдяки турботам Жанни Василівни. На початку 2000-х в музеї переобладнано за сучасними стандартами таксидермічну майстерню, на місці колишнього «мічурінського кабінету» (бібліотеки біофаку) сформовано просторі фонди хребетних, а на місці, де колись була кафедра зоології хребетних — фонди безхребетних та «мокрі» колекції. Тоді ж співробітники музею переїхали з коридору, що йде уздовж виставкової зали, у власне просторе приміщення. Протягом 2011–2013 рр. за ініціативи Ж. В. оформлено нову залу птахів — одну з найкращих, які тільки можна знайти в Україні чи суміжних країнах.

Експозиція і фонди музею активно використовують для просвіти і наукових досліджень. Фондові колекції ЗМКУ багаті на цінні матеріали, це одна з найкращих колекцій як Києва [Загороднюк 2022], так і України в цілому [Шидловський 2012], і за обсягами зразків музей посідає перше місце серед всіх вузівських зоологічних музеїв України [ibid.]. Тут акуратно впорядковано всі колекційні зразки, їх розміщено в шафах у систематичному порядку.

Жанна Василівна у співпраці з колективом музею приділяє значну увагу описам музею як центру науки, освіти і просвіти. Протягом 2001–2009 рр. за її керівництва і участі в редколегії видано 5 томів відновленого наукового журналу «Праці зоологічного музею КНУ» [Загороднюк 2022].

Серед важливих доробків варто назвати два випуски буклету «Зоологічний музей», у т.ч. 2001 р. [Розора *et al.* 2001], а також огляд «Зоологічний музей» у книзі «Нариси історії біологічного факультету» [Біляшівський & Розора 2004]. Вагомим доробком є альбом «Зоологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка» [Розора *et al.* 2014]. Це надзвичайно мальовниче та інформативне видання містить чимало важливої інформації і щодо історії музею, і його експозиції й наукових фондів.

Жана Василівна не раз відзначена різного рівня грамотами і відомчими відзнаками. Її незмінно цінувало й цінує керівництво університету всіх часів, оскільки її вміння представляти музей, приймати гостей університету та закордонні делегації університету, розповідати про унікальні зразки — це риси, що незмінно сприяють високому рівню визнання її як музейника і музею як осередку високих природничих знань, а так само керованого нею колективу як команди фахівців високого рівня.

Подяки

Моя щира подяка співробітникам Зоологічного музею КНУ Л. Прокопчук та М. Головушкіну за сприяння у зборі відомостей і підготовці матеріалів для цього нарису.

Література

Біляшівський, М. М., Ж. В. Розора. 2004. Зоологічний музей. *У кн.: Нариси історії біологічного факультету*. Фітосоціоцентр, Київ, 250–269.

Загороднюк, І. 2022. Зоологічні музеї та теріологічні колекції в Києві останніх двох століть: історія, цінності, перспективи. *Geo&Bio*, **22**: 37–62. CrossRef

Михалевич, О. А., А. М. Писарева, Ж. В. Розора. 1993. 1993. *Каталог коллекций зоомузея Киевского университета. 1. Млекопитающие*. АН УССР. Украинское териологическое общество. Ин-т зоол., Киев, 1–36. (Серия: Ин-т зоол. АН УССР; Препринт № 93.7).

Розора, Ж. В., М. І. Головушкін, О. Є. Зиков. 2001. *Зоологічний музей*. Київ, 1–8.

Розора, Ж. В., М. М. Біляшівський, О. В. Бідзіля та ін. 2014. *Зоологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка [альбом]*. Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київський університет, Київ, 1–159. ISBN 978-966-439-748-0

Шидловський, І. В. 2012. *Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України.* За ред. Й. В. Царика. ЛНУ ім. Івана Франка, Львів, 1–112. ISBN 978-966-613-940-8

Резюме

Загороднюк, І. **Розора Жанна Василівна — зоолог і музеолог, керівниця Зоологічного музею Київського університету.** — Нарис про дослідницю, все життя якої від початків трудової діяльності до старшого віку (1957–2023+) пов'язане із зоологічним музеєм Київського університету імені Тараса Шевченка. Цей музей є не тільки центральним і найвідомішим зоологічних музеєм України, але й взірцевим музеєм за всіма критеріями — історією, експозицією, фондами, каталогами, виданнями, дослідниками. Жанна Розора брала участь у багатьох експедиціях музею і була колектором і препаратором багатьох зразків. За її участі й при її керівництві музей виріс у один з найпотужніших центрів наукових досліджень і поширення природничих знань.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 261–264 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1656

Олексій Слободян — дослідник карпатських ведмедів та лісівник

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Oleksiy Slobodian, a researcher of Carpathian bears and a forester.** — An essay about the research of one of the most famous experts in the biology and ecology of Carpathian bears, a forester by profession and a zoologist by vocation, whose life is connected with the Carpathian region and the city of Kalush. The scientist conducted thorough research on the Carpathian bear populations, studied and analysed in detail the long-term changes in the numbers of bears in the Ukrainian part of the Eastern Carpathians, the factors of these changes, including biotopic and anthropogenic ones. Considerable attention was paid to the diet of bears and the specifics of their distribution in the territory, the features of reproduction and growth were investigated, and approaches to population survey were developed. Based on these results, a dissertation was defended (1982) and a monograph was prepared (2008).

Біографічна довідка

Слободян Олексій Олексійович — відомий дослідник з мало відомими біографічними деталями. За оцінками єдиного відомого фото (рис. 1), народився бл. 1936 р. Відомо, що абсолютна більшість подій життя пов'язана з м. Калуш на Івано-Франківщині. Місце навчання — Львівський лісотехнічний інститут, активно публікувався з 1974 р., 1982 р. захистив дисертацію (в Кишиневі). Працював з 1982 до 2003 р. у ДП Калуський лісгосп.

За вебсайтом «Калуський лісгосп» (розділ «Історія лісгоспу» https://bit.ly/3AI0dzQ), працював лісничим Калуського лісництва з серпня 1982 р. по листопад 1987 р. Після організації «ДП Калуський лісгосп», з 1995 р., був його директором (07.1995–01.2001), а з 09.2001 до 09.2003 — головним лісничим лісгоспу. На пенсії переїхав до Івано-Франківська, рік смерті невідомий.

Рис. 1. Олексій Слободян — директор ДП Калуський лісгосп; фрагмент з фото «Керівництво та лісничі Калуського держлісгоспу. 1996 р.» з сайту лісгоспу [https://bit.ly/3AI0dzQ]. Орієнтовно його вік оцінено як 60+, тобто бл. 1936 р.н. За збігами прізвищ вся його ймовірна родина пов'язана з Калушом і лісгоспом.

Доробки в галузі теріології

Всі дослідження О. Слободяна пов'язані з вивченням екології карпатської популяції ведмедя бурого. З цією темою пов'язана і його дисертація — «Бурый медведь Украинских Карпат», підготовлена у Івано-Франківську і захищена у Кишиневі 1982 р. Керівником був проф. К. Татаринов.

Олексій Слободян — активний учасник багатьох зоологічних конференцій, на яких представляв результати своїх досліджень. Відповідно, переважна більшість його публікацій була у збірниках тез доповідей та в матеріалах наукових конференцій. Тематика доповідей і повідомлень — виключно «ведмежа». Як приклади (в бібліографії тут не наводяться):

> «Медведь бурый *Ursus arctos* L. в Карпатах» (1974, Москва), «Бурий ведмідь у Карпатах та заходи по його охороні (1974, Львів), «Влияние ландшафтов Карпат на популяцию бурого медведя» (1975, Кишинів), «Состояние популяции карпатского бурого медведя и перспективы его использования в интенсивном охотничьем хозяйстве» (1975, Каунас), «Воспроизводство бурого медведя в Украинских Карпатах» (1975, Мінськ), «Влияние хищников на популяцию копытных в лесах Прикарпатья» (1975, Москва), «К экологии медведя в Карпатах (1979, Москва), «Хищничество бурого медведя в Карпатах» (1986, Москва).

Ним підготовлена серія публікацій у суто «ведмежих» збірниках за підсумками нарад «Екологія, морфологія і охорона ведмедя в СРСР» (1981, Москва), «Екологія ведмедів» (1987, Новосибірськ), «Ведмеді в СРСР» (1991, Новосибірськ), «Ведмеді...» (1993, Москва), про розмноження і розвиток ведмедя [Слободян 1981) та зміни ареалу й чисельності ведмедів в Українських Карпатах [Слободян 1987], про чисельність ведмедя в Карпатах та методики його обліку [Слободян 1991], розділ «Україна» у книзі «Ведмеді ... Розміщення запасів, екологія, використання та охорона» [Слободян 1993].

Серед статей дослідника — «К вопросу о питании карпатского бурого медведя» [Слободян 1975), «К экологии карпатского бурого медведя в зимний период» [Слободян & Гуцуляк 1976], «Экология и этология бурого медведя в Украинских Карпатах» [Слободян 1988]. Врешті, *Opus Magnus* — монографія «Бурий ведмідь Українських Карпат» [Слободян 2008].

Загалом у доробку дослідника за результатами розвідки автора є 17 наукових праць. Це відносно невелике число, проте всі вони вагомі. Як приклад, тільки у нещодавньому виданні «Ведмідь бурий (*Ursus arctos*): проблеми збереження та дослідження популяції в Україні» [Дикий & Шквиря 2015] прізвище «Слободян» згадано 60 (!) разів.

Рис. 2. Палітурка монографії О. Слободяна «Бурий ведмідь Українських Карпат» (2008).

Обрана дослідником тематика досліджень була непростою через складність роботи в горах, необхідність охоплення великих територій та ризики прямих контактів з хижаком. За його даними, що стосуються, насамперед Прикарпаття, питомо ведмежими територіями є лісові масиви Чорногори та Горганів, а типовими літніми оселищами є зростаючі зруби з малиною та ожиною [Слободян 1988]. Дослідником у низці праць і в результуючій монографії наведено детальні відомості про особливості живлення (Слободян 1975], розмноження й індивідуальний розвиток ведмежат [Слободян 1981], зміни поширення і чисельності ведмедя в Карпатах [Слободян 1987), особливості організації обліків звіра, триразових на рік [Слободян 1991]. Ним проведено детальний аналіз розподілу чисельності виду по лісокомбінатах з оцінками щільності популяцій, впливу на зміни чисельності середовищних факторів та бракон'єрства [Слободян 1991], сезонні переміщення звіра за кормними місцями, зокрема на ягідники і за ратичними, про напади ведмедів на свійських тварин [Слободян 1988].

Проте чи не найголовнішою темою, що йде через всю історію співіснування хижака і людей в Карпатах і через всі дослідження науковця, — взаємини з людьми, здобування звіра (включно з бракон'єрством), динаміка чисельності, розподіл по території та інші подібні аспекти. Дослідником показано, шо в роки відновлення популяції У 1970-х роках в українській частині Карпат було близько 1200 ведмедів зі щільністю 0,5–0,7 ос./1000 га лісових угідь [Слободян 1991], чого тепер близько немає і не є реальним, проте може бути орієнтиром для програм сталого розвитку регіону.

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Нам нічого достеменно не відомо про позанаукове життя Олексія Олексійовича Слободяна. Проте, ясно, шо це була людина значної фізичної витривалості, необхідної для роботи в горах, та належного для дослідників великих хижих рівня сміливості й рішучості. Напевно, він був вольовою людиною, і, очевидно, всі ці чесноти відіграли свою роль у тому, що власне, саме ним було організовано як велику самостійну і успішну структуру ДП «Калуський лісгосп», першим директором якого він був (з липня 1995 р. до січня 2001 р.) і де, очевидно, й закінчив свою трудову кар'єру (головний лісничий цього лісгоспу до вересня 2003 р.).

Дослідника належно згадано на сайті згаданого підприємства у розділі «Історія [Калуського] лісгоспу» (https://bit.ly/3AI0dzQ).

Література

Дикий, І. В., М. Г. Шквиря. (ред.). 2015. *Ведмідь бурий (Ursus arctos): проблеми збереження та дослідження популяції в Україні*. СІК Груп Україна, Київ, 1–135. https://bit.ly/3LnBc1A

Слободян, А. А. 1975. К вопросу о питании карпатского бурого медведя. *Вестник зоологии*, № 5: 11–16.

Слободян, А. А., М. Р. Гуцуляк. 1976. К экологии карпатского бурого медведя в зимний период. *Зоологический журнал*, **55** (5): 755–760.

Слободян, А. А. 1981. Некоторые сведения о размножении и развитии бурого медведя в Карпатах. *В кн.: Экология, морфология и охрана медведя в СССР.* Москва, 38–39.

Слободян, А. А. 1982. *Бурый медведь Украинских Карпат.* Автореф. дис. … канд. биол. наук. Кишинев, 1–23.

Слободян, А. А. 1987. Изменения ареала и численности бурого медведя в Украинских Карпатах. *В кн.: Экология медведей*. Наука, Новосибирск, 12–18.

Слободян, А. А. 1988. Экология и этология бурого медведя в Украинских Карпатах. Изученность териофауны Украины, ее рациональное использование и охрана. Наукова думка, Киев, 77–91.

Слободян, А. А. 1991. Численность бурого медведя в Украинских Карпатах и методика его учета. *В кн.: Медведи в СССР*. Наука, Новосибирск, 73–79.

Слободян, А. А. 1993. Украина. *В кн.: Медведи: бурый медведь, белый медведь, гималайский медведь. Размещение запасов, экология, использование и охрана*. Наука, Москва, 67–91. (Промысловые животные России и прилегающих стран и среда их обитания).

Слободян, О. О. 2008. *Бурий ведмідь Українських Карпат. Короткий нарис історії вивчення бурого ведмедя в Українських Карпатах.* ДКД, Івано-Франківськ, 1–160.

Резюме

Загороднюк, І. **Олексій Слободян — дослідник карпатських ведмедів та лісівник.** — Нарис про дослідження одного з найвідоміших знавців біології та екології карпатських ведмедів, лісівника за фахом і зоолога за покликанням, життя якого пов'язано з Прикарпаттям і містом Калуш. Науковець провів ґрунтовні дослідження популяцій карпатських ведмедів, докладно вивчив і проаналізував багаторічні зміни чисельності ведмедів в українській частині Східних Карпат, фактори цих змін, включно з біотопними і антропогенними. Значну увагу приділено харчуванню ведмедів і особливостям розподілу по території, досліджено особливості розмноження і росту, розроблено підходи до обліків чисельності. За цими доробками захищено дисертацію (1982) та підготовлено монографію (2008).

Novitates Theriologicae, Pars 16: 265–270 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1657

Теріошкола як невидимий коледж: підсумки 30-ти років діяльності

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **The Theriological School as an invisible college: results of 30 years of activity.** — The key stages of formation of the Theriological School (TS) as a network of specialists and as an annual meeting of theriologists from Ukraine and neighbouring countries, are considered. Established as one of the sections of the Ukrainian Theriological Society in 1993, the TS has developed into a powerful movement that includes both conferences and publishing work, and a system of working groups to coordinate, develop or distribute a number of methodological and informational developments important for the implementation of theriological research. Seven key achievements of TC are considered: 1) formation of important research topics for consideration at the annual meeting; 2) development of a system of regular roundtables and working groups; 3) actualisation of new research areas; 4) development of a system of professional growth through competitions, personnel growth and advanced training; 5) wide geography of meetings and participants; 6) peer-to-peer mode and maximum adherence to the concept of the classical school; and 7) development of information infrastructure, including a website, forum, social media pages, newsletter, and professional journal. In the context of the covid and military lockdown, there is a transition to remote forms of work, including social media channels, a website, and publications.

Вступ

Теріологічна школа — вагома віха в розвитку теріологічних досліджень в Україні. Започаткована як одна з секцій Українського теріологічного товариства (УТТ) восени 1993 року, ця мережа стала на роки єдиною формою діяльності товариства, включно з проведеннями семінарів і конференцій, роботі окремих робочих груп, виданні наукових праць [Загороднюк 1999]. Замістивши собою всю інші роботу УТТ, Теріологічна школа поступово і стала цим товариством, і 2019 року за рішенням Вченої ради ННПМ, при якому діє УТТ, діяльність Школи, її рада й робочі групи, видання і сайт школи остаточно прирівняні до відповідних форм діяльності УТТ.

Нарис діяльності Теріологічної школи за 30 років, навіть вкрай стислий, обійняв би не один друкований аркуш, тому тут обрано інший формат — перелік ідей та основних форм діяльності, які сформувалися і які мали би існувати й надалі. Якби на локдауни, викликані пандемією і війною. Проте надії є. Остання актова зустріч теріологів відбулася на школі семінарі на Хортиці у червні 2019 року [Очеретна *et al.* 2019].

Ідеї Теріошколи

Окремо важливо сказати про ідеї. В основі Теріошколи — семінар-навчання, яке пов'язано з тереновими дослідженнями і спілкуванням колег на рівних (peer-to-peer), в режимі повних академічних свобод і обміну досвідом в режимі nonstop, проте зі строгим дотриманням заздалегідь узгоджених програм і задач, виконання яких — від задуму до резолюції — було законом. Кожна школа семінар мала базову унікальну ідею для «розкрутки» і серію умовно традиційних сесій, круглих столів, майстер-класів, польових занять. За підсумками школи готувалися тематичний Теріологічний бюлетень (матеріали шкіл) та Праці Теріошколи (збірники наукових праць), які згодом переросли у журнал без тематичних випусків.

Відповідником Теріошколи, знайденим нами через роки, є концепт «невидимого коледжу» (Invisible College) виник у середині 1640-х років як неінституційована спільнота натурфілософів, які організовували зустрічі для обміну ідеями і підтримки один одного; по суті це вільні спільноти, заточені на взаємоосвіту і взаєморозвиток їхніх учасників. За визначенням у ВУЕ, ««Невидимий коледж», поняття сучасної філософії науки на позначення неінституціалізованої групи дослідників, які узгоджено працюють над спільною проблематикою, утворюючи тим комунікаційне об'єднання з доволі стійкою структурою і функціями» (https://vue.gov.ua/Невидимий_коледж). На переконання низки постійних учасників Теріошколи дослідницька спільнота, згуртована навколо Теріошколи, і є таким невидимим коледжем.

Віхи становлення

Становлення і перші п'ять років Теріошколи висвітлено у журналі «Заповідна справа в Україні» [Загороднюк 1998], що було доречною публікацією саме для цього видання, оскільки первинна назва школи — «Школа-семінар теріологів заповідних територій та біологічних стаціонарів»[1] — тобто тих двох типів осередків, де в ті роки економічних крих і соціальних перебудов *de facto* зберігалася дослідницька активність.

1. Започаткування семінарів. Теріологічну школу засновано як одну з секцій Українського теріологічного товариства (УТТ) НАН України восени 1993 року (24.11.1993) спільним рішенням трьох установ — Українського теріологічного товариства, Міністерства охорони природи та Комісії щодо заповідників НАН України. Ініціаторами її створення стали автор (заступник голови УТТ), О. Киселюк, В. Покиньчереда та О. Федорченко.

[1] Така назва зберігалася до 5 Школи включно (http://terioshkola.org.ua/en/chronicle/shk5-zvit.htm), а вже з VI Школи (1999) назви семінарів були стислими — «Теріологічна школа-семінар», «Теріологічна школа» та «Теріошкола», дві останні стосувалися і мережі, а як позначення семінарів сприймалися тільки з відповідним номером, роком або локацією (наприклад, «X Теріошкола», «Теріошкола-2020», «Луганська теріошкола», «Друга Поліська Теріошкола»).

2. Започаткування серій робочих зустрічей за вузькоспеціальними темами, яких незалежно від ритму проведення «основних» теріошкіл відбулося 10, у т.ч. щодо польової спелеобіології, кажанів і сакральної архітектури, 4 «вовчі» зустрічі на Поліссі, семінар з використання УЗ-детекторів, семінар кажани та сказ, урбоекологічний семінар, конференція щодо мисливської фауни з польовим навчанням (Теріозагартування) тощо.

3. Структура набагато ширша, ніж читання чи семінари — і майстер-класи, і круглі столи, і демонстраційні навчання, і апробації дисертацій, і конкурси дипломів, і екскурсії, і багато інших форм діяльності, і це лише у рамках щорічного зібрання, яке тривало в нормі 5 (4–6) повних діб.

4. Започаткування видань — збірника «Праці Теріологічної школи» (1998) та теріологічного бюлетеню «*Novitates Theriologicae*» (2000), яких на сьогодні видано 42 випуски (26 журналу та 16 бюлетеню); з 2016 р. журнал має статус фахового і 2018 р. перейменований на *Theriologia Ukrainica*; обидва входять до директорії DOAJ, а *Theriologia Ukrainica* також до Index Copernicus; індекси Гірша — h = 10 для NT та h = 21 для TU. Всі статті з 2010 р. мають DOI. У «дофаховий» період збірники праць публікували під обкладинками інших фахових видань [Загороднюк 2020].

5. Започаткування сайту «Теріошкола» (25.05.2003) дозволило перейти на оперативні форми поширення даних, без розсилок листів (яких було багато) та інформаційних бюлетенів (були α- і β-версії, перша з них – препринт, що розсилався по електронній пошті і друкованим «самвидавом»). Важливим доповненням був Форум Теріошколи (http://terioshkola.org.ua/forum/), який поступово згас після поширення соцмереж, проте дотепер слугує як бібліотека і джерело безцінних думок і дискусій. На сьогодні на сайті товариства є 8200 файлів у 823 папках, у т.ч. 1035 html-сторінок.

6. Робочі групи як система співпраці — одна з ключових форм роботи товариства як на щорічних семінарах (теріошколах), так і протягом року. Таких груп за час існування школи було понад 10, і всі вони мали свої акції або круглі столи на щорічних зібраннях і висвітлення на сайті і в бюлетенях. Окремі з них були і залишаються центральними для узгоджень позиції, зокрема група ABC щодо списків фауни і термінології, SICISTA щодо методів обліку дрібних ссавців, УЦОК щодо моніторингу та охорони кажанів тощо. Важливими напрямками таких груп стали впровадження майстер-класів щодо сучасних методик досліджень (УЗ-детектори, фотопастки, ГІС тощо.)

7. Ріст визнання — один з актуальних і незмінно важливих аспектів діяльності Теріошколи. Всі учасники потребували не лише обміну досвідом і роботи в режимі «невидимого коледжу», але й публікацій у фахових виданнях, апробацій дисертацій, сертифікатів підвищення кваліфікації. Все це явно непрості задачі для неформального об’єднання фахівців поступово вирішувалися, передусім завдяки самовідданій праці найбільш активних учасників Теріошколи, яких варто згадати поіменно в окремій статті.

Ключові здобутки (стисло)

1) формування актуальних дослідницьких тем або напрямків для детального розгляду в межах щорічної зустрічі (деталі вище);

2) розвиток системи регулярних постійних тем у форматі круглих столів та робочих груп (методики досліджень, номенклатура, роки звірят тощо);

3) актуалізація нових і слабо розвинених напрямків дослідження (кажани, дистанційні і прижиттєві дослідження, раритетна і чужорідна біота тощо);

4) система фахового росту через «засвітку» нових імен господарів семінарів, доповідачів та конкурсантів циклу «нові імена», організаторів круглих столів, апробація дисертацій, підвищення кваліфікації;

5) широка географія зібрань з можливістю ознайомлення кожного з досвідом роботи різних центрів та широка географія самих учасників зібрань; сприяння підвищенню рейтингів організаторів;

6) повний режим рівні (peer) і можливість доповідатися, вести круглі столи, публікуватися за критерієм доробку, без табелів про ранги; слідування концепту класичної Школи як осередку рівності і обміну рукописами;

7) розвиток стабільної інформаційної інфраструктури товариства, включно з сайтом, електронною бібліотекою, форумом, сторінками в соцмережах, інформаційним бюлетенем та фаховим журналом.

Інформація про школу

1. Друкуються звіти про щорічні зібрання, як у виданнях зовнішніх, так і на сторінках видань УТТ [Мерзлікін 2016; Загороднюк & Очеретна 2019; та ін.] огляд звітів – це і поширення інформації, і формування певного рівня традиції і строгості у підведенні підсумків серйозних зібрань, і формування системи хронік як історії, а в епоху інтернету — це створення власного інформаційного простору. Запит у Google та Scholar Google дає такі результати: «Теріошкола» — 646/84 матеріалів, «Теріологічна Школа» — 5600/981, «Theriological School» — 3670/751. Видання Теріошколи мають подібні обсяги цитувань: за версією GS журнал *Theriologia Ukrainica* має 2884 цитувань (h = 21), бюлетень *Novitates Theriologicae* — 597 цитувань (h = 10).

2. Всі роки тривав розвиток концепту Школи, на засадах «невидимого коледжу». Школа неперервно розвивалася, закріплюючи успішні перевірені часом і створюючи нові форми діяльності. Фактично це був стихійний процес, проте, як з'ясувалося, — цілком відповідний канонам невидимих коледжів та, що ширше, концепції творчих спільнот класу «шкіл» [Соболєва 2017]. При тому формувалася (а по суті відтворювалася класична) доволі суттєва відмінність від радянської моделі «наукових шкіл», в якій центральна фігура — один ключових дослідник або невелика група, які «риють в глибину», позаяк інші «риють в ширину» (думка подається за розхожим визначеннями наших вчителів у дискусіях на вчених радах Інституту зоології АН

УРСР [В. Топачевський, В. Шарпило, М. Щербак та ін.], при якому в ті часи діяв центральний осередок УТТ, а згодом і ТШ в його складі).

3) зовнішні мережі — вікіпедія — три мовні версії зі статтями і про Теріошколу, і про журнал *Theriologia Ukrainica* (українська, англійська, білоруська); виходять у самостійне плавання люди й ідеї зібрань та видань. ми були піонерами в Україні, надалі не без нашого впливу школи сформовані у форматі «ужгородських ентомологічних читань (В. Чумак, В. Рошко та колеги), подільських орнітологічних шкіл (М. Матвеєв та соратники), львівської ентомологічної школи (В. Різун та колеги). Цикли «мігруючих» зібрань почали практикувати герпетологи (Є. Писанець та колеги).

Підсумкові огляди до ювілею Теріошколи — статті «Видання Українського теріологічного товариства та розвиток часопису Праці Теріологічної школи» [Загороднюк 2015] та «50 років Теріологічного товариства в Україні: ключові віхи» [Загороднюк 2022], а також два випуски Теріологічного бюлетеню з біографічними довідками про теріологів України минулого (100 нарисів в NT15) і сучасності (83 нариси в NT15), доповнені 29-ма нарисами в цьому випуску (NT16). Також на завершальних стадіях — робота з оглядом історії теріологічних досліджень (наразі зібрано 32 нариси).

Про подальше

Теріошкола від початку була тією формою діяльності, яка була покликана компенсувати вимушену бездіяльність УТТ і загалом вкрай слабкі можливості академічних інституцій у скрутні часи початку 1990-х. На сьогодні всі покладені на теріошколу задачі виконані, як ті задачі, які були сформовані упродовж трьох десятиліть її діяльності. Обидва локдауни 2019–2023^{+} років — ковідний і воєнний — наклади жорсткі обмеження на нові активності. По суті, сталося нове друге згортання діяльності УТТ, з якого має бути вихід.

В огляді з історії теріології України з нагоди 50-річчя УТТ та 30-річчя ТШ [Загороднюк 2022: 153] автором запропоновано розвивати за умов, що склалися, сім груп задач і форм діяльності, серед них (скорочено): 1) поширення практик непрямого дослідження матеріалу (OSINT, ГІС); 2) увага до чужорідних видів та змін фауни; 3) проведення вузькопрофільних online-семінарів (за зразком робочих груп Теріошколи); 4) формування задач для об’єднаних проектів колег з обмеженими можливостями збору даних; 5) проведення воркшопів для суміжних соціумів, зокрема й аматорів; 6) посилення уваги до вивчення колекцій (генаналіз, 3D); 7) підготовка великих колективних праць на противагу широкоформатним монографіям.

До цього варто додати основну нашу надвисоку активність — ведення видання *Theriologia Ukrainica*, в якому сконцентрована значна частина поточних доробків теріологів України та низки суміжних країн. На сьогодні у цьому журналі видано понад 500 статей, і ця активність зберігається, попри все, хоча війна дуже скоротила дослідницьку активність.

Матимемо надію, що буде нове відродження товариства, з новими задачами і новими дослідниками. Основа закладена у «шкільний» період вагома, і ці доробки мають стати в нагоді новим поколінням дослідників.

Література

Дулицкий, А. И. 2004. Десятая (международная) Териологическая школа-семинар зоологов заповедников и биостационаров Украины. *Вопросы развития Крыма*, **15**: 9–19. URL

Загороднюк І. В. 1999. Теріологічна школа та розвиток теріологічних досліджень в Україні. *Заповідна справа в Україні*, **5** (1): 78–81.

Загороднюк, І. 2015. Видання Українського теріологічного товариства та розвиток часопису Праці Теріологічної школи. *Праці Теріологічної школи*, **13**: 114–142. CrossRef

Загороднюк, І., К. Очеретна. 2019. Теріологічні школи та публікації про них. *Theriologia Ukrainica*, **18**: 166–168. URL

Загороднюк, І. 2020. Огляд публікацій Теріологічної Школи у фахових виданнях та випуски Праць Теріологічної Школи «фахового» періоду. *Novitates Theriologicae*, **11**: 191–195. CrossRef

Загороднюк, І. 2022. 50 років Теріологічного товариства в Україні: ключові віхи. *Theriologia Ukrainica*, **23**: 136–156. CrossRef

Мерзлікін, І. Р. 2016. XXII Теріологічна школа-семінар (2015 р.) «Здобування тварин на заповідних територіях». *Природничі науки*, **13**: 132–135. URL

Соболєва, О. 2017. «Ходити в природу»: професійна ідентичність та дослідницькі практики в українській польовій зоології. *В кн.:* М. Гримич та О. Соболєва (ред.). *Етнографія науки. Субкультури. Повсякдення.* Дуліби, Київ, 39–74.

Очеретна, К., Н. Лебедєва, М. Ползик. 2019. Дика теріофауна в умовах трансформованих ландшафтів: звіт про 26 Теріологічну школу. *Theriologia Ukrainica*, **18**: 151–158. CrossRef

Резюме

Загороднюк, І. **Теріошкола як невидимий коледж: підсумки 30-ти років діяльності.** — Розглянуто ключові етапи становлення Теріошколи (ТШ) як мережі фахівців і як щорічного зібрання теріологів з України та суміжних країн. Створена як одна зі секцій Українського теріологічного товариства 1993 р., ТШ розвинулася в потужний рух, що включає як конференційну і видавничу роботу, так і систему робочих груп для узгодження, розробки або поширення низки методичних та інформаційних розробок, важливих для впровадження у практику теріологічних досліджень. Розглянуто сім ключових здобутків ТШ: 1) формування актуальних дослідницьких тем для розгляду в межах щорічної зустрічі; 2) розвиток системи регулярних круглих столів та робочих груп; 3) актуалізація нових напрямків дослідження; 4) розвиток системи фахового росту через конкурси, кадровий ріст та підвищення кваліфікації; 5) широка географія зібрань та учасників; 6) режим рівні в роботі та максимальне слідування концепту класичної школи; 7) розвиток інформаційної інфраструктури, включно з сайтом, форумом, сторінками в соцмережах, інформаційним бюлетенем, фаховим журналом. В умовах ковідного і воєнного локдауну йде перехід на дистанційні форми роботи, включно з каналами в соцмережах, сайтом та виданнями.

Novitates Theriologicae, Pars 16: 271–276 (2023)
doi: http://doi.org/10.53452/nt1658

Коти дикі та свійські в природі й житті людей (з нагоди Року кота в Україні 2022)

Сергій Харчук[1], Ігор Загороднюк[1,2]

[1] *Українське теріологічне товариство НАН України (Київ)*
[2] *Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)*
[1] *Email: sergubf@gmail.com; orcid: https://orcid.org/0000-0003-4342-0542*

Kharchuk, S., I. Zagorodniuk. **Wild and domestic cats in nature and human life (on the occasion of the Year of the Cat in Ukraine 2022).** — An overview of the most remarkable features of cats, both wild and domestic, that distinguish them from other animals, especially those of the totem group. The review was compiled in continuation of the tradition of preparing a selection of interesting facts about various remarkable animals of the Ukrainian fauna in the cycle '21 Facts about Unique Creatures'. The collection includes 4 sections: taxonomic block (5 items), morphological block (4 items), behavioural and ecological block (6 items), and cultural block (6 items). Popular sources on the Internet that are important for disseminating knowledge about these animals are also provided. The peculiarity of this review, unlike other cited sources, is equal attention to wild and domestic cats, since wild cats usually receive little attention.

Вступ

Коти здавна є не тільки супутниками людей, і в дикій природі, і в культурі, проте й важливими синантропами, яким людина усіляко сприяє. Це пов'язано з низкою таких ключових особливостей, як територіальність (важлива для осілого способу життя самих людей), аменсалізм (надто щодо інших хребетних, завдяки чому йде жорсткий контроль шкодочинних видів), солітарність (що важливо для господарства, де вистачить і одного кота), приязність до людей (що досягло стану релігії в міських соціумах), охайність, яка не вимагає додаткових пояснень або коментарів.

2022 рік за теріологічним календарем в Україні названо Роком Кота. Така традиція започаткована ще 2009 року і підтримується різними ініціативами і присвятами [Загороднюк 2012; Загороднюк *et al*. 2021]. Найбільш помітними подіями останнього часу в системі знань про цих істот в Україні стали публікації «Коти в Давній Русі» на вебсайті «Музей історії Десятинної церкви» [Хамайко 2021] та «Колекції котових (Felidae) у природничих музеях України та їх значення у поширенні природничих знань» з розділом «Котові як фокус-групи в поширенні знань» [Загороднюк *et al.* 2022]. Відомою є й подія «Всесвітній день кішок» (World Cat Day), яку відзначають 8 серпня з ініціативи Міжнародного фонду захисту тварин «Animal Welfare».

Серед вебресурсів в Україні є й сайт, що з нагоди цих подій створив спеціальні розділи, зокрема й про різноманіття котів [Котові... 2023] й огляд диких котів Європи [Дикі коти... 2023]. Подібні матеріали про тварин, що є героями Років звірят, ми викладаємо на вебсайті Українського теріологічного товариства *Теріологічна школа* в розділі «Види-символи» [http://terioshkola.org.ua/ua/totems.htm]. Тут наведено текст, який узято за основу матеріалу для зазначеного вебсайту, власне, його розділу «Рік кота в Україні 2022». 2022 року фото кота дикого прикрасило обкладинку журналу *Theriologia Ukrainica* (том 24).

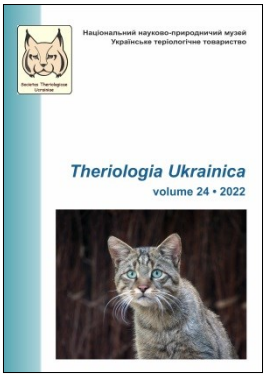

Цей огляд підготовлено у продовження традиції готувати про вибраних тварин української фауни добірку цікавинок циклу «21 факт про унікальних істот». Ця добірка включає 4 розділи — таксономічний блок (5 позицій), морфологічний блок (4 позиції), поведінковий та екологічний блок (6 позицій), культурологічний блок (6 позицій).

1. Таксономія

- Кіт, який є найвідомішим ссавцем в історії сучасної цивілізації, — це назва не виду, а цілого роду, *Felis* Linnaeus, до якого тривалий час відносили більшість видів родини котових (Felidae), а наразі — 6 сучасних видів [Харчук 2021].
- У фауні України відомо два види котів — кіт лісовий (*Felis silvestris*) і кіт свійський (*Felis catus*), при тому між ними відомі численні гібриди за рахунок втеч свійських котів у природу, через що в багатьох регіонах частка гібридів у природі може становити до 80 %.
- Найдавніші викопні зразки котів в Україні відомі з Криму з місцезнаходжень віком 11.6–1.6 тис. років тому. Час появи свійських котів не визначений, проте відомо, що їх утримували здавна (одомашнення близько 9 тис. років тому), на теренах України з часів Руси 12 ст., тобто історія нараховує не менше 1000 років [Хамайко 2021].
- Є понад 100 порід свійських котів, але всі вони мають дуже схожу форму тіла і розмір. Є гіпотези про те, що різні породи котів походять від різних видів чи підвидів «диких» котів, проте найчастіше всіх їх виводять від номінального підвиду кота степового (*Felis lybica*).
- Відносно незначна кількість видів котів, поширене явище гібридизації між ними й значна однотипність порід свійських котів за формою і розмірами тіла є наслідком високої спеціалізації, однієї з найвищих у ряді хижих. Висока спеціалізація обмежує морфологічну мінливість, проте «дозволяє» високу поведінкову пластичність.

2. Морфологія

- Коти мають неймовірно гнучкий хребет із 30 хребцями, які дуже гнучко з'єднані між собою і мають особливо еластичні амортизаційні диски між ними. Така будова хребта дозволяє котам виконувати елегантні та граціозні акробатичні прийоми. Вони здатні стрибнути у висоту на дистанцію в п'ять разів більшу, ніж власний зріст. Також коти можуть прослизати через вузькі простори, оскільки у них немає ключиць, а їхні лопатки лежать медіально на тілі.
- Подушечка носа кота має ребристий візерунок, який є унікальним, подібно до відбитка пальця людини. Коти мають значно більше рецепторів запаху, ніж у людей, тому їхній нюх у 13 разів кращий. У котів є додатковий орган, який дозволяє їм відчувати запахи в повітрі — це орган Якобсона.
- Язик свійської кішки вкритий сотнями гачкоподібних сосочків, які звернені назад і використовуються для розчісування та чищення хутра. Смакові рецептори розташовані з боків, кінчика і задньої частини язика і дозволяють свійським котам сприймати гіркі, кислі та солоні смаки, але не солодкі.
- Нормальна температура тіла котів становить від 38,3 до 39,2°C. Серце кота б'ється удвічі швидше, ніж людське — від 110 до 140 разів на хвилину. Як і в людей, у котів розрізняють групи крові, таких три — генотипи *A*, *B* і *AB*, з них тип *A* є найпоширенішим (≈ 95 % свійських кішок), тип *AB* зустрічається найрідше[1].

3. Поведінка й екологія

- Вуха котів можуть повертатися трохи більше, ніж на 180°, що дозволяє їм слухати звуки, не повертаючи голови. Вони можуть чути на частоті від 48 до 85 000 Гц, що значно вище, ніж найвищі ноти на скрипці або межі людського слуху.
- Коти мають широке поле зору до 280°. У котів не надто хороші бінокулярний зір і здатність розрізняти кольори, але периферійний зір, що реагує на рухи, значно кращий, ніж у людей.
- Коти сплять близько 16 годин на добу. Отже, семирічний кіт не спав лише два роки свого життя. Велика тривалість сну пов'язана з тим, що ці хижаки витрачають багато енергії на полювання й дослідження довкілля, тому решту часу відпочивають.

---

[1] Кішки з групою крові *A* мають низьку концентрацію природних антитіл проти *B*, а коти з групою крові *B* мають природні антитіла проти *A* у високій концентрації. Кішки з рідкісним типом *AB* не мають анти-*A* або анти-*B* антитіл і тому вони є універсальними реципієнтами для переливання крові.

- Хоча деякі дикі коти нявкають у дитинстві, у зрілому віці вони дуже рідко використовують цю вокалізацію. У дорослому віці, цей звук здебільшого призначений для спілкування з людьми.
- Коти муркочуть як під час вдиху, так і видиху з постійним малюнком і частотою від 25 до 150 Гц. Кошенята народжуються сліпими й глухими, вони відчувають мурчання матері своїми лапами. Коти муркочуть з різних причин, у тому числі для вираження щастя чи страху, а також як захисний механізм, зокрема щоб впоратися з болем і заспокоїтися.
- Станом на 2020 р. у світі нараховували ≈ 220 млн. котів (*F. lybica catus*), які проживають із господарями, і 480 млн. бездомних. Така чисельність небезпечна і для жертв цих хижих, і для популяцій котів лісового, степового й китайського — через гібридизацію. Коти щороку вбивають багато мільярдів дрібних ссавців, плазунів і птахів. Тому коти входять до списку 100 найшкідливіших інвазивних видів МСОП.

4. Культурологія

- Українська назва кіт походить від давньоруського і праслов'янського «кот», яке споріднене з германськими, кельтськими й латинськими назвами. Невідомо, яка мова була першою; отже, це давнє мандрівне слово суспільно-етнічних культур Європи й Азії.
- Давнє слов'янське слово «муркотно», збережене у поліщуків, означає самотньо: так вони говорять про людей, звичайно дітородного віку, які страждають від самотності та без кохання.
- Котові є одними з найбажаніших експонатів у колекціях зоопарків, експозиціях зоологічних музеїв та в приватному утриманні хижих звірів. У зоопарках і природничих музеях України представники родини котових посідають перше місце за інтересами з боку відвідувачів.
- В українських легендах і переказах кіт постає богоствореною істотою. Пресвята Богородиця кинула рукавицею в нечистого, який плив через море, перекинувшись на мишу. Тому з одного боку, кіт — творіння Пречистої Діви, але, з другого, він з'їв чорта, а отже, належить до тварин «нечистих». З одного боку вважалося, що коли чорний кіт перебіжить дорогу, то потрібно чекати нещастя. У той же час, кіт пов'язується з домовиком, який приносить достаток.
- Образ кота використано в численних українських колискових, загадках, приказках, казках, байках. Поширені в Україні й прізвища на основі назви тварини: Кіт, Кот, Котенко, Котик та інші.
- Лев також є тотемною твариною. Назва *лев* є праслов'янським запозиченням (через посередництво) із семітських мов. Отже, на Русі знали, хто такий лев, поважали його силу й давали дітям ім'я Лев (і Леонтій), яке, зокрема, дало назву місту Львів.

Інформація на популярних вебресурсах

Коти й котові — об'єкти підвищеної уваги на багатьох природничих і освітніх ресурсах, передусім інтернет-виданнях та в соцмережах. Серед таких джерел відмітимо публікації на BBC, зокрема, стаття Хелен Бріггс про два незалежні етапи одомашнення котів на Близькому Сході та в Єгипті [Бріггс 2017]. Значну частину вебсайта *sehrg.at.ua* присвячено котовим. Зокрема, наведено таксономічні відомості, коротку інформацію про види котових [Котові... 2023]; огляд «Дикі коти Європи» розповідає про описані 37 вимерлих європейських видів котових (на противагу до сучасних трьох видів) [Дикі... 2023]. Розділ вебсайту п'ятого каналу «Дивогляд» наводить «15 фактів про котів, що змусять вас полюбити їх ще більше» Дивопогляд 2022]. Цікаво, що вони майже не перетинаються з наведеними нами 21 фактом, які подібно до інших таких колекцій, стають матеріалами розділу «Види-символи, тотемні види» на сайті *Теріологічна школа* [Загороднюк 2023].

До Всесвітнього дня кішки (8 серпня) добірку цікавих фактів про котів опублікував вебсайт «Запоріжжя. Культура» [Цікаві факти 2020]. Вебсайт *Міжнародного союзу охорони природи* наводить відомості про поширення, екологію, стан популяцій і заходи з охорони котових [Gerngross *et al.* 2023]. Інформацію про морфологію, поширення, поведінку, розмноження й екологію диких котів подає Вебсайт *Animal Diversity Web* [Toenjes 2014].

Післямова

Рік кота завершився, проте коти залишаються не тільки в пам'яті, але й у житті багатьох людей і багатьох екосистем. Ця їхня роль є вагомою і тому котам приділяється надзвичайна увага. Як і в усіх проявах наших популярних знань про природу, важливо розрізняти особини, популяції й види.

Представники родини котових у природі повинні охоронятися і на рівні особин, і на рівні популяцій, і на рівні видів, що представлені в тій чи іншій екосистемі або в біомі загалом. Коти в житті людей важливі передусім як особини — вони майже завжди персоналізовані, мають власні імена й адреси (навіть паспорти), проте як популяціям їм, на відміну від багатьох видів диких котів, ніщо не загрожує. Тому мова має йти саме про особин. Постановка ж питання про загрози популяціям і потреби охорони на рівні урбоекосистем є очевидними перебільшеннями проблем, оскільки ознак занепаду популяцій немає, і є зовсім інша проблема — жорстоке поводження з тваринами, загибель їх від автотранспорту, бездумний випуск тварин з домівок для поповнення здичавілих груп (*feral cats* та *stray cats*). А це зовсім інша проблема, яка не має стосунку до охорони природи, де є реально важливіші задачі.

Отже, сподіватимемося, що коти залишаться улюбленцями людей не тільки в домівках, зоопарках, музеях чи кіно, але й у дикій природі. І саме дикі (лісові, очеретяні, барханні та інші) коти мають отримати належну турботу. Натомість «популяції» здичавілих безпритульних котів мали би бути

максимально обмежені тими районами, де коти виконують свою місію мишоловів, позаяк міста не повинні вирізнятися «популяціями» котів-безхатченків, які живуть на подачках й біля смітників. Коти, як свійські, так і дикі, заслуговують на постійну увагу з боку всіх людей, які, фактично зробивши їх тотемами цивілізації, суттєво нашкодили їхнім природним популяціям і мають спокутувати це щоденними турботами про цих звірів.

Література

Бріггс, Х. 2017. Як коти завоювали стародавній світ. *BBC webstite*, 20 червня 2017 URL

Дивопогляд... 2022. 15 фактів про котів, що змусять вас полюбити їх ще більше. *Вебсайт 5.ua (розділ Дивопогляд)*, 17 лютого 2022 р. URL

Дикі коти... 2023. Дикі коти Європи. *Вебсайт sehrg.at.ua.* URL

Завадська, В., Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. 2002. *100 найвідоміших образів української міфології*. Орфей, Київ, 1–448. URL

Загороднюк, І. 2012. Види-символи та тематичні роки звірів в Україні. *Novitates Theriologicae*, **8**: 74. URL

Загороднюк, І., К. Очеретна, С. Харчук, М. Коробченко. 2021. Види-символи, дні та роки тварин у природознавчих заходах та діяльності музеїв. *Geo&Bio*, **20**: 135–159. CrossRef

Загороднюк, І., С. Харчук, Є. Улюра, [et al.]. 2022. Колекції котових (Felidae) у природничих музеях України та їх значення у поширенні природничих знань. *Geo&Bio*, **23**: 15–52. CrossRef

Загороднюк, І. 2023. Види-символи, тотемні види. *Теріологічна школа* (вебсайт Українського теріологічного товариства), 2010–2023. URL

Котові... 2023. Котові (Felidae) — родинне дерево. *Вебсайт sehrg.at.ua.* URL

Мельничук, О. С. (ред.). 1985. *Етимологічний словник української мови. Том 2 (Д–Копці)*. Наукова думка, Київ, 1–572.

Хамайко, Н. 2021. Коти в Давній Русі. *Музей історії Десятинної церкви (website)*. 04.21.2021, online: http://mdch.kiev.ua/node/874

Харчук, С. 2021. Огляд історії таксономії та критеріїв виду в родині котових (Felidae). *Novitates Theriologicae*, **12**: 300–314. CrossRef

Цікаві факти... 2020. Цікаві факти про котів. *Вебсайт cultura.city.* Департамент культури і туризму Запорізької міської ради. Студія Jam Development. URL

Gerngross, P.; H. Ambarli, F. M. Angelici, [et al.]. 2023. Felis silvestris. *In: The IUCN Red List of Threatened Species*. URL

Gol'din, P., E. Gladilina, D. Startsev. 2015. The latest dated historical record of the wildcat (Felis silvestris) from Crimea. *Proceedings of the Theriological School*, **13**: 57–60. CrossRef

Toenjes, N. B. A. 2014. Felis catus. *Animal Diversity Web.* URL

Резюме

Харчук, С., І. Загороднюк. **Коти дикі та свійські в природі й житті людей (з нагоди Року кота в Україні 2022).** — Наведено огляд найпримітніших особливостей котів, як диких, так і свійських, що вирізняють їх поміж інших тварин, надто тварин тотемної групи. Огляд підготовлено у продовження традиції готувати про різних примітних тварин української фауни добірку цікавинок циклу «21 факт про унікальних істот». Добірка включає 4 розділи — таксономічний блок (5 позицій), морфологічний блок (4 позицій), поведінковий та екологічний блок (6 позицій), культурологічний блок (6 позиції). Наведено також популярні джерела в інтернеті, важливі для поширення знань про цих тварин. Особливістю цього огляду, на відміну від інших цитованих джерел, є рівна увага до диких і свійських котів, оскільки диким котам звичайно приділяється мало уваги.

Теріологія воєнного часу

збірник наукових праць
за редакцією І. Загороднюка

Novitates Theriologicae, Pars 16

(Випуск № 16 Бюлетеню «Теріологічні новини»
Українського теріологічного товариства НАН України)

Оригінал-макет — Ігор Загороднюк
Коректор — Сергій Харчук

Затверджено до друку 30.12.2023 р. Формат 60x84 1/16. Гарнітура Times NR
Ум. друк. арк. 16,0. Електронна версія видання вільно доступна за умовами
ліцензії CC BY-NC. Наклад паперового видання: 20 прим.

ТзОВ «Простір М»
Свідоцтво ДК № 2167 від 21.04.2005 р.
79000, м. Львів, вул. Чайковського, 27
Тел.: (032) 261-09-05. E-mail: prostir.druk@gmail.com

Випуски *Novitates Theriologicae*

Pars 1 • Теріологія в Україні 2000: крок у нове століття. 2000. 12 с.

Pars 2 • Використання ультразвукових детекторів у дослідженнях кажанів. 2000. 58 с.

Pars 3 • Кажани Карпатського регіону. 2003. 96 с.

Pars 4 • Великі хижі ссавці України та прилеглих країн. 2001. 72 с.

Pars 5 • Ссавці відкритих просторів. 2005. 96 с.

Pars 6 • Міграційний статус кажанів в Україні. 2001. 172 с.

Pars 7 • Методики обліку теріофауни. 2007. 46 с.

Pars 8 • Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців. 2012. 76 с.

Pars 9 • Дослідження ссавців степових регіонів. 2015. 200 с.

Pars 10 • Облік ссавців: збір та обробка даних. 2017. 226 с.

Pars 11 • Хорологія ссавців та знахідки раритетів. 2020. 208 с.

Pars 12 • Вид у біології: теорія та практика. 2021. 396 с.

Pars 13 • Дика фауна у змінному довкіллі. 2021. 160 с.

Pars 14 • Теріологія в Україні. Частина 1. 100 визначних дослідників минулого. 2022. 368 с.

Pars 15 • Теріологія в Україні. Частина 2. Директорія сучасних теріологів. 2022. 292 с.

Pars 16 • Теріологія воєнного часу. 2023. 276 с.

p-ISSN 2709-491X e-ISSN 2709-4928
doi: http://doi.org/10.53452/nt13